

3 205.71.2
ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA HISTORIAE LITTERARUM
HUNGARICARUM

TOMUS XII.

SZEGED

1972

Szerkeszti:
CSUKÁS ISTVÁN és HORVÁTH KÁROLY

Technikai szerkesztő:
NACSÁDY JÓZSEF

A Kisebb közlemények szerkesztője:
KESERŰ BÁLINT

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000387423

B20 354 2

Kiadja:

A JÓZSEF ATTILA TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KARA

CSUKÁS ISTVÁN

ADALÉKOK A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI MAGYAR—SZLOVÁK IRODALMI KAPCSOLATOKHOZ

— Harcok Petőfi szellemi hagyatéka körül* —

A századforduló körüli évtizedekben Petőfi a magyar nagyhatalmi sovinizmus és a szlovák burzsoá nacionalizmus ütközőpontjában állott. Az előbbinek a nemzeti elnyomást célzó, „rátukmáló” törekvéseivel szemben az utóbbi elutasító magatartását erkölcsileg a nemzeti önvédelem támasztotta alá. A szemben álló két erő mellett azonban századunk elején már új, előremutató tendenciák is jelentkeznek — Hviezdoslav fordításai, a munkásmozgalom új nézőpontja, Votruba tájékozódása — amelyek jelzik a hamarosan bekövetkező változásokat.

A Habsburg-birodalom széthullása a magyar-szlovák kapcsolatokban is új helyzetet teremtett. Ennek politikai-társadalmi szempontból a legjelentősebb vonása, hogy a magyar feudálkapitalizmus — a trianoni határok közé szorítva — elveszítette minden lehetőségét a szlovák nemzeti törekvések elnyomására. Az irodalomra s azon belül a Petőfi-problémára vonatkoztatva ez annyit jelentett, hogy a korábbi ellentétek közül az egyik kiesett, illetve nem játszott többé *közvetlen* szerepet a költő nevéhez kapcsolódó vitákban. Helyét — de nem szerepét — az új csehszlovák állam határai közt élő magyar kisebbség örökölte. És ez a felszabadult szlovák közvélemény együttesen alkotta azt a társadalmi bázist, amelyen a költőről vallott nézetek cseréje közvetlenül zajlott. Az időnként megélénkülő „szócsaták” azonban nemcsak az erőviszonyok megváltozását tükrözték, hanem azt a differenciálódást is, amely a háborút követő forradalmak hatásaként mind a két oldalon végbement. Ennek pedig nem az a lényeges vonása, hogy a szlovák burzsoá nacionalizmus hangot váltott, s most már az erő pozíciójából — a korábbi védekezés helyett — támad és Petőfi megítélésében is reakcióként vizsgálják. Nem is az, hogy a Csehszlovákiába szorult magyar nacionalista körök a Horthy-rendszer ideológiai-politikai képviselőit igyekeznek ellátni. A differenciálódás lényege — Petőfi kapcsán is — abban jelentkezik, hogy erőre kap a polgári baloldal, főleg pedig a munkásmozgalom, s ezzel létrejönnek a magyar-szlovák kapcsolatok új alapokra fektetésének a lehetőségei. Magyar részről fontos szerepet játszottak ebben a Csehszlovákiában otthonra talált 19-es emigránsok is. Míg a korábbi évtizedekben a kapcsolatok — helyesebben a magyar—szlovák viszony — uralkodó eleme a kétoldalú nacionalizmus antagónizmusa volt, az új helyzetben a két fél baloldali erőinek összefogása válik egyre inkább uralkodóvá.

A Petőfi szlovák visszhangját jelző tények is azt mutatják, hogy ez az új platform a két háború közötti évek folyamán szélesedik.

Irodami síkon az első lépést a Pozsonyban megjelenő Tűz c. folyóirat jelenti,¹

* Részlet a Petőfi a szlovákoknál c. tanulmányból.

¹ Tűz. Pozsony—Bécs, 1921—1923. Szerkeszti Gömöri Jenő.

amelynek szerkesztői — levonva az összeomlással záruló korszak tanulságait — programszerűen vállalják a közvetítő szerepet magyar olvasók és a szlovák, cseh, román, horvát kulturális élet között. Ez a szándék helyesléssel találkozott a haladó szlovák körökben. Az első szám visszhangja — az elmúlt fél évszázad irodalmi cseréjének mérlege és a Tűz iránt az előlegezett bizalom nyilvánítása² — bizonyítja, hogy adva voltak a kölcsönös megértés feltételei.

Petőfi helyzete sajátosan alakul ebben a korszakban. Művészete, életművének irodalmi jelentősége háttérbe szorul. Verseiből húsz év alatt egyetlen fordítás jelenik meg, az is a fordító neve nélkül.³ A szlovák irodalmi élettel nincs közvetlen kapcsolata. A közelmúlt bénító hatása mellett ebben az élő szlovák irodalom fellobbanó Ady-élménye is szerepet játszik. Elszórt jelek utalnak csak arra, hogy a magyar iskolát járt írók Petőfőtől is kaptak indítékokat. Pozitív formában ez Martin Rázusnál,⁴ Vladimír Roy⁵-nál, Jankó Jesenský⁶-nél jutott kifejezésre. Krčmérynél pedig negatív hatást váltott ki oly értelemben, hogy — bár jól ismerte Petőfi költészetét —, soha nem tett még csak kísérletet sem verseinek fordítására. Kedvelt magyar írói közt sem említi olyan cikkében, amelyben pedig Hviezdoslavnak Petőfi iránt megnyilvánuló érdeklődéséről is szól.⁷ Arra is van adatunk, hogy a költő egyes megzenésített dalai átkerültek a szlovák folklórba eredeti dallammal és szlovák szövegváltozatban.⁸ E szórványos jelek azonban nem a jelenről, hanem a múltból adnak hírt. Petőfi művészete nem vesz részt a háború után kibontakozó, jórészt a modernista irányzatok hatása alatt álló szlovák irodalom formálásában.

Annál intenzívebben jelentkezik a politikai élet szférájában, csak hogy a korábbi évtizedekhez képest lényegesen módosult tartalommal. Akkor a két nacionalizmus politikai-harci eszközeként felhasznált költő nem az igazi, hanem a meghamisított Petőfi volt. Škulťtýék a nemzetárulás felnagyított jegyeivel, a millennium urai pedig a győzelmes asszimiláció jelszavaival torzították el Petőfi portréját. Az új helyzetben a torz érvek hangoztatása — a közvetlenül vitázó felek közül — a szlovák nacionalizmus kétes dicsőségű feladata marad, a másik fél, a magyar és szlovák baloldal a költő forradalmi demokratizmusának hirdetőjévé lesz. Így kerül az érdeklődés középpontjába a költő művészete helyett eszmei hagyatéka, oly módon, hogy a vita annak két oldalát: a nacionalizmust és a forradalmiságot állítja szembe egymással. Az egyikhez az életrajzi tények, a másikhoz pedig a még mindig megvalósulásra váró eszmék szolgáltatnak anyagot.

² Prúdy. 1922. VI. évf. 127—128.

³ Zimmý svet. (Téli világ). Slovenské smery. 1938. V. évf. 5. sz. 170. A vers szövege alatt dátum: 22—28. XII. Valószínűleg E. Boleslav Lukáč fordítása.

⁴ Hoj zem drahá c. költeményének refrénje („otrokmi sme boli dosial“, viacej nebudeme — rabszolgák voltunk ez ideig, tovább nem leszünk) Petőfi Nemzeti dal-ának hatását mutatja. Arany Jánost ünneplő verse miatt „magyaron“-sággal is vádolták. L. Štefan Krčméry levelét E. B. Lukáchoz. 1924. márc. 27. Matica Slovenská.

⁵ Otvorený list. Národné noviny. 1923. febr. 11. Roy ebben a cikkében a Híradó szerkesztőjével, Arkauer Istvánnal vitatkozik. Egyebek közt arról is szól, hogy a magyar középiskolában kedvelt olvasmányai közé tartozott Az apostol. E. B. Lukáč-hoz írott, 1931. március 17-i keltezésű levelében pedig azt említi, hogy le is akarta fordítani Petőfi költeményét. (Matica Slovenská.)

⁶ „Veľkymi učiteľmi mu boli ruskí básnici Puskín a Lermontov a iní vynikajúci svetoví básnici (Heine, Petőfi, Musset, Byron)“. Dejiny slovenskej literatúry. Vydávateľstvo Osveta. Bratislava. 1960. 469.

⁷ Comprendre c'est pardonner, Slovenské pohl'ady. 1922. 596—598.

⁸ A Fűdik a holdvilág... című zsánerdalt szlovák népdalként jegyezték le és adták ki a Pöstyén környékén gyűjtött népdalokkal együtt. Piešťanské piesne. (Ze zbírky Karla Plícky vybral a klavírním prírvodem opatfil Vitezslav Novak. Brno. Slovenské pohlady. 1923. 311.

A Petőfi-centenárium

A két háború közötti szlovák Petőfi-irodalom három időpont köré csoportosítható. Ezek közül az első a költő születésének századik évfordulója.

A centenáriumi reakció arra használta fel, hogy — Petőfi nevével visszaélve — a „magyarrá válás misztikus folyamatáról” szónokoljon és a Nemzeti dalt az ellenforradalmi határrevízió indulójává hamisítsa.⁹ Több mint jellemző, hogy a Horthy jelenlétében lezajlott központi ünnepség szónoka a „30 millió magyar” jelszavát meghirdető Rákosi Jenő, akit az ünnepi frázisok pufogtatásában cseppet sem zavart a rendőri cenzúra durva beavatkozása a munkásszervezetek Petőfi-műsorába, sem a kormánypárt szégyenteljes magatartása a költő emlékét megörökítendő törvényjavaslat kapcsán.¹⁰

Mindez természetesen nem kerülte el a szlovák közvélemény figyelmét, már csak azért sem, mert a csehszlovákiai magyar polgári sajtó készséges közvetítőnek bizonyult. A magyar úri rend meghamisított Petőfijét továbbította olvasóihoz a pozsonyi Híradó, amely éppen a „politikai képzettség” és a „szociális életfelfogás” terén marasztalta el a költőt.¹¹ A Prágai Magyar Hírlap pedig — az ellenforradalmi ünnepség ideológiájához híven — a „politikai magyar nemzet” és az irredentizmus gondolatának diplomatikus, de félreérthetetlen megfogalmazására használta ürügyül az évfordulót.¹²

Ha a korábbi megnyilatkozások nem bizonyították volna, a szlovák burzsoá sajtó centenáriumi cikkei cáfolhatatlan dokumentumai annak, hogy Petőfi neve a szlovák nacionalizmus szemléletében mennyire összenőtt a magyar elnyomással, az erőszakos asszimilációval. Az évforduló jó alkalom arra, hogy fél évszázad sérelmei, fölszított ellenséges érzései egyszerre és koncentráltan támadjanak a magyar úri hatalom ellen, amelynek jelképét, megtestesülését Petőfiben látják. Ennek során újra előkerülnek a költő családjának szlovák nemzetiségét bizonyító adatok.¹³ A cél érdekében még Koren István visszaemlékezéseit is elferdítik, ill. „továbbfejlesztik”, mert az újabb verzió szerint Petőfi „az édesanyjával soha nem beszélt más nyelven, mint szlovákul”, mivelhogy az magyarul nem tudott. A Sytnianský által 1873-ban először használt s azóta oly sokszor leírt „renegát” jelző nem képes már kifejezni a fullasztó indulatokat s ezért a durvább „janicsárság” váltja fel. A szlovák burzsoázia a friss hatalom birtokában a teljes erkölcsi megbélyegzés és megvetés hangján taszítja a költőt azoknak a „janicsároknak” a táborába, akik magyar uraikat szolgálva „aljas gaztetteket követnek el saját nemzetük ellen.”¹⁴ A féktelen gyűlölet a költő alakját szinte kozmikus arányú fantomná növeli, aki a „magyar tengerbe veszett szlovák milliókat” jelképezi, sőt — a Kollár-féle romantikus szláv-szemlélet felidézésével — példázza mindazokat a szláv tömegeket, amelyek „nyugaton és délen” ... „a szláv névnek és fajnak a janicsárjaivá lettek.”¹⁵ Így torzul a nagy seges-

⁹ Petőfi századik születésnapja. Világ. 1923. január 3.

¹⁰ Bikácsi László: Petőfi emléke a Horthy-korszak parlamentjében. Irodalomtörténet. 1950. 3. sz. 89—95.

¹¹ A pozsonyi Híradó ünnepi Petőfi-melléklete. 1922. december 24. 15.

¹² Petőfi Sándor. Prágai Magyar Hírlap. 1922. aug. 5.

¹³ Jozef Škultéty: Petőfiho otec. Národné noviny. 1920. május 19.

¹⁴ Oslava Petőfiho a Slováci. Slovenská politika. 1923. január 3.

¹⁵ Kollár a Petrovič. Slovenská politika. 1922. augusztus 13.

¹⁶ Slovenská politika. 1923. január 3.

vári halott emléke — elsősorban a magyar „úri betyárság” jóvoltából — a szlovák „tragédia csúcspontjává”, a „nagy nemzeti veszteségek végösszegévé”,¹⁷ a centenárius pedig az „agresszív tendenciák és a renegátság ünnepevé a nemzetárulók szellemének összes járulékaival.” A forradalom Európa fölé magasló költője — sajátos módon — „a rabszolgatartók dicsőítőjévé” degradálódik.¹⁸ A szlovák burzsoázia most fizet azért, hogy a dualizmus magyar iskoláiban a „szlovák ifjúságot Petőfi nevével, ideológiájával, zabolátlan szellemének termékeivel gyötörték.”¹⁹ Az is kiderül, hogy az erőszakos magyarosítás apostolai nemcsak a szlovák ifjúság ellen vétettek, hanem Petőfi ellen is. Másként nem maradhatott volna fenn a ferencjózsefi időkben iskolázott szlovákok emlékezetében a költőről az a téves nézet, hogy „a magyar szabadság hamis ideológiáját sok frázissal és hazug lelkesedéssel gazdagította és jelentősen fokozta a magyarok türelmetlenségét a nem magyar népekkel szemben.”²⁰ Ezek után az a javaslat sem meglepő, hogy az évforduló alkalmából a szlovák iskolák is áldozzanak néhány napot a költő emlékének, s a tanítók mondják el a gyerekeknek, ki volt Petrovič-Petőfi. Természetesen az előbb ismertetett szempontok szerint.

Petőfi nemcsak a magyar társadalmi fejlődés egyes fordulóin töltötte be a „vívóasztal” szerepét, hanem a két háború között a szlovákoknál is. Mert a polgári baloldal, főleg pedig a munkássajtó, az előbbtől merőben eltérő módon és hangvétellel emlékezett meg a századik évfordulóról. Az a hagyomány folytatódik itt tovább, amely a tízes évek fordulóján Votrubáékkal kezdődött és a magyar—szlovák kapcsolatoknak új irányt szabott. Az induláshoz képest az a különbség, — s ez a Petőfi körüli állásfoglalásban is érzékelhető —, hogy az azonos vagy rokon nézetek most már szélesebb társadalmi bázist kapcsolnak egybe, mivel a szlovák baloldalhoz hasonló módon vélekedik a csehszlovákiai magyar haladó polgárság és a magyar munkássajtó is.

Ez a baloldali szlovák szemlélet sem mentes teljesen a nacionalista elemektől. Erős hangsúly esik itt is a költő szlovák eredetére, de a nemzetárulás vádjá nélkül.

A polgári baloldal sajtójában eszmeileg zavaros, ill. téves nézetek is hangot kapnak a pánszlávizmusnak a demokratizmussal való azonosításában.²¹ A cikkek közül kibontakozó költői portré mégis — elnagyoltan is — valódi, a forradalmáré, aki „új korszakot” jelent a magyar szellemi fejlődésben, mert „első volt, aki a néphez fordulás jelszavát” megfogalmazta.²² A „nemesi kiváltságok és a Habsburg-dinasztia ellensége” még közelebb kerül a haladó szlovák olvasókhoz azáltal, hogy szembeállítják a „fehér terror és a feudális reakció” világával.²³ A Robotnické noviny a fentieket két lényeges mozzanattal egészíti ki. Petőfi politikai nézeteit a forradalmi versekből vett idézetekkel, ill. e költemények fő gondolatainak kiemelésével szemlélteti. Így ismerkednek meg a szlovák dolgozók olyan Petőfi-versekkel is, amelyek ez ideig fordításban még nem jelentek meg. A másik fontos mozzanat annak hangoztatása, hogy Petőfi forradalma a századik évfordulón is időszerű, s eszméinek örököse, forradalmi harcának folytatója a munkásosztály.²⁴

¹⁷ Slovenská politika. 1922. augusztus 13.

¹⁸ Petőfi-Petroviča oslavujú košickí židia. Slovenský východ. 1923. január 5.

¹⁹ Slovenská politika. 1922. aug. 13.

²⁰ Uo.

²¹ Petrovič-Petőfi a panslávizmus. Slovenský deník. 1923. jan. 23.

²² Petőfiho centenárius. Slovenský deník. 1922. dec. 31.

²³ Alexander Petőfi. Slovenský deník. 1923. jan. 4. A rövid, de tartalmában a költő emlékéhez méltó megemlékezés fölött Petőfi mellképét közlik.

²⁴ Petőfi Sándor. Robotnické noviny. 1923. január 10.

Ezt a jövőt formáló Petőfi-kultuszt ápolja a csehszlovákiai magyar munkássajtó is, amely az évfordulón azzal leplezi le Horthy ellenforradalmi rendszerét, hogy az retteg a nép kezébe adni a költő műveinek teljes, a prózai írásokat is felölelő kiadását, fél azok forradalmasító hatásától.²⁵ Ebben a szellemben ünnepel a már említett Tűz c. folyóirat is, amikor Petőfi-pályázatot hirdet,²⁶ majd pedig Petőfi és Ady műveiből irodalmi estet rendez.²⁷ Ez az est egyben a haladó magyar kultúra zászlóbontása is Pozsonyban az új történelmi körülmények között. Annak a programnak a meghirdetése, amely a kultúra eszközeivel kívánja a politikai megértést, a progresszív erők összefogását szolgálni.

Korábban már utaltunk arra, hogy a két háború közötti évek alatt Petőfi első-sorban politikai problémaként van jelen a szlovákok tudatában. A centenáriumi visszhang is ezt igazolja. A politikai sajtó szenvedélyes hangja tartja a vezérszólamot és ettől persze nem függetlenül, de sokkal halkabban, mintegy a háttérben szólal meg az irodalom, pontosabban az irodalomtörténet. Mert irodalomtörténeti megemlékezésnek kell tekintenünk Štefan Krčméry-nek az évforduló kapcsán írt Petőfi a Madách c. cikkét is,²⁸ amely alkalmi jellegénél fogva és a két író szlovák származásának hangoztatása okán kapcsolódik csak a politikai sajtó megnyilatkozásaihoz. De egyéb megállapításai — az életmű jellegzetes vonásai, fogadtatása a szlovákoknál, párhuzamos jelenségek stb. — kiemelik a napi politika kereteiből. A cikkíró szándéka is ez, azért határolja el magát azoktól a nacionalista köröktől, amelyek Petőfit „visszakövetelik” a szlovák irodalom számára. A két író életútját, munkásságát olyan történeti tényként fogadja el, amelyet vitával megváltoztatni nem lehet. Ezért a helyük — jogosan — a magyar irodalomtörténetben van.

Ez a tárgyilagosabb, higgadtabb hang és szemlélet jellemzi azokat az irodalomtörténeti írásokat, vitacikkeket, megjegyzéseket is, amelyek az 1923-as év körül láttak napvilágot s érintik a Petőfi-problémát is. Túlzás azt állítani, hogy „az írók védelmükbe veszik Petőfit” s „a védelem előtt éppen a Slovenské pohľady nyitja meg hasábjait.”²⁹ Csupán arról a magasabb szempontokhoz igazodó magatartásról van szó, amelyet a századfordulón még Hviezdoslav kiállása szentesített. A legnagyobb szlovák költő példája fegyelmez, mértéktartásra int halála után is, még olyan helyzetben is, amikor az elnyert nemzeti önállóság — mint láttuk — kedvezett a nacionalista szenvedélyek föllobbanásának. Mérsékeli Škultéty hangját is, aki Selmec múltjáról írott tanulmányában — Petőfit is említve — szigorúan a tényekhez tartja magát. Már nem Petőfivel, hanem csak azokkal vitatkozik, akik a Deák-pályám c. vers elmarasztaló sorát a selmeci Lichard tanárra vonatkoztatják.³⁰

A hviezdoslavi példa — a 70-es évek ellenzéki szlovák fiataljainak szemléletével is kiegészülten — sugallja Belo Klein-Tesnoskalský kritikai megjegyzéseit is, amelyekkel Bujnák Arany-könyvének hibáira mutat rá.³¹ Bujnák nem kerülhette el, hogy — Arany kapcsán — Petőfiről is nyilatkozzék, annál kevésbé, mivel elvi kiinduló pontja, pozitivistá módszere arra készítette, hogy a szlovák recepció szempontjából Aranyt Petőfi fölé emelje. Ehhez az érveket készen kapta a szlovák nacionalizmus Petőfi-ellenes megjegyzéseiben. Ezért — a jobboldali szlovák sajtó cente-

²⁵ Petőfi dugaszban. Kassai Munkás. 1923. április 22.

²⁶ Tűz. 1921. I. évf. 1—2. sz. 11. és 110.

²⁷ Tűz. 1922. 1—2—3. sz. 150.

²⁸ Štefan Krčméry: Petőfi a Madách, Slovenské pohľady. 1922. 716—718.

²⁹ Vájlók Sándor: Petőfi a tótoknál. 32.

³⁰ Jozef Škultéty: Banská Štiavnica v minulosti. Slovenské pohľady. 1928. 173—174.

³¹ Belo Klein-Tesnoskalský: Ján Arany v slovenskej literatúre. Poznámky na knihu dr. Pavla Bujnáka. Slovenské pohľady. 1925. 224.

náriumi hangulatkeltésétől is befolyásoltan — Aranyról szóló könyvében ismételtlen említi a renegátságot, az ebből eredő „lelkiismeretfurdalást”, amelyet Petőfinek — pszichikai kényszerből — „magyarsága állandó hangoztatásával” kellett elnyomnia.³² Klein-Tesnoskalský nem „védi meg” Petőfit, csak helyes arányérzékkel a mérleget billenti helyre. Meggyőző érvekkel bizonyítja, hogy Petőfi „nem nemzetáruló, nem stréber”, mert gyermekkori környezetében, Félegyházán, Szabadszálláson csak magyarnak nőhetett fel. „Petőfi életútja — írja — amilyen hányatott és változatos, a maga hősie befefejezésével a fenséges eposz hatását kelti bennünk. A stréberek nem ilyen emberek.”³³ A megértés, sőt a rokonszeny hangján szól Klein-Tesnoskalský Petőfiről 1925-ben írt Jóкаи-tanulmányában is.³⁴ Ebben számos olyan életrajzi mozzanatot említ a költő magánéletéből és közéleti szerepléséből, amelyeket ez ideig a szlovák Petőfi-irodalomban még nem közöltek. Ezek az epizódok, anekdotikus jellegű történetek alkalmasak voltak arra, hogy a költőt emberi közelségben állítsák a szlovák olvasó elé. Így a munkássajtó által citált forradalmi költeményekkel, valamint Petőfi eszmei-politikai arculatának helyesen kiemelt vonásaival együtt a költő javára zárták le a centenáriumi vitát, mert — az ellenséges hangulatkeltéssel szemben — gyarapították a szlovákok tájékozottságát.

2.

Petőfi és a Sarló

Az 1930-as év jelzi a következő fordulót, amikor Petőfi eszmei hagyatéka újra élénken foglalkoztatja a szlovák közvéleményt. Ez az érdeklődés sem a szlovák politikai-kulturális fejlődés belső igényéből fakad. Kiváltó oka a csehszlovákiai magyar értelmiségi ifjúság haladó mozgalmának, a Sarlónak a Petőfi-kultusza. A sajtóviisszhang most is, ill. most még inkább politikai jellegű. Jelentősége Petőfi és a 48-as forradalom történelmileg aktuális tanulságaiban, azok hangsúlyozásában rejlik s kevésbé azok részletekbe menő kommentálásában.

Azok a magyar fiatalok, akik a 30-as évek elején a Sarló táborát alkották, a monarchia utolsó éveiben még gyermekéveiket élték, s így mentesek maradtak a magyar birodalmi gondolat fertőzésétől. Öntudatra ébredésük a megváltozott történelmi helyzet kereteiben ment végbe, szemléletük annak hatása alatt formálódott. Ez a hatás abban nyilvánult meg, hogy a Sarló fiataljai elfogultság nélkül igyekeztek szemlélni a magyarság és a szomszéd népek viszonyát, és a baráti egyetértés útjait keresték. A forradalmak eszmei utóhatása és — a mozgalom legjobbjainál — a marxizmus tanításaival való megismerkedés tekintetüket a szociális kérdések felé fordította, amelyeket a kibontakozó gazdasági válság különben is kihangsúlyozott. Bár egyes tagjai később kommunistává lettek, a Sarlós mozgalom a maga egészében nem állott a forradalmi marxizmus eszmei alapján. Ideológiai-politikai eklekticizmusára utal a neve is: a sarló-kalapács szimbólumpárból csak az első vallja magáénak. Nem a munkásosztály, hanem a parasztság problémái képezték szociális programjának gerincét. A megoldatlan földkérdés és a régi Magyarország területén élő népek kapcsolatának rendezetlensége az 1848-as forradalom „tragikus hiányára” hívta fel a fiatalok figyelmét. „Az új magyar nemzedék 1848

³² Pavel Bujnák: Ján Arany v literatúre slovenskej. 19.

³³ Belo Klein-Tesnoskalský: Ján Arany... 228.

³⁴ Tesnoskalský: Móric Jóкаи. Slovenské pohľady. 1925. 392.

két, meg nem valósult polgári követelményéből indul ki — hangzott Balogh Edgár egyik előadásában —, hirdeti a parasztkövetelmények nemzeti jelentőségét, valamint a Duna körüli kis nemzetek találkozását. Mindez azonban az új szociális körülményekkel találkozók már és a tudományos szocializmus társadalom-szemléletében keresi az esedékes magyar megújulás lehetőségét.”³⁵ A 48-as örökség tudatos vállalása jut kifejezésre a kossuthi konföderáció modern értelmezésében és a Sarló Petőfi-kultuszában.

1930. március 15-én a Sarló kéttagú küldöttsége — a szomszéd népek barátságát hirdetve — a budapesti Petőfi-szoborra olyan koszorút akart elhelyezni, amelyet a vörös szalagon és a magyaron kívül a cseh, a szlovák, a román, a szerb és a horvát nemzet színeit viselő szalagok díszítették. A budapesti rendőrség közbelépése miatt azonban a Sarló koszorúja a Petőfi-szobor helyett Tánácsis sírmlékére került. Az ügyből parlamenti interpelláció és — a magyarországi, valamint a csehszlovákiai magyar, szlovák, sőt cseh napilapok részvétele mellett — több napon át tartó sajtóvita kerekedett, amely témánk szempontjából néhány hasznos tanulságot rejt magában. Egyebek közt a szlovákok Petőfi-szemléletének — a változó helyzet-hez igazodó — módosulásairól is tanúskodik.

Az előző fejezetekben ismételten rámutattunk arra, hogy a szlovák közvélemény az uralkodó osztályok reakciós céljaira kisajátított és meghamisított Petőfit nem egyszer azonosította magával az elnyomó magyar rendszerrel. Ezt az optikai csalódást Hviezdoslav fordítói tevékenysége és A magyar nemzet c. versre adott költői válasza, még inkább a tízes évek haladó szlovák sajtójának állásfoglalása kezdte elosztatni. Végérvényesen azonban a koszorúzási affér cáfolta meg. Az a szinte hisztérikus, elutasító reagálás, amely a Sarló akcióját az ellenforradalmi Magyarországon fogadta,³⁶ a „hazaárulás” vádja,³⁷ a képmutató fölháborodás a „szokatlan, tapintatlan és sértő kegyelet”³⁸ nyilvánítása miatt, amely „meggyalázása a nagy nemzedéknek és Petőfi egész szellemtörténeti jelentőségének”, ez mind kétségtelen bizonyíték volt arra, hogy a magyar úri rendnek semmi köze Petőfihez. A szlovákok előtt nyilvánvalóvá lett, hogy — bár a költő nevével összeforrott március 15-e a szabadság ünnepe —, „Magyarországon semmi nem olyan veszélyes és büntetendő, mint a szabadság ünneplése” Petőfi szellemében.³⁹ E szellemi örökség vállalása viszont a feudalizmus, a középkori elmaradottság, az ellenforradalmi rendszer megtagadását jelenti. A pesti kormányzat ezért ítéli el a Sarló vállalkozását és ezért szórátja szét rendőrséggel a Petőfit ünneplő munkásokat.⁴⁰

A századvég körüli évtizedekben az is szokásban volt a szlovákoknál, hogy védelmi harcukban Petőfit használták fegyverül. Nem egyszer a költő szavaival leplezték le az uralkodó rendszer képmutatását, a szavak és a tettek közötti ellentmondásokat. A harcnak ez a formája a 30-as években is érvényben van, de — bár célja azonos —, tartalma a megváltozott körülményekhez idomul. Korábban a szlovákok — nacionalizmusuk differenciálatlan magyarságszemlélete következtében — Petőfi antifeudális kritikáját a magyarság egésze ellen fordították és közömbös kívülállóként mutattak rá a nemzet és a költője közötti ellentétre. Most azonban — a társadalmi osztálytagozódást tudatosító forradalmak hatásaként — szemléle-

³⁵ A Sarló pozsonyi ünnepe. A Nap. 1930. március 17.

³⁶ Vihar a pozsonyi Sarló-szervezet körül. Budapesti Hírlap. 1930. márc. 20.

³⁷ „Vlastizradcovia”, Slovenská politika. 1930. március 27.

³⁸ Egy koszorú körül. Magyarország. 1930. márc. 20.

³⁹ Slovenská politika i. h.

⁴⁰ Polícia rozháňala Petőfiho oslavy v Pešti. Slovenský denník, 1930. március 17.

tükben a magyar néptömegek és elnyomóik elkülönülten jelentkeznek. A költő pedig már nem a nemzettel, még kevésbé az úri osztályokkal, hanem a néppel azonos. Ez az átrendeződés a régi harci forma tartalmát is módosítja. A Horthy-rendszer bírálata Petőfi szellemében a magyar nép jogfosztottságának hangoztatását is jelenti.

Ez a felismerés jelentkezik a koszorúzási ügy kapcsán a szlovák sajtóban, amely szerint a márciusi ünnep Horthy Magyarországon tulajdonképpen a „nemzeti gyász napja.” „Mert hogyan is örülhetne a magyar nép... a szabadság és a demokrácia törvényeinek, mikor azok csak a múlt emlékei Magyarországon? Hogyan lehetne örülni, amikor azokra legfeljebb csak a jelenbeli elnyomás, a reakciós magyar rezsim emlékeztet? Mi haszna szónokolni a régi szabadságról, amikor az oligarchák önkénye uralkodik? Mi értelme van demokráciáról beszélni, ha a hatalmat egy kiváltságos kaszt bitorolja, amely megfojtja az ország egész politikai életét?”⁴¹ Ilyen körülmények között „szegény Petőfi... szomorú szemrehányásként és komor figyelmeztetésként áll a dunai híd mellett, — s boldog, mert szobrának hideg érce nem érzi és nem tudja, mi történik körülötte Magyarországon.”⁴²

Ez már nem a kívülálló kárörme, hanem annak a hangja, aki a forradalmár költővel ért egyet s vele szövetkezve áll szemben a társadalmi haladás ellenségeivel.

A koszorú-ügy harmadik figyelemre méltó tanulsága az, hogy a szlovák — és a csehszlovákiai magyar — köztudatban a népek színeit jelző koszorú — mint a megbékélés szimbóluma — először kapcsolódott össze Petőfi nevével. A költő eszméi hagyatéka és a jelkép együttesen először hirdette a Duna-táj kis népeinek elkerülhetetlen közeledését. E közeledés elvi alapjait a 48-as márciust követő hónapokban az Egyenlőségi Társulat proklamációjában éppen Petőfi fogalmazta meg. Akkor — az ismert okok miatt — a megvalósulásra nem kerülhetett sor. Később az antagónisztikussá váló ellentéttekkel a 19-es tanács hatalom sem volt képes megbirkózni. A 30-as években a fenyegető fasizmus, vagy a sarlóskok szavaival: „a nyugati kapitalizmus közös veszélye,”⁴³ különösen aktuálissá tette „a kelet-európai népek találkozásának prófétikus szózatát”.⁴⁴ Ez a „szózat” pedig — amelyhez Petőfi, Táncsics és Kossuth neve kapcsolódott — az elmondandó koszorúzási beszéd központi gondolataként úgy hangzott, hogy „az összes Duna-menti nemzetek jövője csak a demokratikus dunai szövetség útján oldható meg.”⁴⁵

Volt a sarlóskok eszméi közt sok naivság, romantikus elképzelés is. Hiszen történelmi igényű programjukat úgy akarták valóra váltani, hogy egyben elhatárolták magukat minden „állampolitikai” és „napipolitikai” kérdéstől.⁴⁶ A mozgalomnak a forradalmi marxizmusig eljutott tagjai fel is ismerték, hogy a dunai népek bonyolult nemzeti és szociális problémái polgári keretek között már nem oldhatók meg.⁴⁷ De azt is tudták, hogy a megoldás történelmileg kínáló új módja a 48-as forradalmi hagyományokból is táplálkozik. Ezért, ha mai szemmel naivnak, utopisztikusnak tűnik is a Petőfi-szobor felszalagozott koszorúja mint jelképes harci program, mégis már akkor jelzett valamit a történelmi folyamatból. Abba az irányba muta-

⁴¹ Ubóhy Petőfi. Slovenský denník. 1930. március 21.

⁴² Uo.

⁴³ A Sarló levele a Híradó szerkesztőségéhez. Híradó. 1930. március 22.

⁴⁴ A pozsonyi sarlóskok nem koszorúzhatták meg a budapesti Petőfi-szobrot. A Nap. 1930. március 17.

⁴⁵ Szcitovszky háji Tuku. Slovenský denník, 1930. március 21.

⁴⁶ A Sarló levele a Híradó szerkesztőségéhez. Híradó. 1930. március 22.

⁴⁷ A Sarló pozsonyi ünnepe. A Nap. 1930. március 17.

tott, ahol a dunai népek sorsközösségének mai megoldási formája derengett. Így Petőfi politikai eszméi a haladó magyar és szlovák közvéleményben az egymásra utaltság felismerését, „közös dolgaink” rendezésének parancsát segítették tudatosítani.

Petőfi és a DAV

A Petőfi névvel jelzett forradalmi hagyomány időszerűségét a 30-as években a DAV c. folyóirat tárta fel a szlovákoknál. A DAV írói köre azokból a fiatalokból tevődött össze, akik a 20-as évek közepén eszmeileg a kommunista mozgalomhoz kapcsolódtak, művészi hitvallásuk szerint pedig a szlovák avantgard irányzatot képviselték. Közülük nőttek ki a szocialista realizmus olyan művelői, mint Laco Novomenský, Fraňo Král, Peter Jilemnický, Ján Poničan és mások.

Ez az eszméi irányultság teszi érthetővé, hogy a DAV — igaz, hogy csak egyetlen alkalommal — a költő emlékéhez valóban méltó Petőfi-kultusz fórumává lett. A Neznáma tvár Alexandra Petőfiho (Petőfi Sándor ismeretlen arca) c. tanulmány⁴⁸ s fölötte a költő arcképe merőben új állásfoglalásra vall a szlovákoknál. Az előzmények közül csak a Misera contribuens plebs (Votruba) vonalához kapcsolódik, de úgy, hogy annak nem egyszerű folytatása, hanem magasabb szinten, más minőségben való továbbfejlesztése. Petőfi szlovák utóélete, amely több mint fél évszázadon át szeszélyesen kanyargó folyóként, téveszmék és nacionalista indulatok hullám törői közt vágott magának utat, most lépett természetes medrébe. Útjában lesznek még akadályok, rövid kitérők, de az irány alapvetően már nem változik.

A DAV — a tanulmány címének megfelelően — valóban „ismeretlen” Petőfi-portrét mutat be a szlovákoknak. Nem azét a költőét, aki „oly szépen tudott írni a borról, az asszonyokról, a hazáról, a Duna-menti síkságról és a magyar pusztai csárdákról”, mint ahogy ezt az iskolákban tanították. Nem is a költőről szól a tanulmány, hanem a politikusról, a pesti forradalom balszárnyának egyik vezetőjéről, nem a versei alapján, hanem a korabeli sajtó és Petőfi naplója, beszédei, cikkei tükrében. Tevékenységének erre a területére a szlovák közvélemény ez ideig csak a választási Nyilatkozat szemelvényes fordítása révén nyerhetett bepillantást. Most pedig — a tanulmány nyomán — kibomlik előtte a 48-as tavaszi hónapok lázas tevékenysége, feltűnik a népgyűlések szónoki emelvényén agitáló Petőfi, akinek forradalomra buzdító kiáltása elhallatszik egészen — a DAV olvasóinak füléig. Többet mond ez a cikk a szlovákoknak, mint a Sarló koszorúja, és hangja is határozottabb, egyértelműbb, ideológiailag is tisztább. Itt nem húzódik határvonal a Petőfi-kultusz és a „napipolitika” között, ellenkezőleg, a kettő szoros kapcsolatára

⁴⁸ Neznáma tvár Alexandra Petőfiho. DAV. 1933. 130—132. A tanulmány szerzője M. Telcs. A név írásmódja szerint magyarnak kellene lennie s ez esetben a 20-as évek „lábadó” szegedi fiataljainak egyikére, Telcs Máté Lászlóra is gondolhatnánk. (Péter László: József Attila Szegeden. A Szegedi Egyetemi Könyvtár kiadványai. 34. sz. Szeged, 1955. 19. és Szabolcsi Miklós: Fiatal életek indulója. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1963. 397.) Ez a feltételezés ahhoz az érdekes következtetéshez vezetne, hogy a szlovák és a szegedi avantgardista fiatalok között kapcsolat állott fenn. A névazonosság azonban önmagában nem bizonyítja Telcs Máté László szerzőségét. A tanulmány-nál nincs feltüntetve a fordító neve, valószínűleg szlovák nyelven készült. Könnyed stílusa sem vall fordításra. Bevezető sorainak személyes jellegű közlése pedig olyan szerzőt mutat, aki szlovák oldalról közelíti meg a kérdést s olyan apró adalékról is tudomása van, mint Martin Rázus Arany Jánost ünneplő versének Petőfit renegátságban elmarasztaló utalása. Ezek szerint a szerző valószínűleg szlovák, vagy legalább is szlovákul jól tud és a szlovák irodalom kérdéseiben teljesen otthonos személy.

esik a hangsúly. A 48-as reakciót a Horthy-fasizmussal, a Petőfi forradalmat Sallai és Fürst mártíromságával összekötő vonalak könnyen áttekinthetővé teszik a társadalmi harc síkját, és félreérthetetlenül mutatják meg, ki kinek az örökébe lépett. A buzgalom kissé sematikus is teszi ezt a képet, alkotója túlságosan merész, történelmi tényekkel nem igazolható következtetéseket von le, mikor azt állítja, hogy Petőfi ismerte a Kommunista Kiáltványt és proletárforradalmat akart. Ha a szerző történelmileg tévedett is, aktuálisan, a 30-as évek forradalmi mozgalma szempontjából igaza volt, amikor a kommunisták öröklési jogát Petőfi hagyatékára bejelentette. A tények ellen vét a tanulmány szerzője abban is, hogy Kossuthot — a forradalmár Petőfivel ellentétben — a nemesi reakció vezérének teszi meg, majdhogyan egy vonalba állítva Windischgrätz-cel. Kettőjük ellentétét azzal az ugyancsak hibás megállapítással is igyekszik érzékeltetni, hogy „Petőfi befolyása a magyar forradalom második évében szakadatlanul nő, Kossuthé pedig csökken”. De a Kossuthal szemben igazságtalan, téves állításnak is van pozitív szerepe a szlovákok Petőfi — szemléletének formálásában. A korábbi évtizedekben ugyanis — de a 30-as évek után is lesz még rá példa — a szlovák nacionalizmus szemében Petőfi és Kossuth egyet jelentett, mindkettő: odrodilec, renegát. A nemzetárulás bélyegével hitelesített azonosság mellett azután háttérbe szorult kettőjük politikai felfogásának a különbsége. Kossuth kárára eltúlzott arányban ugyan, de ez a különbség most nyilvánvalóvá lesz. A renegátság pedig — mint mellékes körülmény — csak a nacionalista szlovák Petőfi-portré kritikájaként kerül megemlítésre, a tanulmány szerzője nem vállal közösséget a turócszentmártoni indulatokkal.

A szlovákok számára új, a Duna-menti népek összessége számára pedig időszerű is a 30-as években a DAV Petőfije. Időszerűségét azok a szavak hangsúlyozzák, amelyeket a folyóirat magától a költőtől idéz. A haladás eszméjének legyőzhetlenségéről szóló ismert hitvallásról van szó, amelyet Petőfi üzeneteként tolmácsol a szlovák avantgard folyóirata „a nép barátainak”, „minden élőknek és üldözötteknek”, „magyaroknak és nem-magyaroknak.”

Egy nacionalista irodalomtörténeti koncepció

Mint a sarlóások, még inkább a davisták példája mutatja, már szerveződtek azok az erők, amelyek végül is eltávolították Petőfi szlovák portréjáról a fél évszázad folyamán ráakódott salakot. A társadalmi harc frontvonalá mögött, a szellemi „hátszág” hangulatilag hűvösebb tájain azonban korántsem ragyogott olyan tiszta fénnel a költő szelleme.

Elejtett megjegyzések, sajtóban, folyóiratokban, magánlevelezésben ritkán felbukkanó nyomok mutatják, hogy egyes írók, kutatók „nyilvántartásából” azért nem tűnt el, csak éppen nem tartozik az izgató kérdések közé. Neve és versei ott találhatók az Anton Straka által szervezett és a baráti közeledést szolgáló közös irodalmi estek műsorán.⁴⁹ Ebből az időből való Vladimír Roy már említett levele is, amelyben elismeréssel nyilatkozik Az Apostolról.⁵⁰ (A pesti egyetemen ugyanakkor azt tanítják, hogy „Az apostol végső hatása esztétikailag is disszonáns.”⁵¹) Ez idő tájt veti papírra magyar nyelven Štefan Krčmery is gondolatait a „magyarul író

⁴⁹ Československá—maďarské večierky, Slovenský večerník. 1932. január 15.

⁵⁰ Vladimír Roy levele E. Boleslav Lukáčekhoz. 1931. március 17. Matica Slovenská.

⁵¹ Tamás Anna: Petőfi Apostola. Irodalomtörténet. 1952. 3—4. sz. 435.

Petrovičok"-ról.⁵² Leggyakrabban még a Hviezdoslav-kutatás által feltárt adalékok, vagy a szlovák költő emlékét ápoló alkalmak hozzák felszínre Petőfi nevét.⁵³

Ezeknél az — inkább csak tényszerűségük okán feljegyzett — adatoknál sokkal érdekesebb számunkra, hogy a kor szlovák polgári irodalomtörténete milyen képet alkotott a magyar költőről. Ennek felderítéséhez a legilletékesebb forrásként kínálkozik Pavel Bujnák kéziratban fennmaradt egyetemi előadása.⁵⁴ Annál is inkább, mivel Bujnák az Arany Jánosról írott könyv vitája során szinte „házi feladatul” kapta a Petőfi-probléma vizsgálatát mint olyan kutató, aki — kapcsolattörténeti munkássága révén — a magyar irodalomban is otthonosan mozog. A vitában tett egyik megjegyzése szerint szívesen is vállalkozott arra, hogy feltárja „Petőfi hatását a csehszlovák irodalomban”, de ezen túlmenően tervbe vette a költő jellemének, egyéniségének a vizsgálatát is „szlovák nézőpontból.”⁵⁵ Az első feladat részbeni megvalósulása a Neruda a Petőfi (Neruda és Petőfi) c. tanulmány, a második az egyetemi előadás, amelyet érdemes közelebbről megismernünk.

Bujnák Petőfi-szemléletét négy tényező határozza meg: a nacionalista elfogultság (amely már az Arany-monográfiában is túlzásokra ragadtatja a „renegát” Petőfivel szemben), a pozitivistá-pszichologizáló módszer, a magyar liberális irodalomtörténetírás hatása és a szerző gyakran megnyilvánuló felületessége. Mindazt, ami a megelőző évtizedekben a renegátság vádja körül elhangzott, Bujnák igyekszik rendszerbe foglalni, tudományos mezbe öltöztetni. Előadásának legfőbb célja, hogy a polgári nacionalizmus Petőfi-portréját a maga tudományos eszközeivel hitelesítse, sőt — lehetőség szerint — tovább is fejlessze. Ennek érdekében a magyar Petőfi-irodalomból kritika nélkül átvész minden olyan utalást, megállapítást, amely alkalmasnak ígérkezik koncepciója alátámasztására. Az önkényes értelmezéstől sem tartózkodik.

A költő élet- és jellemrajza bőséges alkalmat nyújt Bujnáknak ahhoz, hogy szempontjait érvényesítse. Megtévesztő módon — Ferenczire hivatkozva — azt állítja, hogy Petőfi „később is csak szlovákul tudott beszélni a szüleivel”, akik — miután fiuk híres költővé lett — „engedve akarátának, az ő kedvéért nagykeservesen törték csak a magyar nyelvet.” Holott Ferenczi — a maga nacionalizmusától vezetve — éppen azt bizonyítja, hogy az öreg Petrovics beszédében és külsejében is az alföldi színmagyság méltó képviselője volt. Tendenciózan hamis Bujnáknak az az állítása is, hogy az apa a „szlovák légkör” kedvéért vitte fiát Aszódra, így ragadva ki őt a „könnyelmű, bohém magyar környezetből”. Érdekes Bujnák tárgyalási módja, amely az egyes tények, jelenségek értelmezésénél rugalmasan mindig azt a szempontot veszi elő, amelyik az adott esetben az alapkoncepciónak, ill. a szerző szubjektív szándékának leginkább megfelel. Ez azután gyakran vezet következtlen-

⁵² Hátrahagyott írásai. Matica Slovenská. Vájlók Sándor Petőfi a tótoknál c. dolgozatában (35.1.) említést tesz Krčmérynek egy 1935-ös keletű Petőfi-tanulmányáról, amely szerint „az igazi Petőfi-kép a tót irodalomtörténetben”. Az állítólagos tanulmányból idézeteket is közöl, lelőhelyet azonban nem tüntet fel. A tanulmányt egyetlen szlovák folyóiratban sem találtam meg. Mások is hiába keresték...

⁵³ Pocta Maďarov Hviezdoslavovi. Slovenské pohľady. 1930. 254—56. Közli szlovák fordításban Kozma Andornak a Kisfaludy Társasághoz intézett tagfelvételi ajánlását. Ugyancsak a Slovenské pohľadyban (1931. 696.) közli Andrej Mráz az ifjú Országh Pálnak, volt tanítójához, Adolf Medzihradskýhoz írott levelét, amelyben Petőfiről is szó esik. A Slovenský večerník hírt ad Fedor Ruppeldt előadásáról, amelyet Hviezdoslav halálának tizedik évfordulóján rendeztek. Ebben is szóba kerül Petőfi.

⁵⁴ Bujnák kéziratban fennmaradt előadását Csanda Sándor (Pozsony) bocsátotta rendelkezésemre.

⁵⁵ Pavel Bujnák: Arany. Průdy. 1925. 355.

séghez, a szempontok keveredéséhez. Előszeretettel folyamodik a pszichológiai magyarázathoz — mint látni fogjuk — társadalmi körülmények által meghatározott jelenségek vizsgálatánál. Az előbbi esetben pedig — az aszódai iskolaváltoztatásról szólva — a nemzeti, sőt faji szempontot lépteti fel meghatározó motívumként, a Petrovics-házaspár szlovák öntudatát igazolandó. Holott a „Színház körül való ólálkodás” — amivel Petrovics István Koreň közlése szerint fiának Pestről Aszódra történt átiratását indokolta — inkább lélektani magyarázatot kívánna, hiszen a gyermekben ébredező művészi tehetség és hajlamok jelentkezéséről van szó. De a színház iránti érdeklődés a „magyar környezet”-re vonatkoztatva sem a „könnyelműségnek” mint faji sajátosságnak a megnyilvánulása, hanem mindenekelőtt társadalmi jelenség, a polgárosodási tendenciák egyik megjelenési formája a reformkorban. Bujnák nem jön zavarba akkor sem, amikor Aszód után Selmecet kell indokolnia. Nem érdekli az a körülmény, hogy Aszódon csak alginmázium működtött s annak elvégzése után a tanulók — mint Petőfi és társai is — többnyire Selmecen, Pozsonyban vagy Sopronban folytatták tanulmányaikat. Selmec megint jó alkalom Bujnák-
nak arra, hogy a szülők szlovák öntudatát hangsúlyozza, akik „a szlovák Selmecbányára adják (fiukat), hogy ettől a magyar környezettől (t. i. Aszódtól) minél messzebbre távolítsák el.” A Pesttel szemben előbb még szlovák környezetnek minősített Aszód így változik át néhány sorral lejjebb már magyar környezetté, hogy Bujnák a maga koncepciójába illeszthesse a selmeci motívumot is.

Hasonló módon jár el a költő lelki alkatának, jellemének rajzában is. Petőfi költői tehetségének titkát egyszerű matematikai művelettel fejti meg: a szülők faji sajátosságainak összeadása révén. Az apát szerb eredetűnek fogadva el kijelenti, hogy „a daloló szlovák jellem a szerb jellemmel vegyítve csak mélyebb költői alkatot hozhatott létre.” A költő egyéniségének olyan szembeötlő vonásai, mint a nagy becsvágy, a büszkeség, az érzékenység, amely gyakran hangulati szélsőségekben jelentkezett, Bujnák szerint mind szlovák sajátosság, „a szlovák szülőktől kapott közvetlen örökség”, s „éles ellentétben áll az arisztokratikus, nyugodt, magyar jellemmel.” Forradalmiságát nem társadalmi körülményeivel és eszmei fejlődésével, hanem lélektani okokkal (érzékenységgel) magyarázza. Erre megint a koncepció érdekében van szükség, hiszen az érzékenység szláv örökség, következésképpen a forradalmi demokratizmus is faji sajátosság, amely megint csak ellenkezik a „nyugodt, realiztikus magyar jellemmel”, persze nemcsak Bujnák szerint — s ez szolgáljon mentségére —, hanem a magyart „kiegyező fajnak”, a Petőfi forradalmiságát pedig szláv vonásnak minősítő magyar liberális irodalomtörténeti iskola szerint is, amelynek tanítását Bujnák készséggel elfogadja. Petőfi politikai fejlődésének és költészetének megvilágítására sajátos teóriát dolgoz ki. Kétféle szabadságeszmét különböztet meg. A nemzeti értelemben vett szabadságot (tulajdonképpen a nemzeti függetlenséget), amely „arisztokratikus”, más szóval magyar nemzeti jellegű, s 1848-ban — Bujnák szerint — „főleg a felsőbb rendek, a mánások és a nemesség függetlenségét” jelentette. A másik a társadalmi értelemben felfogott szabadság, amely demokratikus jellegű, és szláv színezetű. Petőfi szabadságszeretete az utóbbira irányult, szlovák eredetének megfelelően. Ezért a költő „az egész magyarságban egyedül állott a maga demokratikus szabadságkövetelésével és világsszabadság élményével.” Sőt éppen emiatt „éles ellentétbe került az egész nemzettel”, mert a magyar népet a „királyhűség” és a „mélyen gyökerező arisztokratizmus” jellemzi. Ennél fogva — mondja Bujnák — Petőfi „szlovák eredetű demokratizmusa” „idegen eszme” a magyarok számára. Láthatjuk, milyen ügyesen egészíti ki a maga nacionalista felfogását a magyar liberalizmus Petőfi-revíziójának egyes tételeivel. Külön-

ben hivatkozik is azokra, akikről a fenti elmélethez gondolatokat kölcsönzött. A magyar irodalomtörténészekre „Tolditól a legújabbakig, akik mindnyájan eltévelyedésnek minősítik Petőfi demokratizmusát.”

A költő Alföld-szeretétét is a szlovák származással magyarázza. Szerinte Petőfi ezt mintegy magára erőszakolja, hogy ezzel is magyarságát dokumentálja. Másrészt azért nyűgözi le a pusztai világa, mert ő ott idegen (nem magyar) és „minden a szemébe ötlük, amit a helybeli lakosok (a magyarok) nem vesznek észre.” De szlovák vonás Bujnák szerint Petőfi népiessége is. Népdaibaiban „csak a nyelv, a tárgy, a környezet magyar”, de azok felépítési módja „teljesen azonos a szlovák népdaléval”. Hasonló a helyzet a János vitéznél is. Ebben a költő idegen (vagyis szlovák) mesei elemeket „visz át a magyar nemzeti alkotásba”. Az apostolban is a szláv (forradalmi-demokratikus) eszmeiség van jelen — mondja Bujnák —, s Pintér Jenőt idézi tanúnak, aki szerint ez a költemény „nem a magyar szellemből fakadt.”

Folytatni lehetne még, de fölösleges. Ennyiből is kiderül, hogy a nacionalista elfogultság a szlovákoknál éppen úgy Petőfi meghamisításához vezetett, mint a millenniumi Magyarországon. Érdekes, mennyi a közös vonás az élesen szemben álló felek nézeteiben. Abban is egyeznek, hogy Bujnák is elhallgatja — Az apostol kivételével — a forradalmi verseket, noha — mint láttuk — a forradalmiságot Petőfinél szláv jelenségnek minősítette. Úgy látszik, politikai konzervativizmusa még nacionalizmusánál is erősebb volt.

3.

„Kínzó örökség”

A 30-as évek vége a szlovák Petőfi-irodalom leggazdagabb korszaka. 1937—38-ban szinte valamennyi központi lap, a koalíciós és az ellenzéki pártok sajtója hónapokon át ismételten hallatja szavát, felsorakoztatja érveit a költő mellett illetve ellene a pozsonyi Petőfi-szobor visszaállítása körül támadt vihar kavargásában. A szenvedélyes sajtóvita révén Petőfi a szó szoros értelmében az egész szlovák közvéleményt foglalkoztatja ezekben a hónapokban. Az indulatkitörések számos irodalmi, irodalomtörténeti elemet hoznak felszínre, a költő elsősorban mégis politikai vélemények ütközőpontjába kerül. Ezek a társadalmi rétegződés különböző árnyalatait jelzik, végső soron azonban a haladás és a reakció alapvető ellentétére vezethetők vissza. A vita jellegzetessége, hogy túlmutat a szlovák társadalmi-politikai élet keretein. Érinti — Petőfi kapcsán, hozzá mérten — a cseh és szlovák viszonyt, a magyarok és a szlovákok kapcsolatát, a csehszlovák külpolitika bizonyos kérdéseit, sőt — a spanyol polgárháború magyar önkénteseinek küldött Petőfi-szobor közvetítésével — a progresszió erőinek nemzetközi harcához is kapcsolódik.

Az érvek és nézetek ilyen széles szóródása mellett az is jellemzi a 37—38-as Petőfi-vitát, hogy történelmileg is szintézist teremt. Összegyűjti és harcba veti a korábbi évtizedek szlovák nacionalizmusának teljes eszmei fegyverzetét. De szintézist jelent a baloldali szlovák Petőfi-hagyomány szempontjából is, sőt a korábbiaknál teljesebb marxista álláspont megfogalmazására is sor kerül. Ugyanakkor az évszázados pernek — legalább elvileg — a lezárását is jelenti.

A szlovákok szobor-vitájának előzményei közt több olyan mozzanat is található, amely a magyar Petőfi-kultusz körébe tartozik ugyan, de — a közhangulat befolyásolása, a Petőfi-kép formálása vagy éppen új élettrajzi adatok és a költői életmű ez ideig kevésbé ismert vonásainak a feltárása révén — szerepet játszik a szlovákok állásfoglalásában is.

E mozzanatok között elsőként kell említeni a csehszlovákiai magyar baloldali Petőfi-kultuszát. Az a vonal, amelyet a Tűz és a Kassai Munkás centenáriumi megnyilatkozása jelez, a 30-as évek elején pedig a Sarló képvisel, később sem szakad meg, sőt egyre határozottabban mutatja a Petőfi-hagyomány korszerű értelmezésének irányát. A szociáldemokraták által szervezett ún. Munkásakadémia a dolgozó tömegek között végzendő ismeretterjesztő-kulturális propaganda fóruma, a csehszlovákiai magyar Petőfi-kultusz egyik legaktívabb szervezete a 30-as évek második felében. Szlovenszkó-szerke esteket, műsorral kísért előadásokat rendez a magyar nyelvű lakosság körében. A Csehszlovákiai Népszava és a Magyar Nap kulturális rovata sűrűn tájékoztatja olvasóit a Munkásakadémia által rendezett Petőfi-estekről. Az előadó többnyire Szalatnai Rezső, a műsoron pedig szavalókórusok, előadóművészek, munkásdalárdák és műkedvelő színjátszók szerepelnek. A programot a költő műveiből állítják össze s a közönség — egyebek közt — olyan alkotásokkal találkozik, mint Az ítélet, Az apostol, A farkasok dala stb.⁵⁶ A cél az „igazi Petőfi-nek”, a forradalom költőjének a megismertetése a magyar tömegekkel.⁵⁷ A Munkásakadémia rendezvényei széles körben propagálják az „új Petőfit” s vele együtt „az új magyar Március” gondolatát.⁵⁸

Nagy aktivitást fejt ki a népfront-politikát hirdető Magyar Nap is, amely programszerűen vállalta, hogy „Március örökségének őrzője” legyen. A régi Március 90-ik évfordulóján a 48-as idők és példaképek felidézését különösen aktuálissá tette az előretörő fasiszta veszély, amely parancsolóan írta elő a néptömegek forradalmi összefogását. Ezt a célt szolgálják a Magyar Napnak azok a közleményei, amelyek az első Március 15. lefolyásáról, a forradalom fontosabb eseményeiről, Petőfi, Táncsics és Kossuth tevékenységéről számolnak be.⁵⁹ Más cikkek közvetlen kapcsolatot teremtenek a 48-as örökség és az antifasiszta harc aktuális feladatai között, miközben Petőfi forradalmi demokratizmusát, a német elnyomással szemben megnyilvánuló szabadságszeretetét hangsúlyozzák,⁶⁰ vagy éppen az adott helyzetben sokat mondó Mai jegyzetek cím alatt Közép-Európa népeinek közös fellépését sürgetik a fasiszta áradat ellen. Idézik a Buda várán újra német zászló c. verset és szerzőjét, aki „önmarcangoló kinnal döböntett a tegnap és a ma végzetesen közös árulására és szégyenére”.⁶¹ A jelen okulására vallatja a 48-as múltat Laco Novomeský magyar nyelvű cikke is⁶², amely a szlovákoknál az elsőők között fedezi fel Petőfi és Janko Král’ szemléleti rokonságában a magyar—szlovák közös hagyományt, s ennek alapján mutat rá a két nép valódi érdekeinek múltbeli azonosságára s az akcióegység fontosságára a jelenben.

A demokratikus összefogás jegyében alakult meg 1936. november 15-én Prágában az ott élő haladó magyarok Petőfi Sándor Köre is, amely élénk visszhangot keltett csehek és szlovákok közt egyaránt. A Kör megalakulását a cseh és a szlovák kulturális élet olyan vezető alakjai köszöntötték, mint F. X. Šalda és Laco Novomeský. A cseh kommunista mozgalom egyik vezetője, Zdenek Nejedlý pedig személyes megjelenésével demonstrálta a Petőfi szellemében fogant program jelentőségét.⁶³

⁵⁶ Petőfi a miénk! Csehszlovákiai Népszava. 1936. október 18.

⁵⁷ Petőfi-ünnepély Munkácson. Magyar Nap. 1936. március 14.

⁵⁸ Csehszlovákiai Népszava. 1937. március 28.

⁵⁹ A forradalom első napja ... Magyar Nap, 1938. március. Petőfi, Táncsics, Kossuth. Magyar Nap. 1938. március.

⁶⁰ Balogh Edgár: Minden ember lásson s ép legyen. Magyar Nap. 1938. aug. 7.

⁶¹ Fábry Zoltán: Mai jegyzetek. Magyar Nap. 1938. június 11.

⁶² Laco Novomeský: Nem ellenetek, hanem veletek! ... Magyar Nap. 1938. március.

⁶³ A prágai Petőfi-kör megalakulása. Magyar Nap. 1936. november 17.

E program megvalósulásaként került sor a nagyszabású prágai Petőfi-estre, amelyet a Szlovenszkon és Kárpátalján megrendezendő márciusi ünnepségek bevezetőjének szántak.⁶⁴ Barta Lajos előadása és a műsoron szereplő versek a költő-forradalmár alakját mutatták be a magyar közönségnek. A Kör Petőfi-kultuszának jelentőségét különösen aláhúzza az a tény, hogy hatására éppen akkor kezdenek szorosabbra fűződni a haladó erők kapcsolatai, amikor a Horthy-rendszer idehaza egymás után tiltja be a költő forradalmi műveinek nyilvános előadását. A Petőfi Kör a Petőfi Társasághoz küldött levelében fejezte ki tiltakozását „a magyar kultúra ellen irányuló merénylet” miatt⁶⁵, a csehszlovákiai baloldali magyar sajtó pedig — a betiltással kapcsolatos híryanag mellett — több olyan költeményt közölt, amelyeket a Horthy-fasizmus indexre tett.⁶⁶ A prágai kör úgy is igyekszik ápolni névadójának emlékét, hogy apró szobor-másolatokat készített Petőfiről. Az elsőt küldöttség viszi a Prágában működő köztársasági spanyol követségre azzal a kéréssel, hogy a kör ajándékaként a nemzetközi brigádban harcoló Petőfi-századhoz továbbítsák.⁶⁷ A szobrocskához mellékelt kísérőlevél — amelyet a Szlovák Kommunista Párt lapja, a Slovenské zvesti is idéz⁶⁸ — nem hagy kétséget az iránt, hogy a kör Petőfi kultuszának eszmei tartalma szerint kik azok, akik a világszabadság költőjének „legméltóbb, legbecsületesebb és legodaadóbb” követői.

Végül még egy mozzanatot kell megemlíteni a pozsonyi Petőfi-szobor vitájának előzményei közül: Illyés Gyula Petőfi-jének a megjelenését és ismertté válását Szlovenszkon. Erre is a magyar baloldal sajtója hívta fel a szlovákok figyelmét. A csehszlovák cenzúra csak több hónapos késéssel engedélyezte a könyv árusítását,⁶⁹ nem utolsósorban a benne olvasható szlovák vonatkozások miatt. De a csehszlovákiai magyar nacionalista sajtó is fanyalogva fogadta, mert „Illyés Petőfiből nem nemzeti, hanem népi forradalmárt akar csinálni, túlságosan előtérbe állítja politikai szereplését.”⁷⁰ A kommunista irányítással szerkesztett Magyar Nap éppen ezt a népi forradalmárt hangsúlyozza és a még mindig megoldásra váró forradalmi feladatok „kínzó örökségé”-re irányítja a közfigyelmet az Illyés könyvről szóló recenzióban.⁷¹ Egyben a cenzori tilalom ellensúlyozásául több részletet közöl az életrajzból, egyebek közt a költőnek Pozsonyhoz fűződő kapcsolatairól is.⁷² Ezek a körülmények mind szerepet játszottak az 1937—38-ban lezajlott országos méretű szobor-vitában.

A pozsonyi Petőfi-szobor

A pozsonyi Petőfi-kultusz régi keletű. Terjesztői között — a városban élő egykori barátok, kortársak: Szeberényi Lajos, Kolmár József mellett — különösen a Toldy Kör és a munkások szervezetei érdemelnek figyelmet.⁷³ Ez a Petőfi-kultusz

⁶⁴ Nagyszabású Petőfi-ünnepség Prágában. Magyar Nap. 1937. március 4.

⁶⁵ A „Petőfi-Kör” a „Petőfi-Társasághoz”. Magyar Nap. 1937. február 14.

⁶⁶ Magyar Nap. 1937. február 2., február 11, 12., február 28; Csehszlovákiai Népszava. 1937. február 14.

⁶⁷ Petőfi szobra a Petőfi-századnak. Magyar Nap. 1938. február 27.

⁶⁸ Petőfiho kruh rote Petőfiho. Slovenské zvesti. 1938. március 2.

⁶⁹ Szlovenszkon is kapható már Illyés Gyula Petőfi-könyve. Magyar Nap. 1937. június 16.

⁷⁰ P. F.: Illyés Gyula Petőfije. Új szellem. 1937. február 15. 10.

⁷¹ Vass László: Kínzó örökség. Magyar Nap. 1936. december 20.

⁷² Kiskőröstől Segesvárig. Magyar Nap. 1938. dec. 20. Petőfi a forradalomban. Magyar Nap. 1936. dec. 24. Petőfi és Pozsony. Magyar Nap. 1937. márc. 18. Illyés Gyula a rejtélyesen eltűnt Petőfi nyomában. Magyar Nap. 1937. nov. 28.

⁷³ Szalatnai Rezső: Petőfi Pozsonyban ... 104.

öltött testet az 1911. szeptember 8-án leleplezett emlékműben. A szobor megalkotását a város szülötte, Fadrusz János vállalta, időközben bekövetkezett halála miatt azonban tanítványa, az ugyancsak pozsonyi születésű Radnai Béla kapta a megbízást. A karrarai márványból készült műalkotás tetemes költségeit a város társadalma adta össze. A közadakozásból a „pozsonyi királyi dohánygyár munkásai” is kivették részüket.⁷⁴ A szobor 1920-ig állott a pozsonyi Nemzeti Színház előtti téren, ahonnan a csehszlovák hatóságok szállíttatták el azzal az indoklással, hogy az utolsó Habsburg restaurációs kísérlete miatt felháborodott szlovák tömegek — Mária Teréziához hasonlóan — Petőfi szobrát is lerombolhatják. Az eltávolított s egy gazdasági épületben elrejtett szobor ügye — mint megoldatlan probléma — éveken át foglalkoztatta azokat, akik vállalták Petőfi eszmei örökségét. A Sarló fiataljai 1931-ben titokban megkoszorúzták, a pestihez hasonlóan: a dunai népek színeit jelképező szalagokkal.⁷⁵ A Magyar Tudományos Irodalmi és Művészeti Társaság (a Masaryk Akadémia) pedig 1934 márciusában tartott ünnepi ülésén úgy határozott, hogy székházának udvarán állíttatja fel Petőfi szobrát.⁷⁶ Nemcsak a magyarokat nyugtalanította a szobor sorsa. A szlovák kommunisták is sürgették éveken át „a forrófejű sovíniszta hazafiság” által elkövetett „kultúrbotrány” helyrehozását.⁷⁷

Erre, — úgy látszott —, hogy 1937 közepén megérett az idő. A pozsonyi városi tanácsban — Csomor és Stunda csehszlovák agrárpárti magyar képviselőknek, valamint Schultz Ignác szociáldemokrata képviselőnek a közös beadványa alapján — a szobor-ügy napirendre került. Dr. František Kraus szociáldemokrata alpolgármester elnökletével határozat született a Petőfi-szobor újból való felállítására.⁷⁸

E határozat nemcsak a csehszlovákiai magyarok — fentebb érintett — Petőfi-kultuszának és a szlovák haladó erők támogatásának köszönheti létét. A fejlemények kedvező alakulását befolyásolta a csehszlovák burzsoáziának az a rétege is, amely — Hodža miniszterelnökkel az élén — a fasizmus terjeszkedésével szemben létre akarta hozni a dunai államok szorosabb tömörülését.

Hodža ebbe az irányba mutató gesztusnak szánta 1937 nyarán a Jókai-szobor alapkövetételénél személyes megjelenését, az ez alkalommal Komáromban, majd Érsekújvárott mondott magyar nyelvű beszédeit. Ekkor tett nyilatkozatában juttatta kifejezésre egyetértését a pozsonyi Petőfi-szobor visszaállításával is.⁷⁹ A nyilatkozat a Horhy-Magyarországhoz és általában a magyarokhoz való közeledési szándék kifejezése volt. Így vált a Petőfi emléket őrző pozsonyi szimbólum és maga a költő is — átmenetileg — egy külpolitikai koncepció alkotó elemévé, így nőtt Pozsony problémájából az egész ország ügyévé.

A kedvező döntés érdemét a magyar burzsoá-nacionalista körök maguknak akarták kisajátítani. Ezért tiltakozik a Csehszlovákiai Népszava az ellen, hogy „a Petőfi szellemét megcsúfoló és gyűlölő úri magyar klikk magának vindikálja” a szobor-ügy felvetését.⁸⁰ A Prágai Magyar Hírlap úgy áll ki a szobor visszaállítása mellett, hogy a revizionizmus sugallta érvekkel igyekszik bizonyítani Pozsony „ma-

⁷⁴ A pozsonyi Petőfi-szobor. Budapesti Hírlap. 1911. szeptember 9.

⁷⁵ Szalatnai Rezső: Petőfi Pozsonyban... 104.

⁷⁶ LČ: Slávnostné zasadanie maďarskej spoločnosti Masarykovej. Slovenský Večerník. 1934. márc. 13.

⁷⁷ To i to z mestskej rady bratislavskej. Slovenské zvesti. 1937. június 22.

⁷⁸ Petőfiho socha nesmie stát v Bratislave. Národné noviny. 1937. jún. 22. Tülekedés Petőfi Pozsonyi szobra körül. Csehszlovákiai Népszava. 1937. június 27.

⁷⁹ E. B. Lukáč: Komu stavať sochu? A-Zet. 1937. július 8.

⁸⁰ Tülekedés Petőfi pozsonyi szobra körül. Csehszlovákiai Népszava. 1937. június 27.

gyar múltját és magyar jellegét”.⁸¹ Ezzel lényegében a magyar uralkodó osztályok igényét jelentette be — „a történelmi jog” alapján és Petőfi ürügyén — Pozsony városára. E kísérletekkel szemben joggal hangsúlyozta a magyar baloldal sajtója, hogy „Petőfi szobra csak azok ügye lehet, akik a kőszimbólumot korszerű létté valósíthatják”.⁸² Erre pedig mindenekelőtt „a puszták és a gyárak népe” hivatott és „azok a polgárok, akik a társadalom minden dolgozó rétegével együtt a magyar élet gyökeresen demokratikus újjáalakításán dolgoznak”.⁸³ A kétféle vélemény — a szobor felállításának ténybeli helyeslése mellett — éles politikai-ideológiai ellentétet fejez ki. A magyar burzsoá nacionalizmus a „nemzeti” — a valójában az uralkodó osztályok hatalmi törekvéseit jelző — érdekekkel kapcsolja össze Petőfi nevét, a millenniumi kor hagyományainak szellemében. A progresszió híveinél pedig — a költő eszmei hagyatékának korszerű értelmezése szerint — Petőfi a néptömegek vágyait kifejező jelkép, olyan szociális forradalmi program ihletője, amelynek keretében a valóságos nemzeti érdekek is megoldást nyernek.

Hasonló élességgel osztja ketté a szoborügy a szlovák közvéleményt is. Itt — ellentétben a magyar megnyilatkozásokkal — a visszaállítás kérdésében sincs egyetértés, sőt éppen ennek helyeslése vagy ellenzése húzza meg a határvonalat a két tábor között. A vita azért érdekes számunkra, mert az érvek és ellenérvek — a vitatott tényen messze túlmutatva — híven tükrözik a szlovák közvélemény akkori felfogását Petőfi költészetéről, emberi és politikai megítéléséről. E tekintetben következetesen pozitív álláspontot csak a szlovák kommunisták képviselnek, közös platformot alkotva a haladás magyar híveivel. Velük szemben a polgári szlovák sajtó különböző árnyalatai olyan mértékben csökkentik elismerésüket Petőfi iránt, ahogyan egyre inkább jobbra álló csoportok szemléletét tolmácsolják.

Az elutasítás indoklása a leggyakrabban Petőfi és a szlovákok viszonyából veszi érveit. Ezek között számos — Koreň és Szeberényi visszaemlékezéseiből már korábban ismert — életrajzi adalék kerül újra említésre. Mindez újabb adatokkal egészül ki Illyés könyve nyomán. A gyermekkor, az aszódi évek, a selmeci időzés részletei bontakoznak ki a vitacikkekéből. A közvélemény tájékozódhat a költő ifjúkori olvasmányairól, művelődéséről, a katonáskodás és az 1843-as pozsonyi tartózkodás megpróbáltatásairól. A Sytnianský által annak idején „adományozott” renegát, odrodilec (elfajzott) jelző most is gyakran elhangzik, nem egyszer címszövegben is.⁸⁴ Egyben azonban — éppen Illyés Petőfije révén — erősebb hangsúly esik arra a körülményre, hogy a költő „zsenge kora óta tiszta magyar környezetben nőtt”.⁸⁵ Ennek tényszerű tudomásul vétele pedig csökkenti a renégátság fogalmához tapadó erkölcsi elmarasztalás súlyát. Erre vall, hogy a különben elutasító vélemények között is akad olyan, amely felmentést ad a vád alól, mert a költő nem egyéni érdekből, nem a „helyzet mérlegelése alapján”, nem „érett férfiként” vált magyarrá.⁸⁶ Elsősorban nem a szlovák etnikumtól való elszakadását kifogásolják tehát, hanem a felnőtt korban elejtett egy-egy megjegyzését, szülőhelyének szlovák környezetére, a lutheránus vallásra vonatkozó célzásait. Itt megint Illyés könyvére hivatkoznak és annak közléseit bizonyító adatként felhasználva fogalmazzák meg ítéletüket: „nem tudott kellő

⁸¹ Prágai Magyar Hírlap. 1937. júl. 18.

⁸² Fábry Zoltán: Petőfi szobra. Magyar Nap. 1937. június 27.

⁸³ Újra a Petőfi-szobor. Magyar Nap. 1937. aug. 22.

⁸⁴ O pomníku slovenského odrodilca v slovenskej Bratislave. Národné noviny. 1937. dec. 7. Pomník odrodilcovi v Bratislave. A-Zet. 1938. jan. 12.

⁸⁵ Ked’ bol Petőfi Sándor ešte Alexandrom Petrovičom. Slovenská politika. 1937. jan. 17. Komu štatav’ sochu? A-Zet. 1937. júl. 8.

⁸⁶ Petőfi v Bratislave? Politika. 1937. júl. 1.

tisztelettel és természetes erkölcsi viszonyulással emlékezni saját származására”, „vallását is megmagyarosította”, ez pedig már a jellem dolga és nem méltó a nagy szellemhez.⁸⁷ Másutt úgy vetődik fel ez a probléma, mint a szavak és tettek közötti egység hiánya, mint a Petőfi egyénisége és Az apostol költője között fennálló „szörnyű kontraszt”, amely „visszataszító”.⁸⁸ Ez ad magyarázatot arra is, miért nem fordították a két világháború közti időben: „nem esett a közvetítés vonalába, jobban mondván, önmaga előtt torlaszolta el az utat”.⁸⁹

Csak a szlovák kommunisták sajtója képes elviszerülni a szemlélet fölé emelkedni, s tudja a történelmi körülményekből megérteni Petőfi gondolkodását. Nem tagadja a költő „sovinizmusának” igazolásául felhozott adalékokat, hanem — a forradalmi harcnak alárendelten — a helyükre teszi azokat. Ezzel a hangsúlyt a költő demokratizmusára veti és forradalmi verseiből, naplójából, újságcikkeiből bőséges bizonyító anyagot is felsorakoztat.⁹⁰ És ez nemcsak „hivatalos” pártvélemény volt. A szlovák egyetemi ifjúság körében is váltott ki egyetértő megnyilatkozásokat,⁹¹ amelyek arra hívják fel a vitatkozó felek egyikének, E. B. Lukácnak a figyelmét, hogy Petőfiben a „szabadság és a demokratizmus” jelképét kell látni, és nem szabad fennakadni a „jelentéktelen, emberileg megérthető” apróságokon.

A vita felidézi a nemzeti elnyomás évtizedeit is. Azt az időszakot, amikor Petőfit a türelmetlen magyar nacionalizmus reprezentánsává hamisították, amikor nevét az erőszakos asszimiláció politikai céljaira használták fel. A szlovák polgári sajtó tudatosan épít — a szobor elleni hangulatkeltés céljából — azokra a keserű érzésekre, amelyek még élénken élnek az idősebb nemzedékben a régi március 15-ti iskolai ünnepélyekhez kapcsolódóan.⁹²

A nemzeti párt lapja, a Národnie noviny a közrend felborulásától tart, ha a visszaállítandó szobor előtt megismétlődnek majd a márciusi ünnepek, koszorúval, csokrok, magyar nemzeti szalagokkal és a Nemzeti dallal.⁹³ Egyben azonban maga is demonstrációkra, tiltakozó tömegtüntetésekre biztat, hogy a hatóságokat a határozat visszavonására kényszerítse.⁹⁴ De a szlovák nacionalisták ellenérvei közt többször emlegetett „Talpra magyar”-nak is van már ekkor a szlovákoknál más értelmezése is. Megint a kommunisták azok, akik — sértődést, elfogultságot félretéve — eredeti jelentésében idézik azt a verset, amely „a magyar népet a feudális rabság ellen mozgósította”, s „amelyből a szlovák nép is megtanulhatja gyűlölni ellenségeit, mostani elnyomóit”.⁹⁵

Csak a helyzet jellemzésére említjük meg, hogy a Petőfi-szobor még külpolitikai aggodalmakat is keltett konzervatív nacionalista körökben. Mert azzal is érveltek a polgári köztársaságban, hogy az Akasszátok föl a királyokat republikánus költőjének szobra nem vallana „tapintatra”, és „hasznos” sem volna a két legjobb szövetségessel: Romániával és Jugoszláviával szemben, amelyek mindegyike királyság.⁹⁶ Ezek után azon sem csodálkozhatunk, ha a rebellis költő a Horthy-Magyarországgal kiéptendő „lehető legjobb kapcsolatoknak” is útjában áll, minthogy ez esetben is

⁸⁷ Petőfi v Bratislave? Politika. 1937. júl. 1.

⁸⁸ E. B. Lukáč: Cesty usmierenia. A-Zet. 1937. július 11.

⁸⁹ Uo.

⁹⁰ Cesty šovinizmu. Slovenské zvesti. 1937. december 10.

⁹¹ Heinz J. Tauber orvostanhallgató levele E. B. Lukáč-hoz. Matica Slovenská.

⁹² Petőfi v Bratislave. Politika. 1937. júl. 1.

⁹³ Petőfiho socha nesmie stáť v Bratislave. Národnie noviny. 1937. jún. 22.

⁹⁴ Petőfiho pomník. Národnie noviny. 1937. június 24.

⁹⁵ Štvú proti Petőfimú a plúc nemajú. Slovenské zvesti. 1937. június 24.

⁹⁶ Petőfiho pomník. Národnie noviny. 1937. június 24.

„tulajdonképpen királyságról” van szó. Az óhajtott egyetértésnek a közös eszmei alapja is kapcsolódik Petőfihez, hiszen „ünneplését Magyarországon is betiltották és megakadályozták, mert forradalmi költészetével a marxisták visszaéltek”.⁹⁷

A Hodža-kormány külpolitikai koncepciójába iktatott Petőfi-kérdés így került be — ellentétes előjellel — a szlovák konzervatív nacionalizmus külpolitikai elgondolásai közé. Mind a kettő burzsoá álláspont volt, de az utóbbi mégis közelebb állt az igazsághoz. A Horthy-fasizmussal kötendő szövetséghez ugyanis a nyílt reakció útja volt a legrövidebb.

A Národní noviny ellen a vita hevében olyan megjegyzés is elhangzott, hogy szerkesztői csak a „Talpra magyar”-t ismerik, egyébként tájékozatlanok Petőfi költészetében.⁹⁸ Ez az elmarasztalás azonban igazságtalan. Nemcsak a Szlovák Nemzeti Párt lapjában közölt vitacikkek, hanem a sajtókampány egész anyaga is arról tanúsodik, hogy a 30-as évek végén hangadó szlovák értelmiségi körök előtt a költő életműve korántsem volt annyira ismeretlen, mint azt a fordítások hiánya föltételezni engedné. A vitatkozó felek az életrajzi adalékokon kívül Petőfi műveivel is igyekeztek érveiket alátámasztani. Ez pedig — a vita hevességét és méreteit tekintve — azt jelenti, hogy a szlovák közvélemény tájékozottsága újabb ismeretekkel gyarapodott. A már említetteken kívül olyan költeményekről esik szó a vitacikkekben, mint a Dobzse László,⁹⁹ az Ausztria,¹⁰⁰ A nép nevében,¹⁰¹ a Tiszteljétek a közkatonákat!¹⁰² a Szülőföldemen,¹⁰³ a Szüleim halálára,¹⁰⁴ A magyar nép!¹⁰⁵ Ezek közül előzőleg csak A nép nevében és a Szüleim halálára c. vers jelent meg szlovákul, az előbbi Votruba, az utóbbi Hviezdoslav tolmácsolásában. A felsorolt költemények többnyire néhány soros idézettel, vagy a bennük kifejezett gondolat prózai változatával jelentkeznek a vita anyagában. Így is alkalmasak arra, hogy az életmű egy-egy újabb vonását villantsák fel a szlovák olvasók előtt, noha a vitázó felek mindegyike a maga politikai beállítottsága szerint magyarázza a verseket. A DAV Petőfi-tanulmánya után ismét szóba kerülnek a prózai művek is, az Úti jegyzetek és Az Egyenlőségi Társulat proklamációja, amely — az idézet révén — a politikus Petőfi arcélét világítja meg a szlovákok számára.¹⁰⁶

Petőfi minden népé, a szlovák nép költője is

A szobor felállítására akkor nem került sor. Megakadályozta a szlovák nacionalizmus harsány tiltakozása, még inkább a háborús események előjátéka. De a körülötte zajló sajtócsata színvallásra kényszerítette a szlovák társadalom különböző érdekű és felfogású csoportjait, ill. azok szószólóit s ez a színvallás végső soron a haladáshoz való viszony kérdésére adott választ. A vita gazdagította a költőről szerzett ismereteket, tovább formálta a szlovák Petőfi-képet. Ez pedig a korábbiakhoz képest jelentős változást mutat. Nem az ellentmondásossága szűnt meg, hiszen a nézőpontok most is különbözőek, s ez lehetetlenné teszi az eltérő jegyek harmónikus

⁹⁷ Uo.

⁹⁸ Štvŕ proti Petőfimu a plúc nemajú. Slovenské zvesti. 1937. június 24.

⁹⁹ O pomníku slovenského odrodilca v slovenskej Bratislave. Národní noviny. 1937. dec. 7.

¹⁰⁰ Cesty šovinizmu. Slovenské zvesti. 1937. december 10.

¹⁰¹ Uo.

¹⁰² Uo.

¹⁰³ Oslobođený národ podáva dôkaz svojej dobrej vôle. A-Zet. 1938. jan. 12.

¹⁰⁴ Vzťah Alexandra Petroviča-Petőfiho k Slovensku. Slovenský hlas. 1938. január 21.

¹⁰⁵ O pomníku slovenského odrodilca v slovenskej Bratislave. Národní noviny. 1937. dec. 7.

¹⁰⁶ Cesty šovinizmu. Slovenské zvesti. 1937. december 10.

egybefogását. De megváltozott az arány az igazi Petőfire valló, karakterisztikus vonások és a torzulások között, az előbbieik javára. Találunk ugyan most is bőven olyan hamis jegyeket, amelyek szerint Petőfi nem demokrata-forradalmár, „nem is kultúrmunkás, mint Jókai, Madách vagy Arany,¹⁰⁷ hanem „a hatalmaskodó magyar nacionalizmus költője¹⁰⁸ aki más népektől megtagadott minden jogot a szabadságra”.¹⁰⁹ De a kép karakterét már nem ezek, hanem az olyan vonások határozzák meg, amelyek — a művészi zsenialitás mellett — az életmű antifeudális, monarchiaellenes és antiklerikális jellegét hangsúlyozzák.¹¹⁰ A vita legfontosabb eredménye pedig az, hogy ennek keretében fogalmazódott meg a szlovákoknál először — de félreérthetetlenül és végérvényesen — az a tétel, hogy „Petőfi nem csak a magyar nép költője, hanem általában a népé, minden népé, és így a szlovák nép költője is. Csak híd lehet, amely összeköti a népeket, átívelve minden nyelvi és országhatárt”.¹¹¹

Ha ez a tétel egyelőre nem is több elvi nyilatkozatnál, ha a gyakorlatban csak évekkel később, a felszabadulás után nyer is igazolást, mégis korszakhatárt jelöl Petőfi szlovák recepciójában. Nemcsak a szobor-vita lezárásaként fogadhatjuk el, hanem a közel száz éves per ítélethírdetéseként is. Igaz, hogy az ítélet még nem jogerős, majd a történelem fogja jogerőre emelni. De már ekkor is jelzi, hogy a viszontagságos út után Petőfi bevonult, otthonra lelt a szlovákoknál is.

Amit az erőszak évtizedeken át nem tudott elérni, azt megvalósította a magyar és szlovák haladó erők összefogása.

Иштван Чукаш

ДАННЫЕ К ВЕНГЕРСКО—СЛОВАЦКИМ ЛИТЕРАТУРНЫМ СВЯЗАМ МЕЖДУ ПЕРВОЙ И ВТОРОЙ МИРОВЫМИ ВОЙНАМИ (Борьба мнений о литературном наследстве Ш. Петёфи)

Данная публикация является одной из глав исследования автора, в котором рассматривается развитие взглядов на поэзию Ш. Петёфи в словацкой литературе.

Когда марксистское литературоведение неоднократно указывало на тот факт, что поэзия Петёфи играет роль „водораздела”, тем самым оно обращало внимание на то, что оценка художественного творчества поэта в перую очередь зависит от политической точки зрения. Что данное положение является верным не только в венгерской литературе, но и в других, лучше всего доказывается примером словацкой литературы.

Судьба поэзии Петёфи, интенсивность её изучения, противоречивость суждений о ней, крайне несправедливые оценки поэта и их постепенное оглаживание — все это показывает не только развитие венгерско—словацких отношений но и внутреннюю общественно-политическую дифференциацию. По сравнению с общественно-политической оценкой художественная точка зрения была второстепенной, она подчинялась политической и зависела от неё. Гармония политической и эстетической системы оценок и нерасторжимое единство художника и революционера могло быть вполне признано только после освобождения Словакии.

Исходя из вышеизложенного, можно ответить на вопрос, почему словаки не признавали Петёфи в эпоху революции 48-го года, когда посредством немецкого языка с его именем познакомились и более отдаленные страны Европы.

Хотя программа национального пробуждения школы Штура имеет много родственных черт с революционным демократизмом Петёфи, всё же существующий тогда венгерско—

¹⁰⁷ Petőfiho socha nesmie stát' v Bratislave. Národné noviny. 1937. júnus 22.

¹⁰⁸ Uo.

¹⁰⁹ O pomníku slovenského odrodilca v Bratislave, Národné noviny. 1937. dec. 7.

¹¹⁰ Komu stavať sochu? A-Zet. 1937. júl. 8.

¹¹¹ Ján Poničan. Certý šovinizmu. Slovenské zvesti. 1937. dec. 10.

словацкий политический антагонизм воздвиг непроницаемую стену между поэтом революции и словаками, поддерживающими политику австрийского правительства. Это противоречие усиливается ещё больше тем различием, которое существует с точки зрения утопического социализма и революционного радикализма между школой Штура и Петёфи. В художественной литературе это различие отражается в романтическом понимании народности и в народном реализме Петёфи.

Существенными элементами споров о Петёфи на почве политических противоречий являются происхождение поэта, часто повторяющиеся упреки со стороны словаков в национальной нетерпимости поэта и обвинение его в ренегатстве. Так как словацкая литература о Петёфи постоянно обсуждала эти вопросы и в эпоху 1867—1918 гг. и во время буржуазной республики, то их выяснение и является одной из важнейших задач данного исследования.

Список расчётов, написанных в селе Кишкунфеледьхаза и письмо отца Петёфи конца 1848 года свидетельствуют о том, что Иштван Петрович старший владел венгерским языком хорошо, но допускал грамматические ошибки. Следовательно у обоих родителей Петёфи родным был словацкий язык и они ассимилировались на равнине в венгерском окружении. В двуязычной семье Петёфи мог усвоить и словацкий язык, но его национальное самосознание с самого начала безоговорочно связывало его, под влиянием чистого венгерского окружения, с венгерским народом. Нельзя сказать, что он стал венгром потому, что он уже с малых лет воспитывался как венгр. По своему национальному сознанию он никогда не принадлежал к словакам. Его высказывания в Асоте и Шелмеце не являются отречением от словацкого народа, а выражением патриотизма эпохи реформ.

Политические взгляды поэта вначале определяются либерально-дворянским национализмом. Но в его мирозерцании уже в это время возникает более сильное социальное чувство под влиянием накопленного им горького жизненного опыта и близости к народу. Это подкрепляется изучением идей утопистов-социалистов и истории французской революции. Революционный демократизм поэта сохраняет элементы либерально-дворянского национализма, но эти элементы подчиняются у него революции и её программе общественного прогресса.

В его стихотворениях, написанных против национальных меньшинств, основным лирическим содержанием является забота о судьбе революции, а не национальная ненависть. Этому положению соответствует его политическая деятельность 48 года, в ходе которой он пришёл к признанию полного равноправия национальных меньшинств тогдашней Венгрии.

В 1867—1918 годы оценка Петёфи словаками определяется с одной стороны, насильственной ассимиляцией словаков с венграми и, в связи с этим, борьбой венгерского и словацкого национализма, а с другой стороны — развитием дифференциации словацкого общества. Под влиянием этих факторов сложились две линии в интерпретации наследства поэта, которые пережили эпоху Франца—Иосифа и по существу дошли до освобождения 1945 года.

Насильственная ассимиляция, начатая после 1867 года и служащая ей пропаганда, в которой важную роль уделяли патриотической поэзии Петёфи, вызвали враждебное отношение против венгров и Петёфи в среде консервативной словацкой интеллигенции. Это настроение было усилено собиранием и публикацией воспоминаний о семье поэта, юношеских высказываниях и связях со словацким народом.

Мартинская националистическая печать заняла на основании всего этого последовательное враждебное отношение к Петёфи.

Она теоретически объясняла свою позицию в рецензиях о переводах Матценауера и Подградского, которые она не без основания оценивала как стремление к ассимиляции.

Параллельно с предшествующей развивается вторая линия в интерпретации наследства Петёфи, которая начинается с выступления оппозиционно настроенной молодёжи 70-х годов после эпизодических случаев идеологического влияния поэта (Янко Краль, Ян Ботто, Грайхман, Вильям Паулины-Тот). В стремлениях этой молодёжи выражается развитие капиталистических отношений и соответственно этому и потребности современной реалистической литературы.

Они признают Петёфи в идеологическом и художественном отношении своим учителем. Из них Осаг—Гевёздослав развивает бескомпромиссно эту традицию.

С одной стороны, он творчески усваивает наследство Петёфи, а с другой, он делает своими переводами конца XIX — начала XX веков лучшие стихотворения венгерского поэта достижением словацкой культуры.

Эту традицию развивает дальше словацкая печать, находившаяся под влиянием идей гласистов, (Словенский Денник, Сл. Тыжденник) которая была более прогрессивной по сравнению с мартинской консервативностью. Усиливающееся рабочее движение, до которого стихотворение Петёфи „Во имя народа“ дошло через чешский язык, продолжает прог-

рессивную традицию поэта ещё последовательно. С этого времени начинается процесс признания поэта-революционера.

Эти две линии, образовавшиеся в эпоху 1867—1918 годов, продолжают существовать и между двумя мировыми войнами. Буржуазный национализм, захвативший политическую власть в борьбе против Петёфи использует все аргументы, факты и предрассудки, унаследованные от прежних десятилетий. Делается попытка научно оправдать эти националистические традиции (университетские лекции П. Буйнака). Против этого левые силы буржуазии и особенно рабочая печать всё последовательнее и принципиальнее защищает идейное наследство Петёфи и подчеркивает его историческую актуальность. Пример поэта и его учение служат единству антифашистских сил. Признание и пропаганда левыми словацкими силами наследства Петёфи смыкается со стремлениями прогрессивной части чехословацких венгров. В конце 30-х годов в коммунистической газете „Словенске звести“ получает выражение первая, идейно обоснованная и, по существу, до наших дней верная словацкая позиция о Петёфи.

Февраль 1948 года создал благоприятные условия для окончательного решения вопроса о месте наследства Петёфи в Словакии. После падения буржуазного национализма уже больше не обвиняли Петёфи в Словакии в национальном предательстве. Печать народной власти в связи со столетним юбилеем, публикацией переводов стихотворений и статей поэта воздала должное его памяти. В этой новой благоприятной атмосфере мог появиться „Апостол“, переведенный на словацкий язык Е. В. Лукачем, и самое молодое поколение словаков в это же время смогло прочитать: „Витязя Яноша“ в переводе Ивана Мойка.

Но с художественной и политической точек зрения самым значительным фактом является издание лучших произведений Петёфи, переведенное Яном Смреком.

AZ IRODALMI NÉPIESSÉG ÉS AZ 1848/49-ES FORRADALOM*

I.

A magyar irodalmi népesség szakirodalma megkülönbözteti a népiesség fogalmának egy szűkebb és egy tágabb értelmét, hangsúlyozza a népiesség 1840-es évekbeli demokratizálódását és elmélete hazai kialakulásának kezdetét. Szerintünk a „tágabb” értelemben (a „magyarság etnikuma élő és köztulajdonná tehető hagyományának összekapcsolása egy népi érdekű eszmésséggel”) érvényrejutása (a demokratizálódás, az elmélet kialakulása: Erdélyi János munkássága) arra vall, hogy az 1830-as évek végétől kezdve népiességünkben is jelentkezik a nemzeti nép-, illetve parasztkultusz tendenciája.

Kialakulása egyik jelének tekinthetjük népies programjaink olyan átfarmálódását, amelyhez erősen hasonlót a közép- és kelet-európai népies irányzatoknál láthatunk. Legszembetűnőbbben ez Erdélyi 1842-es akadémiai székfoglalójának és 1847-es Népdköltészetünkről c. dolgozatának összevetésekor mutatható ki. Ebből egyértelműen kiderül, hogy 1847-re Erdélyinél is elvonódik a hangsúly a népköltészeti műformákról, népköltészet és műköltészet problémájáról, és a jobbágyot magába fogadó nemzet kultúrájának egész szellemisége, erkölcsisége lesz elsődlegesen fontos számára. Amit e lényegében folklórisztikainak tekinthető tanulmányában körvonalazott, elvontan-tételesan kifejtette ugyanez évből származó esztétikai tanulmányában is (Egyéni és eszményi). Az elvont eszményit szerinte szükségképpen fölváltó „jellemzetes” (konkrét) egyéni nem más számára, mint a fenti értelemben megújuló nemzeti. Az a fejlődésképp, ami Erdélyi e dolgozatainak összevetéséből fölvázolódik, egybeesik irodalmi életünk ugyanerre az időszakaszra eső átalakulásával.¹

Megsokasodnak a népdalok mellett a tárgyiasabb, epikus műnemeket sürgető törekvések (Pulszky, Kriza, Toldy ismert fölhívásai, nyilatkozatai stb.). Röghamosan kiterjed a népfölvilágosító, parasztművelő népkönyv- és kalendárium-kiadás.^{1/a} Ugyanilyen irányú közóhajt fejeznek ki a különböző pályatételek, köztük a Nemzeti Színház 1843-ban, a Kisfaludy Társaság 1846-ban meghirdetett nevezetes pályázatai, amelyekre népszínművek és elbeszélő költemények — köztük a Toldi — érkeztek.

Magukban a művekben megjelenik a „nemzeti karakter” vonásait hordozó, idealizált magyar paraszt, az „alsó rendbeli hazafi” alakja. Az alkotások közül messze kiválik, mint legjellegzetesebb és esztétikailag világviszonylatban is magasrendű, Petőfi népies genre-figuráinak sora, életképei s az ezeket betetőző János vitéz. Petőfinél jól kirajzolódik 1845 előtt a magyar paraszt e fölmagasztosulásában a jobbágyi sors okozta előnytelen jellemvonások háttérbeszorulása, valamint a meseelemek, anekdoták konfliktusoldó, művön belüli harmónia teremtő alkalmazása is.

* Tanulmányrészlet.

¹ Szemléletesen utal erre a folyamatra T. Erdélyi Iлона könyve is: Irodalom és közönség a reformkorban. Bp. 1970. 158—166. l.

^{1/a} Jellemző, hogy Vörösmarty a Mezei Naptár számára írja A katona és Mák Bandi c. népies költeményeit 1842-ben és 1844-ben.

Az 1840-es évek közepére a jobbágycső kérdés megoldatlansága, az 1846-os lengyel fölkelés parasztok által való vérbefojtása földézi a nemzeti érdekegyesítés elkerülhetetlen parancsát.^{1/b} A probléma irodalmi vetülete részint a minden eddiginél világosabb, történelmibb látásmód jelentkezéséről vall Eötvös Dózsa-regényében, részint az egységessé, a jobbágycső kérdés igazságos, méltányos megoldása révén egységessé váló nemzet vágyképét teremti meg. A népiesség az eddig túlnyomóan „izolált”, tehát a valóságos problémákat óvatosan kezelő, áttételesen exponáló parasztábrázolástól a nemzeti történelem népies földolgozása felé hajlik, mintegy nevelőhatású példákat keresve a nemzeti egyetértés szülte korokban, s ellenpéldákat tárva föl a belviszályok szörnyű következményeinek képeiben. A nemzeti egység történelmi tanulságának legkínálkozóbb kerete mégis a honfoglaló őskönek a reformkor előző évtizedeiből jól ismert példája volt, azoké, akik új hazát tudtak teremteni.² Ez a nemzetfölfogás azzal tetézte most a „régí dicsőség”-et, hogy részint a világverő Attila népéhez kapcsolta a magyarság eredetét és történelmi jogát a Kárpátmedencéhez³, részint a korszerű, európai nemzetté váló magyarság ideálképét ennek az ősi nemzeti közösségnek modern megújulásában látta. Olyan, valóban új hazát teremteni képes közösségben, amelyben nincs úr és szolga, egységes egyenlő, szabad, fegyverforgató, újjáéledő ősi erényektől duzzadó nemzet, amely megszabadul a külső elnyomástól is és az idegenek okozta gyöngeségektől, a nemzeti viszálykodástól. Szinte a szabadság, egyenlőség, testvériség eszméje öltözik így sajátosan paraszti, történelmi jelmezbe, olyan nemzeti formába, amely a nemesség vezette polgárosodás folyamatának egyik, tömeghatását tekintve legjelentősebb ideológiai tényezője volt, amely — minden romantikus történetfilozófiai illúziója ellenére — a történelmileg indokolt nemzeti érdekegyesítés, a nemesi érdekek és paraszti törekvések egyeztetésének alapja lehetett. Megtartotta a hősi múlt minden nimbuszát anélkül, hogy azt egyetlen réteg számára vindikálta volna, kiterjesztette a nemesi nemzet honszerző, államalapító tettét a magyar jobbágyra, és fölvázolta az ennek a gondolatnak jegyében kibontakozó jövő vágyképét, a polgári demokratikus Magyarországot.

A kor fogalmai szerint tudományos háttérrel adott a koncepciónak a folklór gyűjtése mellett a század eleje óta kibontakozó tárgyi néprajzi kutatások föllendülése, sőt az etnológia hazai kezdeteinek számos, egyre szaporodó eredménye. A zártabb tájegységek népszokásaiban, eszközeiben, ruházatában az őskö emlékeit, népességében (pl. palócokban, székelyekben) közvetlen leszármazottait keresték, sőt sor került — részben az Akadémia támogatásával — az ősmagyarok maradványainak az országon kívül (Moldvában, Bukovinában) való keresésére is.⁴

A hazai történetírás is segített mindezt egybeötvözni. Hováth Mihály egyik korai dolgozata (Párhuzam az Európába költözködő magyar nemzet s az akkori Európa polgári s erkölcsi műveltsége között)⁵ például a Nagy Károly birodalmának fölbom-

^{1/b} A békülékenységre nem könnyen hajló Táncsics is ilyen értelemben példázgat a Nép szava — isten szava c. munkájában (1847) „nemes atyáinkfiai”-nak.

² Az előzményekre vonatkozóan l.: Mezei Márta: Történelemszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában c. munkáját (1958), különösen a Történelem és erkölcs c. fejezet Fessler hatását tárgyaló, az 1810 utáni helyzetet megvilágító részeit (77—91. l.).

³ Az Attila-témának az 1830-as évek végétől kezdve gyakoribb előkerüléséről adatszerűen beszámol Grexa Gyula: Arany János Csaba királyfia (Bp. 1917.) c. dolgozata (23—25. l.) és Nagy Béla: Attila a magyar irodalomban (Bp. 1939.) c. disszertációja. — 1843-ban ponyván is megjelent: Attila hunnok királyának élete stb.

⁴ Összefoglalóan l.: Tólas István: Néprajzi életünk kibontakozása (Bp. 1948.) Különnyomat a Magyar Népkutatás Kézikönyvéből.

⁵ A tanulmány a Marczibányi Intézet 1834-es pályatételére készült, a pályázat sorsa azonban függőben maradt. Csak amikor az Intézet az Akadémiába olvadt (1845) került elő Horváth dolgozata.

lása utáni, viszályokba sülyedt, a jobbgyságot rendszerre tevő feudális Európát az erkölcsi elvadás és züllés, az anarchia, az erőszak és embertelenség világának rajzolja. Ezzel szemben a szabad magyarságról szólva hevesen elutasítja az egykorú nyugati történészek véleményét a honfoglaló ősök vadságáról és háborúkban tanúsított kegyetlenségéről. Bizonyítani igyekszik, hogy az egyszerű, de szellemében modern „alkotmány”-nyal rendelkező, a szolgásgot nem ismerő magyarság „nemes, nagyszívú, erőteljes, gondolatban s érzelemben gazdag” nép volt. „... az európaiaknál magukból a tömegekből, a polgári társaság fonák elrendeléséből forrott ki a romlottság; a magyarok közé kívülről hozottt be s hintetett el annak szapora magja. Olyan helyzetben valának ezek, mint egy nemes gyermek, ki korán selejtesek társaságába szövődik.”⁶

A folklór, a népköltészet mint a hajdani magyarság szellemiségének hordozója ekkor fonódik véglegesen bele a magyar múltszemléletbe. Nemcsak hallgatólágon értődik ez időtől bele a parasztság a honfoglalók seregeibe, hanem hangsúlyozott jelentőséget is nyer jelenléte a nemzetalkotásban. Tétéles megfogalmazásban olvashatjuk ezt Arany és Petőfi levélváltásában⁷, ahol Arany a honfoglaló ősök igazi utódainak a parasztságot tekinti.

A népies epikának mondai-történelmivé színeződése már korábban is jelentkezett a magyar irodalomban. Garay hosszú ideig készülő, s apránként megjelenő történelmi tárgyú elbeszélőköltemény sorozatának⁸ fokozatos átalakulása is erre vall, de ilyen, megnövekvő irodalmi közhangulatot fogalmaz meg a Kisfaludy Társaság is nevezetes pályatételében: „Készíttessék költői beszély, versben, melynek hőse valamely a nép ajkán élő történelmi személy... Forma és szellem népies legyen.” A bírálók Arany beérkező művére tett megjegyzései is ilyen várakozás beteljesülésének jegyében fogantak. A reményeken fölül betelt várakozás jele a pályadíj fölemelése is, ugyanerre vall a Toldi kritikai fogadtatása (Toldy, Erdélyi, Eötvös, Vahot). A beküldött művek száma és jellege is a népies epikának ezt az átalakulását példázza. A Toldi sikere még további lökést adott ennek a folyamatnak, s a karakterisztikus memzeti epika fölvirágzását ígerte. Innét származtatható Petőfinek az a lelkendezése is, amely az általa „nem egészen dicstelenül kezdett” út folytatására biztatta váratlanul fölbukkant költőtársát. Petőfi ezt annál is inkább szíve szerintinek vélte — nemcsak a Toldit, hanem Arany jóideig csak tervnek maradó eposzötleteit is — „mert hiszen ő maga írta 1844-ben a Mért nem születtem ezer év előtt c. költeményében, hogy Árpád párdubörös daliái közt szeretne versengeni Lehel vezérrel a csatadalban, s a Lehel téma éveken át foglalkoztatta.”⁹ Arany sikere a népies történelmi tárgyú epiká-

⁶ Bizonyításul büszkén írja többek között, hogy Zoltán idejében egy magyar portya vállalkozásának sikertelensége miatt dühében földült ugyan egy apácalostort, lakóit legyilkolta, „de tisztaságuk sértetlen maradt”. (Horváth M. kisebb munkái. Pest 1868. I. köt.) — A honfoglaló magyarságról Horváth későbbi műveiben is lényegében ugyanezt vallotta, sőt a képet regényesen kiszínezte. (Pl.: A vezérek kora. Uo.)

⁷ 1847. febr. 28., hasonló szellemben Szilágyi Istvánhoz 1847. nagypéntekén. — Arany szerint a magyarok a nemzeti dinasztia, az Árpád-ház idején is mind nemesek (szabadok) voltak még. (Mik voltunk? Mivé leszünk?) Ö. M. X. köt. 191. l.

⁸ Az 1839—47 között írott ciklus címe Árpádok lett. Először az Álmos c. rész jelent meg (1841) nem éppen népies formában, de később a ciklus célzatában és módorában egyre jobban igazodik az általunk jelzett irányhoz. Garay 1846-ban már azt írja öccsének, hogy reméli: „az ifjúságra is lehetne hatással s iskolákban is lehetne kelete”. (Garay J. Összes Munkái. 1886. III. köt. 518. l.) — A munka 1847—48-ban két kiadást ért meg. (Ferenczi József: Garay János életrajza. 1883. 153. l.)

⁹ A Lehel-téma minden valószínűség szerint Arany ösztönzésére vált Petőfinek ennyire szívügyévé. Lásd Grexa i. m. o. l.; Képes Géza: Népi-nemzeti klasszikus költészetünk kialakulásához. ItK 1962. 405—406. l.)

ban hozzájárult Petőfi olyan népnevelő-agitatív költeményeinek a létrejöttéhez is, mint pl. a Nép barátjában 1848-ban megjelent Bánk bán, Kun László krónikája stb.¹⁰ Magának a nemzeti múltnak ilyen értelmű fölfogása Petőfi egyéb költeményeiben is sűrűn előbukkan.¹¹ A Petőfit a fenti értelemben kétségtelenül inspiráló, a népiességben rejlő új lehetőségekre ráébresztő Arany jelentkezése irodalmi népiességünkben elsősorban azzal tér el Petőfi útjából, hogy az ő útja kezdettől fogva a „programok” közelében vezet. Nem csupán a Szilágyi által hűségesen hordott folyóiratok, könyvek teremtettek kapcsolatot Arany és a korabeli népies elméletek között. Amikor a költő a „színészkaland” után célul tűzte ki magának, hogy „közönséges ember” óhajt lenni, mint más, előbb maga is népnevelősködött, majd nagyszalontai hivatalnokoskodását is a nép ügye közvetlen szolgálatának tekintette, s különösen szívén fektüdt a nép művelésének gondja. A Szilágyi Szalontára kerülése előtt a Társalkodóban megjelent cikke (Népnevelési ügyben) azt bizonyítja, hogy a magyar falvak és mezővárosok szellemi szegénysége a legszemélyesebb élménye volt. Ebben a keserűen ironikus cikkben fogalmazta meg először a nyilvánosság előtt a parasztság kiművelését illető aggályait.¹² Jól látható belőle, hogy a hamarosan a jobbágyorsorból fölszabadulónak hitt parasztságról alkotott véleménye — minden érte való áldozatkészsége és szűk hatáskörében kifejtett és kifejthető tevékenysége mellett is — nem volt egyértelműen derűlátó. Érthető, hogy a legnemesebb értelemben vett népies didaktizs mindig is közelebb állt hozzá, mint Petőfihez. Ha csak 1850-ig kísérjük is figyelemmel költészetét, a népnevelő tendencia folyamatos jelenlétét konstatálhatjuk, mégpedig kétféle, egy szorosabb értelemben vett erkölcsi, és egy nemzeti-történelmi példázat formájában. Az előbbinek az Egy egyszerű beszélyke (1846) fogalmazza meg a rá oly jellemző tanulságát az „egy szem elejtett vétekmag”-ról, amely egész „csalánnemzedéket terem”. Az utóbbit Erdélyi tanulmányai táplálják Aranyban. A már említett 1842-es és 1847-es tanulmányok mellett az 1845-ben írt Vörösmarty-bírálatra¹³ hívjuk föl Harmos Sándor nyomán¹⁴ a figyelmet. Ebben Erdélyi a verses epika korszerűségét vitató Szentágh-Toldy vita folytatásaként a nemzeti epika iránti kíváncsiságát is összegezi (IV—XIII.). Innét merítette Arany azt a nemzeti-eposz koncepciót, amellyel egész pályáján vívódott¹⁵. Ez sugallta egyúttal, Vörösmarty Toldiról szóló művére¹⁶ terelve Arany figyelmét, hogy mondákra, mesékre támaszkodva alkosson történelmi tárgyú epikát.¹⁷ Innét ered a célzat, amit Petőfihez írott

¹⁰ 1848. júl. 30. 129—30., illetve szept. 3. 217—18. — Horváth János „csúfondáros, triviális népiesség”-nek nevezi e versek modorát. (Petőfi Sándor Bp. 1922. 468. l.)

¹¹ A magyarok Istene! A nemzetgyűléshez, Ismét magyar lett a magyar, az Élet vagy halálban említett világhódító híres ősök stb. — A népies epika vázlatos áttekintését adja egyébként Benedek Marcell A magyar népköltészet hatása a XIX. sz. magyar epikusaira c. munkája. (Bp. 1907.)

¹² Ö. M. X. köt. 1962. 151., 582. l.

¹³ Vörösmarty minden munkái. Pályák és pálmák 1868. 146. l.

¹⁴ Harmos S.: Arany János Toldijának keletkezéséhez. ItK 1911.

¹⁵ Erdélyi képtelen állításnak tartja, hogy a magyarságnak ne lett volna ősi eposzi hagyománya, s kijelenti: A költészetnek eszerint két hajnala volna; egyik: mely öntudatlanul jő, mintegy rávirrad a nemzetre, másik az, melyet az szeret használni, ki sokáig alván, későn ébredett. Elsőben a nép tanít költészetre, másodikban a nép tanítatik; amaz természetes, emez már mesterséges, mint a forrás, mely magától buzog föl, vagy emberi kéz segítségével által. Nincs tehát miért letenni a tollat azoknak, kiket isten eposzi ajándékkal ruházott föl s küldé közinkbe. (Pályák és pálmák 1868. 210—11. l.) — Arany egész életére vállalata a nemzeti költészet a „második hajnalának” kiteljesítését, ennek jegyében írt pl. a magyar eposzi hagyomány kérdéséről (Naiv eposzunk) és a népiességről (A magyar népdal az irodalomban, Népiességünk a költészetben) stb.

¹⁶ Az ősz bajnok.

¹⁷ „Azért óhajtanám — írta Erdélyi —, ha találkozniék történetíró, ki felfogva ott, hol felfoghatná a történet fonalát az előkorban, megírná a homályos időszakot is mese, monda, rege után, a mint adatik tudnia.” (I. m. 221. l.)

levelében említ: „megtanítanám a népet, miképpen szeresse a hont, melyért előde vére folyt.” Amikor pedig Petőfi Fakó leány...-át olvasva megkísérli ahhoz hasonló népies elbeszélés írását, csak a prózában mutatkozó nehézkességének érzése mondatja vele: „Fakó leányt és pej legényt, tudom istenem, hogy nem írok, ha nyelvemet kivetem is.”¹⁸ Hogy mégis értelmét és hasznát látta az ilyen műveknek, s erőt vett magán, bizonyítja az Egy egyszerű beszélyke.¹⁹ 1850-ig — érthető okokból — a nemzeti történelmi verses példázat kerül inkább előtérbe nála.

Ismét Erdélyi az, akinek tanulmányaiban Arany saját népies nézeteinek megfogalmazását lelhetjük föl, amelyeket Szilágyi firtatott.²⁰ A programokhoz való közelség azonban nem feledtetheti velünk azokat a különbségeket, amelyeket részint az Erdélyi-féle tanulmányok és Petőfi Aranyhoz írott levelei, részint Aranynak Szilágyihoz, Petőfihez és Szász Károlyhoz 1847-ben írott sorai mutatnak a népiesség értelmezésében. E különbségeket többen is vizsgálat alá vették.²¹ Ezekből a tanulmányokból egybehangzó az a megállapítás, hogy amíg a Toldi páratlan esztétikai szinten betölti Erdélyi 1847-es népiesség-elméletének célkitűzéseit, addig a levelezés arról vall, hogy Arany „ámen”-t mond ugyan Petőfi Erdélyitől távolodó programjára²², ezt mégsem egészen úgy érthette, ahogy Petőfi ítélhette meg az ő álláspontját.²³ De a Petőfivel folytatott levelezés alaposabb vizsgálata is a „népköltő”, a „népköltészet” (értsd: népies műköltészet), „nemzeti költészet” értelmezésének különbözőségeire vet világot! Csak Hermann István vélte: „Arany és Petőfi első levélváltása a legkiválóbb bizonyítéka annak, hogy Arany a nemzeti költészet fogalmának értelmezésében teljesen egyetértett Petőfivel.”²⁴ Sőtér István szerint Arany végeredményben „belül maradt” Erdélyi népiességre vonatkozó elméletén, de Szilágyihoz és Szászhoz írott, a népiességet értelmező sorai sem mondanak ellent Petőfinak, hanem saját nézetei pontosabb körvonalazására tett kísérletek, „Petőfi határai tágasabbak, — Arany a maga határaival elfér amazok között.”²⁵ Ez kétségtelenül így van, annál is inkább, mert Petőfi ezidőben kibontakozó, irodalomszervező tevékenysége föltűnően széles körre terjedt ki. Vitathatatlan, hogy e körön belül Arany állt hozzá legközelebb, de amikor Arany Petőfinak a Toldit üdvözlő levelére válaszolva megemlítette Tompát, Petőfi azonnal kész egy „triumvirátus” tervével, holott Tompa népiessége — ez addig megjelent költeményeiből is nyilvánvaló lehetett — távolabb állt Aranyénál Petőfiétől.

¹⁸ Petőfi e prózai műve, mint A nagyapa (1847) is — a szerkesztői jegyzet szerint — egy népnevelő célzatú novellasorozat egyik darabja lett volna. (Életképek 1847. I. 163. l.) A novellák célzatáról s jellegéről lásd részletesen Martinkó András: A prózaíró Petőfi. (Bp. 1965. 228—260.)

¹⁹ A szóban forgó novella számos ponton a Gotthelf-féle írásokra emlékeztet. A falusi lelkész példásan rendezett gazdasága, dús termésű gyümölcsöse, hatalmas szénakazla, nem fényűző, de nyájas lakása tendenciózusan áll szemben részint a már nevükkel is jellemzett szereplők (Gézengúz, Mokány), részint a falu népének bemutatásával. Ez a falusi nép durva, iszákos, előítéletekkel teli, s amikor jötevéjét, a papot tűzvész fenyegeti, a mentés helyett lopási alkalomnak használja ki a zűrzavart stb. Mokányban azok a vonások jelennek meg, amelyeket Arany a Népnevelési ügyben c. cikkében is elpanaszol a parasztleányokról.

²⁰ Levelezésükből: Szilágyi 1847. márc. 12-én, ápr. 9-én, Arany 1947. nagypéntekén, szept. 6-án.

²¹ Lukács György: A százéves Toldi. Új magyar kultúráért 1948., Barta János: Arany János 1952. (Az új költészet elvi kérdései c. fej.), Hermann István: Arany János esztétikája 1956. (A népi esztétika fogalma az 1849 előtti Aranytól c. fej.), Sőtér István: Nemzet és haladás 1963. (Petőfi és Arany népiesség-felfogásának különbségei c. fej.), Tamás Attila: Költői világképek fejlődése Arany Jánostól József Attiláig 1964. (Az utolsó „homérida” c. fej.)

²² Levele Petőfihez 1847. febr. 11.

²³ Levele Szilágyihoz 1847. szept. 6-án, Szász Károlyhoz okt. 11-én.

²⁴ I. m. 29. l.

²⁵ I. m. 82—83. l.

Azután meg Petőfi az Életképek köré akarta tömöríteni a „népköltészet” képviselőit. Ami — más jelekkel együtt — arra vall, hogy Petőfi maga sem egyféle értelemben használta a „népköltészet”, „népköltő” kifejezéseket, hiszen a Tízek társasága tagjainak költészete sem azonosítható Petőfi költészeti és népiességre vonatkozó elveivel részlet-vonatkozásaiban. Amikor Arany kimondta azt a bizonyos „ámen”-t, nyilvánvalóan nem csupán a költészetben és politikában egyaránt uralomra juttatandó népre gondolt, hanem arra az „igaz költő”-re is, aki „a nép ajkára hullatja kebelének menyeyei mannáját”, s „forró kebellet” vállalhatta-vallhatta magáénak a föladatot: „Nagy fáradsámaim ha nem enyhíti más, enyhítsük mi költők...” Ahogyan Petőfi nem kevesellte prózába leszögezett végcéljához képest a versben megjelölt, szinte szelíd-filantropikus népköltői feladatot, úgy Arany sem tartotta szükségesnek fejtegetni akkor, hogy helyeslése mennyiben vonatkozik a végcélra, és mennyiben az éppen aktuális föladatra; hogy melyik áll közelebb szívéhez, vagy mindkettő egyformán, s milyen módon igyekszik ezeket szolgálni.

Nyilvánvaló, hogy ha Petőfi legradikálisabb kijelentéseit tekintenénk csupán rá egyedül jellemzőeknek, s ugyanakkor fölvonultatnánk Arany különböző nyilatkozatait, hamis képet kapnánk a két költő népiességre vonatkozó elképzeléseiről, a kor népiességének természetéről.²⁶ A világforradalom gondolatához eljutó, irodalmunkat nemzeti sorskérdések vonatkozásában átgondoló Petőfi a népiesség különféle, más-más fejlődési fázisból eredő árnyalataival szemben korántsem volt türelmetlen, amikor harcostársakat igyekezett toborozni.

Van olyan fölfogás, amely a népiesség történeti jellegét és helyét világosan látva — a speciális magyar viszonyokra azonban kevés figyelmet fordítva —, az irányzatot úgy fogja föl, mintha csupán folklór-kultusz jellege volna. Eszerint természetes, hogy Petőfi és Arany is „túlhaladja” a népiességet, hiszen a betűszerinti értelemben vett folklór-formanyelv — még „fölemelve” is — alkalmatlan „össznemzeti”, egyetemesebb mondanivaló, különösen forradalmi eszmék hordozására. Így Petőfi 1844-ben betetőzte, sőt le is zárta volna, már saját pályáján belül a népiességet. A forradalom alatt írott versei már nem sajátosan népies alkotások; elég ennek bizonyítására, ha az apostolt állítjuk a János vitéz mellé.²⁷ Hasonló indulású, de a népiesség efféle „betetőzését”, különösen „lezártságát” némileg föloldó, a népiességnek a Petőfi életműben a forradalmi romantikával való összeötvöződését lehetségesnek tekintő álláspont Sötér Istváné, amely szerint a János vitéz és Toldit mint a nép és nemzet közös hőseit megteremtő „össznemzeti (népies-nemzeti) irodalom erőteljes demokratikus törekvései még nem jelentettek önmagukban forradalmi programot is — habár ez az irodalom volt 1848 előtt a forradalom legkövetkezetesebb előkészítője... Petőfi 1846-ban alakítja ki forradalmi szemléletét, ebben azonban már a népiességnél sokkalta többet képviselő ideológiák is benne foglaltatnak. Petőfi ugrászerűen túljut a népiességen forradalmi költészetével, de a népiesség legfontosabb vívmányait költészetének forradalmi szakaszában is megőrzi. A népiesség vívmányai párosodnak Petőfi forradalmi korszakában a romantika örökségének egy részével, s a műköltészet különféle korszerű formáival... Az ő forradalmi költészete tehát sokkalta többet tartalmaz, mint amennyit a mégoly tiszta és demokratikus célkitűzésé-

²⁶ Hogy Petőfi mennyire nem türelmetlen a maga költészeti programja sürgetésében, bizonyítja pl., hogy dicsőően ír Arany Télben c. költeményéről is (1848. jan.), amelyben „harcostársa” a „zord való” elől a költészet által teremtett, kissé biedermeier-népies, melankolikus-édeskés idillbe kívánczik, ahol illatos menták közt kanyarog a kis patak és szőke fürtű bárány szőkdéssel anyjához-stb.

²⁷ Pl.: Klaniczay Tibor: Népiesség és romantika. Kortárs 1958. 12. sz. 896. l.

ben a népiesség, az Erdélyi által meghirdetett össznemzeti (népies-nemzeti) irodalom valaha is magáénak vallott.”²⁸

Azért idéztük hosszan ezt a gondolatmenetet, mert bár Petőfi költészetének benne foglalt jellemzésével számos ponton egyetértünk, mégis szükségesnek érezzük vele kapcsolatban észrevételeinket megtenni. Mint korábbi fejtegetésünkéből bizonyára kintűnik, a népiességet, pontosabban a népiességnek Petőfi és Arany által képviselt változatát — mivel egyidőben a népiességnek a provinciális-pátriárkálístól kezdve számos árnyalata élt —, a János vitéz és a Toldi idejében mi is „tágabb értelemben” tekintjük népiesnek, vagyis népiességünk „nemzeti szempontú parasztkultusz” fokra való elérézését látjuk benne. A rendi Magyarország elleni, Petőfi-féle lázadás és a polgári forradalmárság közötti minőségi ugrást azonban nem tekintjük a népiesség lehetőségein való túlhaladásnak. A népiesség eszmeisége ugyanis szerintünk nem egyértelműen és változhatatlanul adott ebben a korban. Németországban sovén nacionalizmusnak is lehetett stíluskerete, ahogyan nálunk konzervatív és liberális álláspontok hordozója is volt; Oroszországban egy változata parasztforradalom ideológiáját is hirdethette stb. — s lehetett a plebejusi lázadás szócsöve. Így elvi akadály a annak sem lehetne, hogy a magyar polgári forradalom legkiemelkedőbb alakjának eszméit is kifejezze, annál is inkább, mert magyar nemes és polgári radikális egyetértett, hogy a nemzet forradalmának vívmányait és nemzeti függetlenséget meg kell védeni. Az idézet szerint is Petőfi magával vitte és megőrizte forradalmi költészetében a népiesség legfontosabb vívmányait. Szerintünk e legfontosabb vívmányok összessége nem lehetett — elvileg — egyéb az adott körülmények közt, mint a nép és a nemzet együttes céljainak kifejezésére való alkalmasság. Ilymódon Sőtér, amikor a népiesség beolvasztva történő túlhaladását említi, bizonyára Petőfi forradalmiságának olyan elemeire gondol, amelyek túlmutatnak ezeken a konkrét nemzeti célokon. Petőfi azonban nemcsak hogy nem választotta el — még gondolatban sem — a magyar polgári forradalom célkitűzéseit az általa vágyott világforradalom nagyszerű utópiájától, hanem szerinte az előbbi az utóbbival együtt valósulna meg. Ennek kezdetét elérkezni is látta az 1848-as európai forradalmi hullámban. Problémánk tehát az, hogy a népiességet akadályozhatta-e valami, hogy a forradalmiság ilyen értelmezésének is hordozója, kifejezésének kerete lehessen? A költői gyakorlat mindenestre számos jelét adja annak, hogy ilyesféle kötöttség — a szemléletin kívül — nem volt. Hiszen a legrepublikánusabb hangú Petőfi-versek egyike, A király és a hóhér is vitathatatlanul népies hangon szól:

Úl a király nagy kevélyen
A fényes királyi széken,
Magas urak (aljas szolgák!)
Körülveszik, kezét nyalják.

S idézhetnénk az Itt a nyílám...-at és számos mást. Úgy gondoljuk, amit Petőfi valóban túlhaladott, az az Erdélyi-féle népies *programváltozat*, de ennek betöltése sem jelentette Petőfi számára — még ha mások számára kétségtelenül azt jelentette is — a nemzet és nép közös céljainak szolgálatára hivatott és kialakult stílus végső lehetőségeit. Az bizonyos, hogy Petőfi forradalmi lírájában a korabeli világirodalom, a romantika vívmányai is jelen vannak, de ezek korábban is hozzájárultak költői fejlődéséhez. 1848 — 49-ben sem érezzük háttérbe szorulni költészetének tartalmában és stílusában a népi és nemzeti jelleget. Részletkutatások szemléltetően kimutatták, hogy a forradalom és szabadságharc költészete — éppen úgy, mint az osztrák

²⁸ A magyar irodalom története 1849—1905. Bp. 1963. 26. l.

és német népiesség esetében — mekkora erőt és lehetőséget nyert a népiesség nagymérvű, bár továbbmódosult újraföllángolásában. Petőfinél is a városi-plebejus forradalmi („Béranger-féle”) daltípus is az „alapformák (értésd: az eredeti népdaltól alig megkülönböztethető műdalok) asszimiláló ereje által vált nemcsak formájában, de tartalmában is magyarrá... Katonaversei pedig a XIX. századi népköltészeti formákat veszik magukra.”²⁹

Kiindulópontul vett népiesség-definíciókkal is összefér a költő 1848 — 49-es költészete. Sem a magyar etnikum, sem a népi érdekű eszmeiség (amely az adott történelmi helyzetben szükségképpen forradalmi), sem a népi alakok, érzelmek (akik és amelyek miért nem lennének forradalmiak ekkor) korántsem idegenek e lírától. Ha Petőfi az ugyancsak ellentmondásos magyar romantikát a forradalmi költészet befogadására alkalmassá teszi, a nemzeti hős paraszti változatát megteremtő, s így nemzetivé vált népiesség (amely fölismerhetően jellegzetesen romantikus nemzet- és történetfölfogáson alapszik) miért merítené ki végső lehetőségeit a plebejus lázadással? A folklórban valóban kevés példa van a forradalmiságra.³⁰ Csakhogy a folklór és műköltészet viszonya ebben a fejlődési fázisban megváltozott, a folklór formaelemeinek erőteljes továbbélésével a hangsúly a népnek tulajdonított nemzeti-erkölcsi jellemvonásokra helyeződött át már Erdélyinél is. S az ilyen értelemben vett népies irodalom legzenálisabb képviselőjét mi akadályozta volna abban, hogy a forradalmi tengert alkotó nép nemzeti-erkölcsi jellemvonásainak forradalmi jelleget tulajdonítson?

A népiesség ezen a szinten már sem nem tisztán nemesi, sem nem pusztán paraszti, hanem elsősorban egy eredetében heterogén, forradalmár értelmiségi réteg ideológiájának is stílusa nemzeti-polgári célok megvalósításáért vívott harcában, még ha Petőfi e nemzeti célok megvalósítását az összes népek együttes fölszabadulásának vágyával fűzi is össze. Romantikus forradalmi ódái mellett, velük egyidőben születnek népies-forradalmi, agitatív költeményei. Az európai forradalmi hullám kezdetétől szinte új „népies-hullám”-ról beszélhetünk költészetében.³¹ Ha pedig összevetjük a János vitézt Az apostollal, abból részint valóban az derül ki, hogy a népiességnek a János vitézben elért szintjén Petőfi túljutott, részint viszont Szilveszterben lényegében ugyanazt a forradalmárt ismerhetjük föl, aki A király és a hóhérban szólal meg, s aki nyilat lő a királyi székbe, hogy az „csak úgy porzik kínjában!” — S hogy miért éppen nyíllal hadakozik a XIX. század magyar forradalmára, annak talán csak a Lehel szerzője a megmondhatója...

Ahogy Petőfi világnézeti fejlődésében a nép eszményítése plebejusi lázadásba, majd forradalmárságba csapott át és költészetében Tündérország képét fölváltotta a XIX. századba álmódott „Kánaán”, úgy emelte magával a népköltészet alapján újjászülető magyar költészetet magányos útján a legmagasabbra. Ő, aki minden kortársánál előbb, genre-mivoltából kiemelve, modernül nemzetivé tette az előtte partikuláris népiességet, a magyar parasztságot fölszabadító népforradalom perspektívájában

²⁹ A műfaj kérdései Petőfi 1848—49-es lírájában. Tanulmányok Petőfiről Bp. 1962. 397. l. — E dolgozatnak Régebbi daltípusok továbbélése c. fejezete hívja föl a figyelmet az aktualizálódó helyzetdalokra, életképekre stb. (Uo. 441—46. l.)

³⁰ Néhányat kimutat Dégh Linda: A szabadságharc népköltészete. Bp. 1952.

³¹ A már említetteken kívül: Kemény szél fúj... (1848. febr.), Bortal, Van-e mostan olyan legény... (márc.), Már minékünk ellenségünk (ápr.), Mit nem beszél az a német, A király esküje (máj.), Föl! Dobzse László, Toborzó (jún.), Lenkei százada (júl.), Hány hét a világ?, Vérmező (aug.), A székeleyekhez (szept.), A vén zászlótartó (okt.), A csámpás legény, Csatadal, Kont és társai (dec.), Buda várán... (1849. jan.), Péter bátya (márc.), A huszár (máj.), A honvéd, Föl a szent háborúra! (jún.).

is tudta látni, s a népiesség általa megteremtett forradalmi változtatának eszmei -és stílusegységében láttatni az egész ország és népe sorsát. Így irodalmunkban a népiességnek nemcsak forradalmat előkészítő, hanem forradalmi funkciója is volt, mint ahogyan az osztrák és német „Achtundvierziger” költészet keretei között is.

Egy XIX. századi világforradalom titáni gondolata lenyűgöz bennünket nagyszerűségével, s megilletődött lelkesedéssel olvassuk a Nemzeti dalt, a Latourt lámpavasra húzó, Lamberget fölkoncoló tömeghez intézett lángoló-lüktető költeményt. Tudjuk, hogy 1848 tavasza és ősze az osztrák és a magyar forradalomban sorsdöntő időszak volt. Azt is tudjuk, hogy e forradalomban a tömegek aktivitásának ezek az időszakai részint páni rettegést, részint nagyszerű reményeket ébresztettek a szembenálló táborokban. A 48-as forradalmak természetéhez tartozott azonban, hogy mind a páni rettegés, mind a nagyszerű remények a történelem által megcáfoltassanak. A vigyázó szemek vagy a francia forradalomra, vagy egy történelmileg meg nem érett vágyképre vetődtek. Petőfi Az apostolban tragikus rádöbbenéssel fedezi föl mind ezt, és a „szőlőszem-hasonlat”-ban, majd Szilveszter sorsában le is vonja e fölismérésnek költői-történetfilozófiai konzekvenciáit. Az ő világirodalomtörténeti jelentősége jórészt éppen a 48-as radikális forradalmárok tragikumának e minden kortársát megelőző átélésében és költői kifejezésében rejlik.³²

A népvézerből a forradalom katonájává, az elért eredményeket önfeláldozóan védelmező honvédsereg Lehelévé lett Petőfiben a nagyszerű emberi ideáloknak az 1840-es években felemás módon forradalmivá érett közép- és kelet-európai valósággal bekövetkezett konfliktusát átélő költőóriást érezzük legfőlelemelőbbnek. Ez a zseniális történeti helyzetfilosófia és -átélés diktálja tolla alá Az apostol félrevezethető, az érte magát áldozóban gonosztevőt látó népről írott sorait, a nagy történelmi csalódást alig leplező, szinte tragikus alaptónusú, a távoli jövőben gyümölcsöző önfeláldozásra buzdító verseit, csatadalait³³, melyeknek a Nemzeti dal utolsó versszaka már meglepő előképe, s a hatalmassá lenni kezdő néphez intézett óda az intermezzója. A diadalmas világforradalom részesévé álmódott magyarság a küzdelemben magára maradt, majd pusztá léteért küzdő néppé változik Petőfi költészetében — egybefoglalva egy történelmi fordulat felidéződő nagyszerű magasságait és félelmetes mélységeit.

Petőfinek a szabadságharc idején született népies költeményeit olyan forradalmár köztársasági erények fölébresztésére és táplálására szánt törekvések költői megfogalmazásának tekintjük, amelyeknek végső győzelmében a költő nem szűnt meg hinni a fehéregyházi csatában bekövetkezett nagyszerű haláláig.

³² E vonatkozásban a szabadszállási választást csak közvetlen ihletteremtő epizódnak tekintjük s nem értünk egyet olyan nézetekkel, amelyek a személyes kudarc hipertrófikus kivetülésének tekintették csupán Az apostolt.

³³ Ilyennek érezzük pl. a Jöjj el végre, valahára (1848. szept. 10.) c. költeményt, amely a fiakra örökségül szolgásgát hagyó ősök vad elátkozásával hív „síkra szállni”. Az ugyancsak e hónapból való Mit daloltok még ti, jámbor költők? így hív dalra: Rombadölt a fél világ... kietlen Látomány, mely szemet s szívet bánt! Hadd boruljon a rideg romokra Dalunk, lelkünk zöld repkény gyanánt.” A Csatadal (1848. dec.) szinte ezt a célkitűzést valósítja meg. Az Európa csendes... (1849. jan.) a „hűtlen kor”-ban a szabadság egyetlen híveiként említi a magyarságot, a Csatában (1849. márc.) apokaliptikus küzdelem komor, vad képeit adja. — Bem sikerei, a tavaszi hadjárat diadalai csak rövid időre oldanak föl valamit ebből (Bizony mondom, győz most a magyar), de ekkor sem oszlik el a költőből a félmegoldások és a hamarosan bekövetkező „szörnyű idő” előérzete.

II.

Aranynak a Petőfi-féle célkitűzésekkel kapcsolatban említett, többféleképpen értelmezett, nagyjából egyidejű fejtegetései a népiesség különböző fejlődési fázisainak és változatainak hazai egymásbatorlódásával függenek össze. Nemcsak nyilatkozataiban, hanem műveiben is ez tükröződik. Toldija mellett ott áll a szinte azzal egyidőben készült Rózsa és Ibolya, a verses parasztmese. Velük egy esztendőben jelenik meg a kissé „heidelbergies”-en érzelmes A méh románca, Keresztfű címen a Szent László füve, a magyar parasztballada enyhén didaktikus költői próbájaként a Szőke Panni és a szociális igazságtalanságokat föltáró A szegény jobbágy. Arany pedig maga vallja akkoriban, hogy a Rózsa és Ibolya közelebb is állt a szívéhez, mint a Toldi.³⁴ Ugyanakkor a még 1848-ban befejezett Toldi estéje is távolodott a Tolditól, arra figyelmeztetve, hogy Arany nagyon is természetesnek érzi a népiesen belüli sokféleséget. Toldy Ferenc hiába biztatja, hogy mindenben a Toldi nyomába lépjen³⁵, a nagyobb műformákhoz sem ragaszkodott. Az Alföld népéhez c., 1848 elejéről való töredék meg felfogásában is távol áll Tolditól: a „direkt” példázat keretébe ágyazott, parasztos históriás-ének hagyományra épül.

A népies műveknek ez a sokfélesége Aranynál részint valóban a költő kísérletező kedvéből, illetve a témák eltérő voltából ered, amint ezt többen megállapították, s ebből távolabbi, a korszak népiességének jellemzésére alkalmas következtetéseket csak erős főntartással vonhatnánk le. A jelenség azonban Petőfi életművén belül is fölismerhető, és még inkább föltűnő a forradalmat közvetlenül megelőző időszak egész népies termésének áttekintésekor. Czuczor népies művei például mindvégig a folklór-formák „megigazított” átvételének szintjén maradnak³⁶, illetve csak az Erdélyi föllépte előtti korszakra is jellemző népies életképekben és a népnevelést célzó, ízes rigmus-didaksziban érintkeznek a 40-es évek parasztkultuszával (Paprikás versek, Tarkabarka fonák képek stb.) A tervezett „triumvirátus” tagja, Tompa is a népiesség folklórkultusz szintjén maradt, amíg azonban Czuczor lelkesen és buzgón, Tompa vonakodva és kételkedve nyúl a népies eszközökhöz és modorhoz, nem érezve magát alkalmasnak a „népköltőség”-re. Aranyhoz írott leveléből kitetszik, hogy rendkívül szűkösen fogta föl a népiesség elvét és egyféle, derűs-naiv érzelmtípushoz kötötte alkalmazásának lehetőségét³⁷, de még a János vitézről is hevesen vitatkozott Petőfivel.³⁸ Nagysikerű Népregék, népmondák c. kötete — ha elszakadóban van is az almanach-modortól — erősen stilizált, mesterkéltnaiv népi műtszemlélet hangját kereső „szalon-népiesség”-et képvisel.³⁹

³⁴ Bár a Szilágyihoz írott nagypénteki levél elsősorban nem felfogásmód, hanem kidolgozásbeli fogyatkozások miatt marasztalja el a Toldit, bizonyos, hogy az „Akárki mit mond, én Rózsát ma is jobban szeretem” mondat a parasztmese földolgozás, a folklór-elemekbe való művészi belefeledkezés örömet is jelzi.

³⁵ „Ne forgácsolja erejét apró (bármilyen) költeménykékre, hanem fordítsa fiatalosága s szép talentuma egész erejét nagyobb, vagy egy nagy elbeszélő költemény írására. De egészen a Toldi szellemében legyen.” Aranyhoz 1847. okt. 1.

³⁶ „Én a népdaloknak nem annyira szerzőjük vagyok, mint inkább csak a nép ajkáról összegyűjtőjük és megigazítójuk...” — írja még 1837-ben, s ettől népdalaiban később sem tér el. (Ö. M. 1899. I. köt. 37. l.)

³⁷ „Azonban barátom, engem igazság szerint csak félig lehet népköltőnek mondani. Átnéztem például, amit összesen írtam, sokkal több benne mind nyelvre, mind eszmére tekintve a nem népies mint népies, és látom, hogy ez jövőre is így marad, mert belőlem azon melankolikus gondolatok, melyek sokszor elfogják lelkemet, azután is ilyen nem népiesen fognak kiömlölni, s meglehet, hogy e téren sokkal kevesebbet fogok adhatni, mint rólam felteszed.” (1848. márc.)

³⁸ Levele Aranyhoz 1848. febr. 7-én.

³⁹ Talán legjellegzetesebb példája ennek a Pesti Divatlap által is közölt A tó leánya (1847. júl. 1.). — Tompa mondaföldolgozásairól lásd Kovács Kálmán: „Mit mond az agg rege” (1963.).

Az 1847-ben megjelenő kiadványok, a divatlapok hasábjai stb., tarka képet mutatnak a népiességről: több évtized fejlődésének különböző szakaszait idézik az olvasó emlékezetébe.⁴⁰ A kor színműirodalma is jórészt a népiesség befolyása alá kerül. A prózában föllelhető egy inkább a folklorra támaszkodó árnyalat, mellette pedig egy „falusi életkép”-féle novella- és elbeszéléstípus. A kettő között számos az átmenet, sőt a fiatal Jókainál együtt is jelentkeznek a két tendencia. Ő a népmondák kellékeit fölhasználva ír rémhistóriát egy szabadságáért küzdő néptörzsről,⁴¹ majd diákos-népies — sokszor a groteszkbe hajló — humorral életképet.⁴² 1847-ben jelenik meg Vas Gereben *Életképek* c. kötete is, az előző két esztendőben a Pesti Divatlapban, az *Életképekben* és a győri *Hazánkban* közölt, a falu életének jó ismeretéről tanúskodó írásaiból. Ugyanez évben közli a Pesti Divatlap Szegfy Mór szentimentális történetét a városba került falusi lány tragikus sorsáról (Róza, egy leány a népből)⁴³, megtoldva a férfi és nő társadalmi egyenlőtlenségéről elmélkedő bevezetéssel stb.

A népiesség írói szemlélettől függő, a népről és a nép számára írásnak különböző felfogásából eredő sokfélesége csak egy irányban mutat némi polarizálódást: a Pesti Divatlap és az *Életképek* író-költő táborának szétválásában. Ez azonban a „Tízek” ismeretes csatározásain kívül — a népiesség vonatkozásában — messzebb menő következményekkel nem járt. A „Tízek” ugyan nem írtak Vahotnak, Petőfi a tájékozatlan Aranyt is kivonta a Pesti Divatlap köréből,⁴⁴ de mindkét lap bőven közölt ezután is műveket olyan népies íróktól, akik mindkettőjüknek munkatársai. Az sem mondható, hogy *Életképek* mércének tekintette volna a modernebb népies szemlélethez való közelállást.⁴⁵ Erdélyi megkísérelte elgondolásainak kifejtésével egy-egy bírálatában befolyásolni ezt a keverten áradó népiességet, csekély eredménnyel.⁴⁶

Nyilvánvaló, hogy ez a szemléleti, művészi sokféleség és sokrétűség, összetorlódottság a hazai népies programok egy lényeges, közös pontjára, a nemzeti gondolatra vezethető vissza. A nemzet megújulásáért folyó harcban, ahol az éles polarizálódás, a heves viták a nemzeti erők megoszlásának rémképével fenyegettek, a nem független hazában időszerű volt a népiesség már anakronisztikusan ható válfajainak jelentkezése is az irodalmi közvélemény és kritika szemében. Ezen a nemzeti szempontú talajon mehetett viszont végbe az a fordulat, amely 1848 márciusa után következett be népiességünkben: a közös célok érdekében való egymáshoz közelítés, az avultabb szemléletű csoportok viszonylagos fölzárkózása, sőt a népies tábor kibővü-

⁴⁰ Néhány példa: Garay érzelmes-uhlandos *Vásárfiája*. Léway Tóth Lőrinc színműve nyomán Ekebontó Borbála c. népies balladája a jobbágyait sanyargató földbirtokos asszonyról, ekkor jelenik meg Szelestey Falusi kép c. verse, amelyben a parasztasszony — míg férje részegen fetreng, piszkos gyerekei az udvaron hancúroznak — a béressel szerelmeskedik. A Pesti Divatlap 1847. nov. 4-i számában olvasható a Palócz doromb c. vers, amely szélsőséges tájnyelvi szóalakokat és kifejezéseket használ. (Álneves szerzőjük — Hirtelen Barna — az olvasó kedvéért köznyelvre „lefordítva” is közre adja stb.)

⁴¹ Marcze Zare (1845.).

⁴² A serfőző (1847.). — Jókai novellatípusairól lásd: Nagy Miklós: Jókai 1968. (A korai novellák c. feje.)

⁴³ Pesti Divatlap 1847. aug. 12—26.

⁴⁴ Arany nem minden aggály nélkül állt az *Életképek*hez. Városiasan nyeglének érezte, idegennek a maga népies irodalom-értelmezésétől. „És így én, azért, hogy az *Életképek*hez szegődöm, nem mondom azt, hogy szeretem a század philosophiáját az újdonságzat burleszk öltönyében. Ah de-hogy!” — írja szinte mentegetőzve Szilágyinak. Arany és a pesti irodalmi élet közötti feszültségről lásd Tamás A. i. m. és Keresztúry Dezső: S mi vagyok én... Bp. 1967. 198—199. l.

⁴⁵ Jókai pl. közli Tompa és Szelestey verseit is; a próza népies életkép-változatait illetően lásd Tamás Anna: Az *Életképek* (1846—1848) Bp. 1970. 176. l.

⁴⁶ Arany Rózsa és Ibolya c. műve sem nyerte meg tetszését. Szépirodalmi Szemle 1847. máj. 9.

lése, és ami legfontosabb: magának az irányzatnak új tartalmakkal és formákkal való gazdagodása.

Az 1848 tavaszán bekövetkező forradalmi változások népiességünkben is megindították azt a folyamatot, amelynek során az évtizede formálódó-módosuló nép- és nemzetideál történelmi próba elé került. A népről és a néphez szólás értelmének óriási jelentőség növekedése mögött részint a tömegmozgalmak által előtérbe tolt kérdések, részint a politikai vezetés gondjai állottak. A tömegek megmozdulása egyszerre félt és óhajtott szükségességgént jelentkezett. A politikai vezetésnek minden eszközre szüksége volt, hogy a polgári demokratikus alkotmányos életbe lépő parasztsággal megérttesse magát, az ösztönös, elsősorban szociális indítású tömegmozgást időszerű nemzeti-politikai iskolázottsággal vértesse föl, egyben a jogos követeléseket a körülmények szabta föltételek között a lehetőségig kielégítse. Mind a parasztság, mind a nemesség átérezte a jobbágyfölszabadítás teremtette új földkérdés súlyosságát. Nehezítette azonban a helyzetet a politikai vezetés bizonytalansága. Az országgyűlésben a nemesség épp oly nehezen volt kapacitálható, hogy a jobbágyfölszabadítás által rá váró anyagi veszteségei fölött a nemzet által fizetendő kártérítés reményében térjen napirendre, mint amilyen nehezen volt az új földtörvény részletes kidolgozásáig türelemre inthető a fölszabadított telkes jobbágy, de különösen a földtelen zsellér. Mindehhez járult a forradalom fölfegyverzésének nehéz kérdése.

A vonakodó, de a néptömegektől és Béctől egyaránt szorongatott nemesség jelentékeny része hajlott az engedményekre, a paraszttömegek műveltségbeli elmaradottsága, politikai látókörének szűkös és idejétmúlt volta azonban időnként szinte katasztrófálissá tette a helyzetet. (Különösen a nem magyar ajkú parasztság esetében, amikor egyes vidékeken szinte az 1846-os galíciai események ismétlődtek meg.) Nem oszthatjuk azt a nézetet, hogy a parasztság szélsőséges meg nem értést tanúsított volna a történelmi helyzet iránt, s csak töredékében vállalta a lényegében vágyainak megfelelő nemzeti célkitűzések szolgálatát. Az azonban kétségtelen, hogy távolról sem állt fönn az az ideális nemzeti egység 1848 — 49-ben, amelyet akkor sokan vártak, s amelyet a konzervatív történetírás megvalósulni is látott — vagy szeretett volna láttatni. Az egység a szembenálló osztályok állandó közeledésének-távolodásának bonyolult folyamatában öltött tényleges formát. Ezen belül a szociális kérdések terén a paraszti tömegek oldalán volt a kezdeményező erő és fenyegetően sürgette a gyakran meddő vitákba merülő országgyűlést a problémák rendezésére. A forradalom és az ország védelmének fontosságát elsősorban a radikális értelmiséggel karöltve, a kossuthi mentalitású nemesség szorgalmazta. A polgári forradalmi viszonyok bonyolultságának volt a következménye, hogy amíg részint le kellett fegyverezni a parasztságot ha földet foglalt, részint meg kellett győzni, hogy fogjon fegyvert a forradalmi vívmányok védelmében. Le kellett győzni passzivitását, s aktivitását a nemzeti politika medrében kellett a kockázatos fordulat javára érvényesülni hagyni. Csakhogy a nemzeti politika medrét is frissen kellett törnie a korántsem egységes vezetésnek. Igen sokan világosan látták, hogy a történelem által föladott leckét a politikai vezetés csak akkor oldhatja meg, ha a paraszttömegek jogos követeléseit kielégíti — addig a határig, ahol a hazafias nemesség politikailag és katonailag aktív része még nem válik érdektelenné az ügy iránt. Ez a fölfogás azonban csak 1848 őszén érvényesülhetett igazán a Honvédelmi Bizottmány révén. Addigra a szociális kérdések rendezetlenségének gondját háttérbe szorította a forradalmi önvédelmi harc, anélkül, hogy a mélyebbre látó elmék számára ne maradt volna aggasztó teherterítél. Láthatóvá vált, hogy a parasztságnak a nemzetbe fogadása nem mehet végbe olyan magától értetődő módon, ahogyan korábban illúziós elképzelésekben

ez megfogalmazódott. Az természetes, hogy a liberális nemesi illúziók óriási devalválódása következett be a parasztság magatartásának láttán. A radikálisok, a márciusi fiatalok igazolva láthatták magukat, köztük elsősorban Petőfi. Ellenkező értelemben igazolva láthatták korábbi aggályait a centralisták is. Ugyanakkor azonban az események alaposan megtépázták azokat a baloldali reményeket is, amelyek — kimondva-kimondatlanul — a paraszttömegek forradalmi tudatosságához fűződtek, s a parasztságban egy nyugat-európai típusú, gyökeres polgári átalakulás következetes végigvitelére alkalmas tömegbázist vártak.

A Kossuth és a radikálisok által is fölsímt megoldás: az érdekek maximális egyesítése. (Ezen belül Kossuth inkább az egyensúlyban tartandó, a radikálisok csoportja a parasztság javára billentendő mérleg égisze alatt állt.) Az egyensúly azonban rendkívül nehezen volt megtartható: nyílt harcban álló osztályok egymásrautaltságának történelmi paradoxonát kellett taktikailag realizálni.

A helyzet és a tennivalók fölsímerésében a márciusi fiatalok jártak az élen. Szinte Petőfi korábbi költeményeinek visszhangjaként fogalmazta meg Jókai 1848 májusának végén „a forradalmi fiatalság klubjának megbízásából” írott cikkében: „Mí magunkat hosszú ideig csaltuk. Azt hittük, hogy népünk van; pedig nincs... szabadságáért bárki más iránt háladatos, csak hazája iránt nem. Ha azt mondjátok neki, hogy keljen fel honát védelmezni a muszka ellen, sírva fakad s azt mondja: hogy inkább robotol és éheznek... Értünk fegyvert nem fog, szavainkban nem bíz, terveinkben nem segít; bünteti bennünk Isten apáink vétkeit. De mi föltettük magunkban, hogy a népet szabad úrrá tesszük, mert kell, hogy legyen magyar nép: szabad és úr, mint volt hajdan... Azért még azon percben is, midőn keresztre feszít bennünket a nép, éljen a nép!”⁴⁷ Június elején Vasvári Pál — a francia forradalom önvédelmi harcára hivatkozva — megemlíti a veszélybe került hazában parancsoló szükségét: „Minden pártkérdés felett áll a nemzetegység”.⁴⁸ És Petőfi, bár látja a veszélyt, ami a forradalom eredményeit veszélyezteti a föltétel nélküli egység hangoztatásában, maga is hasonló értelemben nyilatkozik. Harcostársai és barátai pedig helyenként átvesszik a liberálisok jelszavát is: a nemesség józan belátásból, jószántából mondott le kiváltságairól. Ismét francia párhuzamokat említve, cikksorozatának Nemesség és táblabírák c. részében Jókai propagálja a nemességgel szembeni méltányos álláspontot.⁴⁹ Táncsics — bár az országgyűlésben hevesen támadta a nemességet, szükségének érezte a Munkások Újságában már áprilisban hasonlóan nyilatkozni.⁵⁰ Ezek a formulák a nyáreleji és nyári események során hol föl-, hol eltűntek — taktikai megfontolásoktól is függően — a radikális hírlapokban, de a közben meginduló legjelentősebb, legnagyobb példányszámú és legszínvonalasabb néplap, a Petőfi által is helyeselt célkitűzésekkel induló Nép Barátja, ebben a szellemben dolgozott.

A Nép Barátja keletkezésének történetéből tudjuk, hogy „közóhaj által létrehozott választmány” mondotta ki olyan néplap rendkívüli szükségességét, amely megmagyarázza a népnek az új törvényeket, a múlt és jelen összehasonlítását célzó példákkal törekszik a nemzeti öntudat fölébresztésére, tájékoztat a politikai események-

⁴⁷ Életképek 1848. máj. 21.

⁴⁸ Uo. jún. 4.

⁴⁹ Uo. máj. 21.

⁵⁰ „A nemesség jószántából és igazságszeretetből” törölte el a dézsmát és robotot — idézi Szabó Ervin: Társadalmi és pártharcok... 1949. 117. l. „A nemesek, a mi testvéreink derekasan, sőt mondhatni, dicsően viselték magukat; épen ezek, a mi nemes testvéreink már régtől fogva törekedtek arra, hogy egyenlőség legyen közöttünk.” — idézi a Munkások Újságát Spira György: Parasztságunk és a forradalom vezetése. Századok 1949. 108. l.

ről, emellett hasznos gazdasági ismereteket és szépirodalmat is közöl.^{50/a} Petőfi maga is gondolt arra, hogy elvállalja a lap szerkesztését, de az Életképek lekötötte, s ezért ajánlotta Aranyt, aki végül Vas Gereben szerkesztő társa lett.⁵¹ A néplap megindítása Táncsics hasonló kezdeményezése — a Munkások Újsága 1848. ápr. 2-án indult — tapintatos megkerülésének tűnik. Bár a szóban forgó választmánynak maga Táncsics is tagja volt Vörösmarty, Petőfi, Nyáry Pál, Fényes Elek és Sükei Károly mellett, a választmány mégsem az ő már működő lapját vette át és fejlesztette tovább. (Pedig ez Táncsics anyagi gondjait is enyhítette volna. Más kérdés, hogy Táncsics aszkézisig menő puritánsága még az új kormány szubvenciójától való függést is vállalta volna-e.)⁵² Ha föltételezzük, hogy Petőfi úgy gondolhatta, Arany minden ponton osztja elveit — s ezt van elég okunk föltételezni⁵³ —, bizonyosnak kell vennünk azt is, nem minden megfontolás nélkül ajánlotta Aranyt szerkesztőnek, mint akin kívül senkit nem tartott e föladatra alkalmasabbnak.⁵⁴ Emellett mellőzhetőnek tartjuk annak a boncolgatását, hogy mi volt Petőfi véleménye Táncsicsról mint emberről és politikusról: a föladat nemcsak kitűnő tollat és politikai tapintatot, hanem olyan fölfogásbeli kiegyensúlyozottságot is kívánt, amely a nemzeti érdekek egységén belül a parasztság oldalán marad, s olyan személyt, akit a lehető legszélesebb — nemcsak radikális — körökben is népszerűség övez. E föltételek mindegyike nem volt meg Táncsicsban.

Arany előbb hosszan és aggályosan tájékozódott.⁵⁵ Pedig ő maga nagyon is jól érezte a néplapok szerepének fontosságát. Egész forradalom alatti pályafutása során különös érzékenységgel reagált a parasztság köreiben tapasztalható, a polgári forradalom és szabadságharc iránti közöny és az indokolt vagy indokolatlan gyanakvás jeleire.⁵⁶ Községi tisztviselői minőségében szerzett tapasztalatai is okos néplap égető szükségessége mellett szóltak. Petőfihez írott egyik levelében meg is vallja ilyen irányú régi vágyát, s egyben módosítaná is a szépirodalomnak eredetileg csekély teret szánó laptervet: „De ha a szépirodalom sem lesz belőle kizárva, akkor alkalmasint concurrálok (t. i.: pályázok), mert régi kedvenc eszmém költői hatást gyakorolni a népre s ezt ily úton tehetem csak legczélszerűbben és sikerebben. S ki a népet ismeri, tudni fogja, hogy nála a mennyit az *értelemhez*, meg annyit az *érzelemhez* kell szólni, ha az ember sikert óhajt. Emelni a népet az irodalomban lassan-lassan, nem oly mellékes feladat, hogy már a jelen időben tekintetet sem érdemelne. Ez úton akarnék én hatni, ez lenne elemem. Hiába írunk mi népverseket az Életképekbe, hiába adunk ki pengő forintos Toldikat stb., a népre nem hatnak, de ha az ő olcsó — hihetőleg nagyon elterjedő lapjában íránk, az nem lenne sárba dobott gyöngy. Ez a véleményem a néplapról.”⁵⁷ A néplap föladatának és jellegének ez az értelmezése nemcsak önvallomás, hanem az állandó és nagymértékben az érzelmre apelláló, hatást kiváltani hivatott néplap alapelvének meghatározása is — *a forradalom idejére alkalmazott népies program*.

^{50/a} A néplap alapítás körülményeiről legújabban részletesen szól Varga János: A „Dicsőséges nagyurak” és a pesti forradalom. Petőfi és kora. Bp. 1970. 403. l.

⁵¹ V. ö. Voinovich Géza: Arany János életrajza I. köt. 211. l., Arany Ö. M. X. köt. 583—93. l.

⁵² Az Életpályám szerint Táncsics Szemerével, az akkori belügyminiszterrel való összekülönbözése az oka annak, hogy Szemere a Nép Barátját támogatta, s nem a Munkások Újságát. (Bp. 1949. 246—50. l.)

⁵³ Lásd: Sötér István: Nemzet és haladás 81. l.

⁵⁴ Levele Aranyhoz 1848. ápr. 18-án.

⁵⁵ Részletesen lásd Voinovich i. m., illetve Keresztúry i. m.

⁵⁶ A nemzetőrség toborzásának nehézségeiről többször panaszkodott, a Nép Barátjába írott cikkei, a Losonczy István c. költeménye is ezért íródtak.

⁵⁷ 1848. ápr. 22.

A Petőfihez és Vas Gerebenhez írott későbbi levelekből kibontakoznak a népiességnek a forradalmi időszakhoz igazodó, további programpontjai is, amelyeket így foglalhatunk össze: A lehető legszélesebb tömeghatás biztosítása (a gondos Arany a tipográfiától és tördeléstől kezdve mindent számba vesz!), a műfajok változatossága, az egyoldalú népdaldivaton való fölülemelkedés, a politikai hatalommal lett nép rangjának messzemenő tiszteletbentartása a róla szóló és hozzá intézett írásokban, erkölcsi-politikai erényei kibontakozásának elősegítése. Mindezekhez a szépirodalom mellett szükséges eszköz a népies publicisztika, amelynek igaznak, őszintének és közérthetőnek kell lennie. Arany szerint „így művelnök a népet költészetben és politikában.”⁵⁸

E célkitűzéseket valóban Arany a Nép Barátja számára küldött írásában látjuk legteljesebben megvalósulni. A költeményekbe történelmi példákkal és aktuális feladatok megjelölésével egy-egy népies „iránycikk” anyaga sűrűsödik (Egy életünk egy halálunk), illetve egy-egy elvontabb politikai fogalom (hazaszeretet, szabadság) költői kifejtése, elemzése kerül (A legszebb virág). A publicisztikai írásokba szépirodalmi elemek szövődnek (fiktív párbeszéd az Önkénytes seregben a háború okait és célját nem értő „szomszéd”-dal, mesei példázat a jó anyáról és gyermekeiről a Segítsünk a hazán!-ban stb.). E munkáiban Arany is igyekszik a belső villongások értelmetlen s a nemzetet veszélyeztető voltát bizonyítani. Költeményeiben a vitéz honszerzők és a haza hajdani védelmezői a fegyvert fogó parasztság elődeiként tűnnek föl.⁵⁹ Egyik cikkében kifejti képzeletbeli vitafelének, aki a háború okát a jobbágyfölszabadításban, tehát urak és parasztek szembenállásában látja: „... de hiszen tudja szomszéd polgár, hogy maguk az urak voltak a tavaszon Pozsonyban összegyülekezve, és magok határozták el, hogy tovább a jobbágyot ne szolgáltatassák, a király aztán csak helybenhagyta, megerősítette a törvényt, amit az urak magok jószántából csináltak. Az igaz, hogy az ország megfizeti nekik a robotot és dézsma árát: de mégis elég szívesség tőlük, hogy addig várokoznak: mert csak ezen a nyáron is hánynak szántatlan-vetetlen maradt a földje amiatt, hogy nem volt kivel munkáltatni. De az urak azért nem haragusznak a szegény emberre: hogy is haragunnának, hiszen magok akarták, hogy így legyen; ha egy-kettő van, aki nem akarta, biz a' háborút nem kezd, ne féljen szomszéd. Szerencséjének tartja, ha őt nem bántják. De hiszen ki bántaná? Miért bántaná? A nép, tudom nem bántja, nincs is oka rá.”⁶⁰

Akár Arany és Vas Gereben intenciói nyomán, akár a munkatársak spontán egyetértése folytán, lényegében ugyanezek az elvek érvényesülnek a Nép Barátja egyéb íásaiban is. Czuczor verses Beköszöntője az első számban⁶¹ föl hívja a hősi múltú magyarságot, a fölszabadult jobbágyot, hogy mivel „Más a világ sora, mint volt hajdanában, Szabad lett a jobbágy a magyar hazában; Adjon is hát túl a szolgálai erkölcsön, S szabadsághoz illő természetet öltson.” Majd föl sorakoztatja ennek a szabadsághoz illő természetnek az ismérveit: legyen a szabad paraszt önérzetes, nem meghunyászkodó, álljon ki azért, ami neki jár, de a másét ne bántsa; szeresse hazáját, legyen bátor harcos, de tudjon uralkodni indulatain, mert igazi eleme a béke. A Czuczorra jellemző „direkt” kioktatás nélkül ugyanezek a gondolatok öltönek költői formát Vajda János Adjon isten!-jében.⁶² Vajda nyersebben jellemzi a múltat: „Nem volt eddig a szegénynek Egyebe az ég alatt, Subájánál, mely véletlen Nyaka-

⁵⁸ Levele Vas Gerebenhez.

⁵⁹ Az örökség.

⁶⁰ Az önkénytes sereg. Ö. M. X. köt. 158—59. l.

⁶¹ 1848. jún. 4.

⁶² 1848. jún. 11.

csigáján maradt. Lopott, rabolt s a szegényt is Rabolták idegenek, No de már ezt mindenkinek az isten bocsássa meg!” — mert, írja a költő —, ezután minden jól lesz: egyenlő és szabad mindenki, aki szegény volt sem nincstelen már; ha veszély jönne, hazáját megvédi, szolganépek nem igázhatják le a szabad magyarságot. Az egyetértést, összefogást hangsúlyozza Vajda Ki bánt? c. költeménye is.⁶³ Ugyanabban az irányban hatnak pl. Székács Pál, Petőfi István katonadalai⁶⁴, a történelmi példázatok hasonlóképpen, ide értve Petőfi Bánk bánját és Kun László krónikáját⁶⁵, Gaál József Kinizsi Pál c. költeményét,⁶⁶ vagy Bulcsu Károly Zákány Pista c. kalandos-verses históriáját is Szendrő ostromáról⁶⁷, mint az eszmekörökön belüli egyéni változatokat.

A Nép Barátja ilyen jellegét és szellemét eleinte általános helyeslés kíséri⁶⁸. A nyári választások lezajlása hamarosan megzavarja ezt az egyetértést. Táncsics megtámadja a Nép Barátját, mire Vas Gereben elutasítóan válaszol⁶⁹; Arany is elégedetlen a figyelmeztetéseit és javaslatait többnyire mellőző szerkesztőtárrsal. A kifogások elsősorban a néphez szólás vasgerebeni módját illetik, de jól érezhető, hogy a hang megválasztását indukáló szemléletmód ellen is irányulnak. Petőfi nyíltan is megírja Aranynak, hogy a Nép Barátja a „legpecsovcisabb lap széles e hazában...”, értve benne kedves collegád royalistico-ministerialis cikkei. Ezt én mindjárt eleinte vagy is előre sejtettem, sőt neked is megmondtam, hogy Vas G. ha nem gazember is, de éretlen legény⁷⁰ — A forradalom történetével foglalkozó kutatóink, újabb irodalomtörténészeink jó ideig ez idézet első felére hagyatkozva általában „pecsovcis” lapnak tekintik a Nép Barátját, amelybe Arany — amikor kiismeri Vas Gerebent — csak szerződésben vállalt kötelezettségének becsülettel eleget teendő ír egy darabig. Az idézet második, értelmező fele azonban arra figyelmeztet, hogy Vas Gereben „éretlensége” miatt jócskán kerültek bele olyan cikkek, amelyek bizonyos helyzetekben Petőfi szerint nem váltak javára az ügynek. Különösen bántó volt ez az elkeseredett Petőfi számára akkor, amikor ő éppen akasztófát szánt a Batthyány-kormány minden egyes tagjának — Kossuthot is beleértve.

Mindezek ellenére, mint fórumot Petőfi sem hagyta kihasználatlanul a Nép Barátját, és hónapok múltán is, amikor Arany elszámolási vitákba bonyolódva Vas Gerebennel, egy sort sem írt már a lapba, Az apostol gondolatkörében keletkezett Vérmézőt és a Buda várán újra német zászlót, a Péter bátyát itt közölte.⁷¹

A Nép Barátja 1848 nyaratól valóban kapkodva politizált. (Notabene: akkoriban az egész magyar sajtóra ez volt jellemző.) Egymás után hozta a Zschokke-travesztiákkal kísérletező Boros Mihály legitimista tanhistóriáit a földfoglalások ellen⁷², Lévay József Ha én király volnék c. naiv királyellenes költeményét, amely szerint ha ő király lenne, nem volna nyugta a lelkiismeretfurdalástól, elszökne palotájából, sőt:

⁶³ 1848. jún. 18.

⁶⁴ Székács: Honvéd-dal jún. 25., Petőfi I.: Dal júl. 9.

⁶⁵ 1848. júl. 30., szept. 3.

⁶⁶ 1848. júl. 16.

⁶⁷ 1848. júl. 23.

⁶⁸ Pl. az igen szókimondó Radical-lap (szerk. Mérey Mór és Rosti Zsigmond) „Hírlapi szemlé”-jében lelkesen ünnepli, s tárcarovatában igyekszik is követni, amikor Lisznai Két király c. költeményét közli. (1848. jún. 17., júl. 2.)

⁶⁹ 1848. aug. 27.

⁷⁰ 1848. aug. 16. — Petőfi és Vas Gereben egyébként korábban jól megértették egymást. V. ö.: Martinkó A.: Petőfi útja a győri Hazánkhoz. Petőfi és kora (1970.) 136—137. l.

⁷¹ 1849. jan., febr.

⁷² Pl. 1848. okt. 1.

„Nyakamat a hóhérpallós alá vetném, Nem szólnék ellene, mert megérdemelném!”⁷³ Itt jelenik meg Sárosi Ponyvára került arany trombitájának radikális hangú „második lehelet”-e is.⁷⁴

A Pest eleste után majd köpönyeget fordító Vida Károly Figyelmező című lapja ekkor már javában támad minden nélapot, nem téve köztük különbséget. Szemforgató módon fejtegeti, hogy a magyar nép könnyen vezethető, a közrend iránt fogékony, áldozatkész, általában olyan, „mellyel ildomos vezérlet mellett a kitűzött célt elérni nem nehéz” —, majd nekitámad a szerinte a sajtószabadsággal visszaélő hírlap-irodalomnak, s példának éppen a nélapokat hozza föl, amelyekben „fosztogatási, gyilkossági tanok” vannak elhintve királyellenességgel és köztársasági eszmékkel együtt.⁷⁵ Előbb a Nép Barátja vág vissza, azután a Munkások Újsága, majd a Prjatel Ludu.⁷⁶ Így Vas Gereben, Táncsics és Szeberényi időlegesen egy hadállásba kerül a jobboldallal szemben. A nélapok elleni támadások fő ereje Táncsicsra zúdult, aki a parasztok, községek elégedetlen leveleit közölve, nem kerülhette el a kormány elleni lázítás, vagy legalábbis a szorongatott helyzetben oly szükséges egység megbontásának vádját⁷⁷ és Vas Gereben is ellene fordult,⁷⁸ úgy véelve, hogy a jóhiszemű Táncsics nem látja be közleményei visszhangjának következményeit. Maga a baloldal is kénytelen volt Táncsicsot leinteni.⁷⁹

1849 júniusában adtak ismét hangot többen a nélapokkal való elégedetlenségüknek. Köztük volt Erdélyi János is, akkor a Szemere-kormány félhivatalos lapjának, a Republicának szerkesztője. Örömmel üdvözölve Arany új nélap-tervét (Népszabadság) írja: „...igazán hiával vagyunk oly népi lapnak, mely komolyan és épületesen, ne csak elménczkedve, hanem alaposan, ne csak mulattatólag (értsd: szórakoztatva) hanem tanítva is szóljon a néphez, a mi atyáinkfiaihoz, kiket az evangeliomi mester tanai foglaltak el eddig, most pedig a politikai evangeliomnak kell elfoglalni minden gondolataikkal együtt. A nép nem gyermek, ő megérti a jó szót. Neki nem kell csevegés vagy éppen fecsegés. Az írók humorát alig élvezheti, mivel ő minden írónál gazdagabb humorban ha kell.” Gúnyosan céloz Vas Gereben „kedélyrontó viczkáندozásai”-ra, Táncsics szájbarágó-fontoskodó modorára és „kend”, „kegyelmed” féle olcsó fordulataira. Komolyságot, a törvények értelmezésénél ünnepélyességet óhajt a nélapokban és a nyomdász korában népek szoló hírlapot szerkesztő B. Franklint állítja példaképül.⁸⁰ Bár az Erdélyi-féle nélapeszmény eltérni látszik Aranyétól annyiban, hogy a szépirodalomra nem fordít sok gondot, s a politikai didakszis túlsúlya mutatkozik benne (amitől Arany viszolygott, ezért nem tetszett neki Táncsics lapja sem), az eddigi nélap-gyakorlat elleni kifogásai jogosak.

Vas Gereben, akit nemrég a már Pesten megjelenő Esti Lapok is dicsért⁸¹ sértődöttén válaszolt Pálffy Albert lapjában, a Marczius Tizenötödikében, amely éppen

⁷³ 1848. nov. 12.

⁷⁴ 1848. dec. 10. — Királyellenes, köztársasági szellemű kitételekkel a magyar forradalom megindulásáról.

⁷⁵ 1848. nov. 26.

⁷⁶ A Nép Barátja szlovák nyelvű testvér lapja Petőfi egykori barátja, Szeberényi Lajos szerkesztésében. A nélapok és Vida vitájához: Kossuth Hírlapja 1848. dec. 2. (133. sz.) 581. l.; dec. 3. (134. sz.) 585. l.; dec. 8. (138. sz.) 603. l.

⁷⁷ Az ellene indított hajszaról és lapja megszűnéséről lásd Szabó Ervin i. m., illetve D. Szemző Piroska: Táncsics Lapja, a Munkások Újsága. It 1952.

⁷⁸ Kossuth Hírlapja 1848. dec. 28.

⁷⁹ Madarász erre vonatkozó följegyzéseit idézi D. Szemző Piroska i. m. V. ö.: Vörös Károly: Petőfi és a pesti kispolgár. Petőfi és kora 31—32. l.

⁸⁰ Republica 1849. jún. 20.

⁸¹ 1849. jún. 5.

Erdélyi cikkének megjelenése idején írt a néplapok hasznáról és jelentőségéről⁸². Erdélyi pár fölényes sorban reflektált mindössze.

Arany új néplapterve történetének első alapos földolgozója, Czóbel Ernő⁸³ valószínűsíteni igyekezett, hogy a terv mögött Szemere taktikai manővere húzódik meg. Eszerint az elhallgattatott Táncsicsnak az orosz intervenció idején kiadott Forradalom c. röpiratait lett volna hivatott közömbösíteni egy új, a Nép Barátjánál hatékonyabb néplap. Szemere eredetileg a kormány hivatalos lapjaként megjelenő Közöny melléklapjának szánta. Közben „kapóra jött” neki Arany ajánlkozása. Megállapodtak, s lehetetlen, hogy a kormányelnök ne tájékoztatta volna a szerkesztő-jelöltet: ellensúlyozni akarja a Táncsics-féle hangulatkeltést. Arany tehát ezzel tisztában lévén vállalta volna az új néplap szerkesztését. Túlásnak érezte azt a beállítást, hogy a Népszabadság tervének történetében ekkora szerepet játszott volna a radikális agrárreformot követelő, Táncsics által kiadott, kis példányszámú röpiratok megjelenése. Szeméréről is nehéz föltételezni, hogy a földkérdés miatti elégedetlenséget, amely Táncsics agitációja nélkül is állandó volt, lecsillapíthatónak tartotta volna bármily kiváló néplap megindításával. Az azonban bizonyos, hogy általában szükségesnek tartotta ebben az időben a kormánynak a néptömegekre gyakorolt befolyását fokozni, s ehhez alkalmas sajtóorgánumot is létrehozni. Arany valószínűs szándékait a ponyvafüzeteket a kormánynak följajnló beadványában fogalmazta meg: „...megmaradásunk egyik fő feltételének s a népköltészet leghálásabb feladatának tartom a népre és hadseregére lehető legnagyobb kiterjedésben hatni...” Arany szerint, tehát a népiesség előtt ekkor a nemzeti lét és az ezzel szorosan összefüggő forradalmi honvédelem kérdése állt. Hogy ezt miként vélte szolgálni, s hogy mennyire állt közel vagy távol Táncsics elképzeléseihez, azt költészetéből láthatjuk.

A néplapok létrehozására, terjesztésükre, a tömegekhez való eljuttatásukra fordított különös gond⁸⁴, a jobb szerkesztésükre, színvonaluk emelésére irányuló igyekezet, az irodalmi népiesség legnevesebb képviselőinek hozzájuk fűződő tervei és reményei, a körülöttük folyó viták arra vallanak, hogy az idők megérlelték a gondolatot a népiesség egy speciális orgánumának a létrehozására. A népiesség ekkori sokrétűsége éppen ezen ponton hatott ellentmondásosan. Az érdekegyesítés talaján mégis a nemzeti forradalmi erők jelentős tömörülése jött létre e keretben, fölzárkózás indult meg az irányzaton belül. A társadalmi- és honvédó problematika háttérbe szorította a puszta folklór-kultuszt, és a népiesség a forradalom és szabadságharc politikai tömegagitációjának lett közvetett-közvetlen hordozója.

A szépirodalmi lapoktól, hírlapoktól kezdve a verskötet-, rölpap-, ponyvakiadványokig, kalendáriumokig tekintve át a korszak irodalmi termését, e tömörült-fölzárkózott népies költészet és próza túlsúlya konstatálható az irodalomban.⁸⁵ A „nép-

⁸² 1849. jún. 20., illetve Erdélyi Jánosnak a republicanusnak uo. 53. sz. 211. l.

⁸³ Arany János tervezett néplapja, a „Népszabadság”. It 1917. 479. l.

⁸⁴ A Honvédelmi Bizottmány rendeletet adott ki, hogy a falvakban a Nép Barátját fölolvastassák, a belügyi és a kultusz tárca többszáz példányt előfizetett olyan falvak számára, amelyek megrendelni nem tudták, stb.

⁸⁵ Pl. az Életképekben Arany versei (Az Alföld népéhez, Magyar nemzetör dala címen a Nemzetördal, Rákóczié), Petőfi költeményei (Önkénytesek dala címen a Van-e köztünk..., A vén zászló-tartó, Lehel, Dobze László, Tiszteljétek a közkatonákat), Tóth Kálmán: A szerezsan, A huszár; Lisznyai: Rákóczi és Brankovics; Szász Károly: Hányadán vagyunk hát!; Jámor Pál: Tábori dalok stb. — Jókai Esti Lapok c. hírlapjában Honvéd és huszár címen Gyulai Pál és Szász Károly két népies költői versenye: 1849. jún. 6. — A fővárosi hírlapok tárcarovatának az anyaga is jórészt ilyen, a vidékieké (Alföldi hírlap, Szegedi Híradó, a kolozsvári Honvéd stb.) gyakran utánközlések révén is hasonló. — Kötetekben pl. Berecz Károly: Szabad hangok, Mentovich Ferenc: Nemzeti színek, Zalár József: Szabadság dalok stb. — A füzetes kiadványok seregéből itt Sárosi Arany trom-

lap” gárdája elvileg ennek az irodalmi megmozdulásnak a vezérkarát jelenti, illetve jelenthetné. A nemzeti összefogás konkrét értelmezésében azonban kibomlottak az elvi eltérések is. Míg Arany olyan nemzeti összefogást óhajtott szolgálni a „néplappal”, amely a legjelentékenyebb politikai tényező a felszabadult jobbágy, mások — s időnként Vas Gereben is — a polgári forradalmak törvényszerűségei értelmében a kulturálatlan és politikailag iskolázatlan tömegek, a parasztság kézbentartásának eszközét látták ebben a sajtóorgánumban. Jórészt az ilyen ellentétek hiúsították meg a politikai- és hadihelyzet változásai miatt egyébként is oly zilált irodalmi életben, hogy a nemzeti irodalomnak ez a már formálódó, minden korábbinál szélesebb publicitású fóruma és centruma kiteljesedjék és megszilárduljon. Így következett be az, hogy a népiesség a forradalom és szabadságharc idején egyértelműbben tudott a haza védelmében, mint a szociális célok érdekében szót emelni.

*

Mindezeket azon véleményünk alátámasztására sorakoztattuk föl, hogy a magyar irodalmi népiesség szerepe és számottevő jelentősége nem zárult le az 1848 — 49-es forradalom és szabadságharc előtt, eszmei tekintetben nem maradt meg a demokratikus reformerség, a paraszti-plebejus elégedetlenség, az antifeudális lázadás fokán, ha képviselői nem érték is föl mindig Petőfi forradalmi programjának célkitűzéseit, s alkotásaik esztétikai értéke alatta maradt Petőfi és Arany műveinek. Tehát — ebben az összefüggésben — nem tekinthetjük Erdélyi János 1847-es elméleti összefoglalását sem a népiesség elméletében a végső pontnak.

Az irodalmi népiesség forradalmi funkciója azért is kerülhette el eddig irodalomtörténetírásunk figyelmét, mert Petőfi és Arany művein kívül ez időben számottevő esztétikai értéket alig hozott létre. Magától értetődik, hogy a korábban is erősen programszerű, irányköltészet jellegű népiességben az 1848 — 49-es események a közvetlen tételeességet, a didakszist hozták előtérbe. A közvetlen, egyértelmű hatás esetleges csökkenése miatti aggodalom következtében a népiességben a gondolat költőileg igényesebb megfogalmazása háttérbe is szorult. (Ott is, ahol a tehetség egyébként adva volt.) Így a korszak népies alkotásainak többsége fölvilágosító — agitatív rigmus, história, „versifikáció”. A gondolat művészi megfogalmazásával kapcsolatos, ösztönös aggályok, vagy szándékos tartózkodások méltán váltották ki Arany és Erdélyi bosszankodását, joggal háborodtak föl Vas Gereben modorán, a parasztság naiv gyermekként való kezelésén, bár maga az népnevelő hajlamú Arany is sürűn tett engedményeket e téren, különösen a Nép Barátjának és a ponyvára szánt versek írásakor. Jellemző, hogy a közvetlen tételeességet lehetőleg ekkor is elkerülte és a tanulságot igyekezett külön megfogalmazni egy-egy előhangban (pl.: Losonczi István c. költeménye). Petőfi az, aki legkevésbé táplált e tekintetben aggályokat. Amikor a példázat eszközéhez nyúlt — Arany hasonló megoldásaira, pl. a János pap országhára emlékeztetően —, a népi-parasztos historizálás természetes gesztusával és a forradalmár csúfondáros hangján szólt pipogya királyokról (Dobzse László, A király esküje), szajha királynékról (Bánk bán), hitvány ellenségekről (Mit nem beszél...). Az eredmények nem az aggályoskodókat, hanem Petőfit és Aranyt igazolták.

bitájára utalunk, a naptárak közül a Bucsánszky-féle Nagy Képes Naptárra, vagy a Kecskeméti Naptárra. (Ez utóbbinak 1848-ra megjelent füzetét Kukoricza Jancsi élete címmel Petőfi János vitézét kezdte folytatásokban közölni.) — Részletesen a korszak irodalmáról: Áldor Imre: A forradalom költészete 1867., illetve újabban Dezsényi B.: A magyar hírlapirodalom 1848—49-ben It 1949. 1. sz., Waldapfel József és Rubinyi Mózes 1948-ban megjelent tanulmányai.

A forradalmi események többnyire oly nyersen tárták föl a népies nemzeti ideál-kép és a tényleges társadalmi valóság ellentéteit, hogy ezek mérséklése, kiegyenlítése a népiesség egy „irodalmon kívüli”, nálunk igazában ekkor és ezért megszülető „műfajában”, a népies publicisztikában látszott legcélszerűbbnek. Ez a publicisztikus, érvelő-élőbeszédes módszer korábban sem volt egészen idegen a népies prózától, s olvasóközönség teremtő szerepe még évtizedekig érvényesült a század későbbi néplapjaiban és kiadványaiban.

Az 1848 — 49-es népies irodalmi termésből, az új helyzetdalokból és a háborús genre-alakok összességéből, prózai írásokból kibontakoznak az új népi hős körvonalai: a nem kötéllel fogott nemzetőr, a vén zászlótartó, a huszár, a veressipkás, a köz-honvéd, a katonának álló betyár stb. Ugyanannak a hősnek egy-egy típusváltozatai ók: a nép és haza friss szabadságáért fegyvert fogó, az ősi nemzeti erényeket híven megőrző és újra fölvirágoztató magyar paraszté.

József Nacsády

DIE LITERARISCHEN VOLKSTÜMLER UND DIE REVOLUTION VON 1848/49

Im Jahrzehnt der bürgerlichen Revolutionen, in dem auch die Leibeigenschaft aufgehoben wird, vollzieht sich eine bedeutende Umwandlung in der literarischen Bewegung der Volkstümmler in Mittel- und Osteuropa. Die Volkstümmler spielen bei der ideologischen Vorbereitung der Verbürgerlichung und Unabhängigkeit der Nation sowie bei der Schaffung der nationalen Einheit, die für unerlässlich gehalten wird, eine wichtige Rolle. Deshalb entwickelt sich ihr früheres Hauptmerkmal — der Kult der Folklore — zu einem programmatischen Kult des Volkes, das heißt der Bauernschaft, die man als Grundlage der Nation ansah. Innerhalb dieser Tendenz sind zahlreiche, in den Nuancen unterschiedliche Betrachtungsweisen zu verzeichnen. Wir halten die folgenden beiden Auffassungen für die wichtigsten:

a) Man muß die Bauern — das Volk — von ihrer Rückständigkeit befreien und, ihnen ihre latent bereits vorhandenen nationalen Tugenden bewußt machen, damit sie sich in der Zeit der großen gesellschaftlichen Umwandlung nicht gegen die anderen Schichten und Klassen der Nation wenden und damit sie innerhalb der neuen einheitlichen Nation zu selbstbewußten Vertretern des Nationalcharakters werden und das wirkungsvollste Gegen gewicht gegen den fremden Einfluß bilden können.

b) In der Bauernschaft sind die nationalen Tugenden bereits lebendig, sie ist geeignet, Haupttriebkraft einer radikalen gesellschaftlichen Umwälzung zu werden. In diesen beiden Auffassungen mischen sich in unterschiedlichen Relationen Elemente der sozial begründeten „populaire” und der poetischen Anschauung. Die der Bauern zugeschriebenen Charakterzüge beruhen natürlich zum größten Teil auf bloßen Illusionen, auf den historisch begründeten moralischpatriotischen Forderungen, die der bürgerliche, beziehungsweise liberal-adlige und eventuell sogar plebejische Demokratismus an das Bauerntum, stellt.

Im literarischen Leben tauchen in überraschend großer Anzahl Programmerkklärungen und theoretische Abhandlungen der Volkstümmler auf. Neben dem Kult des Volksliedes treten Prosawerke und lyrische Genrebilder mit bäuerlicher Thematik, Erzählungen (oft mit didaktischer Aussage), Verserzählungen und gereimte Bauernmärchen in den Vordergrund. In der Literatur der national nicht unabhängigen Völker behandelt die Epik der Volkstümmler — um die Unabhängigkeit und die Herausbildung der Nation zu fördern — oft auch historische Themen.

Bei den ungarischen literarischen Volkstümmlern machen sich diese Erscheinungen in dem Jahrzehnt von 1840 — 50 bemerkbar. Das zeigt sich vor allem in der theoretischen Tätigkeit János Erdélyis und im poetischen Schaffen Petőfis und Arany. Während der Revolution und des Freiheitskampfes von 1848/49 werden die — auf diese Art und Weise umgestaltete — Prosa und Lyrik der Volkstümmler zu einem der wirkungsvollsten Propagandisten der revolutionären Ideen, außerdem bildet sich die politische Publizistik der Volkstümmler heraus. Neue Presseorgane erscheinen; volkstümliche Zeitungen, die politische Artikel und gleichzeitig literarische Arbeiten veröffentlichen.

Am bedeutendsten von allen „Nép barátja“ (Volksfreund), ein Blatt, das auf die Initiative von Petőfi hin gegründet wurde und bei dem Arany als Mitredakteur tätig ist. Natürlich ist das Niveau dieser Zeitungen, die die revolutionären Errungenschaften propagieren, und den Massen politische Bildung vermitteln wollen — das heißt, das Niveau der Artikel, Gedichte, der patriotischen Erzählungen, die zur Verteidigung des Vaterlands aufrufen, der Soldatenlieder usw. — außerordentlich unterschiedlich, die ideologischen Auffassungen der Redakteure sind recht unsicher. Trotzdem bereiten die literarischen Volkstümmler in Ungarn die Revolution nicht nur vor, sie haben auch eine revolutionäre Funktion.

A FELVILÁGOSODÁS KORÁNAK IRODALMI IRÁNYZATAI A KÖZÉP-KELET-EURÓPAI IRODALMAKBAN

Az első feladat, amelyet meg kell oldanunk, az, hogy melyik időszakasz tekinthető a felvilágosodás korának ezekben az irodalmakban.¹ Pontosabban, lehet-e egyáltalán olyan időbeli határok közé elhelyezhető fejlődési szakaszt megállapítani, amely — több-kevesebb érvénnyel — valamennyi közép-keleteurópai irodalomra érvényes. Vizsgálatunk öt irodalmat ölelt fel: a korabeli fejlődésük sorrendjében a lengyel, a magyar, a cseh, a román és a szlovák irodalmat. Azt a módszert alkalmaztuk, — mind a korszakhatárok, mind az uralkodó irodalmi irányzatok összehasonlító vizsgálata szempontjából —, hogy az említett nemzeti irodalmaknak az illető ország akadémiaja által a legújabb időkben — általában századunk hatvanas éveiben — közölt irodalomtörténeti kézikönyveinek idevágó tételeit hasonlítottuk össze. Nos, a magyar, a cseh, a román és a szlovák akadémia legújabb kézikönyveinek a felvilágosodás korára vonatkozó kötetei már megjelentek, rendelkezésre állanak.² A lengyel akadémia kiadásában viszont nem jelent meg ilyen mű, ebben az esetben Karel Krejčí, Manfred Kridl és Julian Krzyżanowski általánosan elismert és standard-műként elfogadott irodalomtörténeteire hivatkozunk.³

A fenti munkák alapján megállapítható bizonyos egyöntetűség az említett öt irodalomnak a periodizációja, elsősorban a felvilágosodás korszakának meghatározása szempontjából. Az említett közép-kelet-európai irodalmakban a felvilágosodás időszakaszának általában a XVIII. század második felét (inkább utolsó évtizedeit) és a XIX. század első évtizedeit tekintik.

Elsőnek a lengyel irodalom lépett a felvilágosodás korszakába. Kezdetét a lengyel irodalomtörténészek a sztaniszlavi korszak megindulására, azaz az 1764-es évre teszik.⁴ Igaz, vannak fontos előzmények is: így Konarski működése és hatása, Leśczyński király felvilágosult franciás törekvései, és a francia klasszikusok számos len-

¹ Ez a dolgozat magyar nyelvű változata az 1970. november 4-én Mátrafüreden rendezett és a felvilágosodás korát tanulmányozó francia nyelvű nemzetközi szimpóziumon elhangzott előadásnak. Maga a franciayelvű előadás az azt követő vita anyagával együtt a következő kiadványban jelent meg: *Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale. Actes du Colloque de Mátrafüred. 3—5 novembre. 1970—publiés par B. Köpeczi et E. Bene.* A jelen változatban igyekeztünk érvényesíteni az előadást követő vita eredményeit is, részben bele dolgozva a szövegbe a felszólaló nevének említésével, részben a lábjegyzetekben.

² Sötér István (főszerkesztő)—Pándi Pál (szerkesztő): *A Magyar Irodalom Története.* 3. köt. Budapest, 1965. — Felix Vodička: *Dějiny České Literatury.* II. köt. *Literatura Národního Obrození.* Praha, 1960. — *Istoria Literaturii Române.* II. köt. *Partea I. Cultura și Literatura Română între 1780 și 1830.* București, 1968. — Ivan Kusý (szerk.): *Dejiny Slovenskej Literatúry.* II. köt. *Literatúra Národného Obrozenia.* Bratislava, 1960.

³ Karel Krejčí: *Geschichte der polnischen Literatur.* Halle, 1958. — Manfred Kridl: *A Survey of Polish Literature and Culture.* New York—The Hague, 1956. — Julian Krzyżanowski: *Historia Literatury Polskiej,* Warszawa, 1963. A korszak neve: *Oświecenie.* 411. l. — Julian Krzyżanowski: *Dzieje Literatury Polskiej.* Warszawa, 1969. A IV. fejezet címe: *Literatura wieku oświecenia.*

⁴ Krejčí: i. m. 126—132. Kridl: i. m. 133—134. Krzyżanowski 1963. 411. Krzyżanowski 1969. 163.

gyel fordítása. Mindamellet a felvilágosodás ébresztette igazi irodalmi megújulás Poniatowski trónralépésével kezdődik, és ez a korszak egészen a romantika érvényre jutásáig tart, azaz 1822-ig, amikor Mickiewicz első kötete megjelenik.⁵ Az az irodalom, amely a lengyelt követve lép be a felvilágosodás korába: a magyar irodalom, melynek Toldy Ferenc óta hagyományos és szimbolikus kezdeti dátuma az 1772-es év, Bessenyei három tragédiájának megjelenése. (Jellemző módon kettő nemzeti, egy antik témájú.)⁶ A magyar irodalomtörténészek is nagyjában a XIX. század huszas éveig, a romantika kezdetéig számítják a felvilágosodás korszakát. Újabban az 1772-es dátum korszaknyitó érvényessége vita tárgya lett, de szimbolikus értékét úgy látszik, változatlanul elismeri az irodalomtörténész közvélemény. Az előzmények a mi irodalmunkban nem annyira gazdagok, mint a lengyeleknél, de azért igen jelentősek mind ideológiai, mind irodalmi szempontból. Az újabb időben egyre több tanulmány foglalkozik velük.⁷ Ilyenek a felvilágosult szellem egyes megnyilatkozásai a teológiai művekben, a francia klasszikusok néhány fordítása, főleg Féneloné, a rokokó megjelenése Faludi és Amádé műveiben⁸, továbbá némely verstani újítás, mely a barokk költészet közeledő végét jelzi már. A cseh irodalomtörténészek inkább „a nemzeti újjászületés” irodalmáról beszélnek erről az időszakról szólva — így olvassuk a Felix Vodička által szerkesztett Cseh Irodalom Történetében. A „nemzeti újjászületés” irodalma azonban egy hosszabb periódus, melynek első két alkorszaka tekinthető úgy, mint amelyben a felvilágosodás eszméi uralkodnak, nevezetesen 1. „A császári abszolutizmus reformjainak kora” a 70-es évektől 1806-ig, 2. majd napóleoni háborúktól 1830-ig, a romantika kezdetéig terjedő időszakasz.⁹ A kezdetet egy nagy személyiség tevékenysége jellemzi: Josef Dobrovský-é, aki a a nemzeti nyelv és irodalom védőiratait írta. Törekvései hasonlóak a többi közép-kelet-európai litterátoréhoz, a magyar Bessenyeiéhez és Kazinczyéhoz, a szlovén Kopitaréhoz és a szerb Karadsićéhoz, valamint a román Micuéhoz és Șincaiéhoz.¹⁰ Ami a román irodalmat illeti, a felvilágosodás kezdetei a XVIII. század utolsó évtizedeit foglalják magukban — a román akadémia legújabbban megjelent kézikönyv-az 1780-as évet jelöli meg kezdő dátumul — a korszak a XIX. század harmincae éveig terjed, ez a román romantika előretörésének ideje.¹¹ A szlovák irodalom történeteszerzői szintén a „nemzeti megújulás irodalmáról” beszélnek inkább, mint a fel-

⁵ Kridl: i. m. 215. — Krzyżanowski 1963-ban írt könyvében a felvilágosodás korába beleszámítja Brodziński tevékenységét is. Az 1969-ben megjelent művében viszont Brodzińskit a romantikáról szóló fejezetben tárgyalja. A romantika kezdete itt 1822-vel kezdődik, Mickiewicz első kötetével.

⁶ Buda Tragédiája. Hunyadi László. Ágis Tragédiája.

⁷ Szauder József: A XVIII. századi magyar irodalom és felvilágosodás kutatásának feladatai. Az azt követő vita anyaga. ItK 1969. 2—3. sz. Az estve és az álom c. tanulmány kötetben is. Bp. 1970. 5-91.

⁸ A rokokó előzmény Baróti Dezső kiegészítése a mátrafüredi vitán.

⁹ A Felix Vodička által szerkesztett cseh irodalomtörténeti kézikönyvben — Dějiny České Literatury II. 9. — korszakunkra vonatkozólag a következő periodizációt találjuk: „I. Literatura v období absolutistických reforem a vniku národního hnutí (od let sedmdesátých 18 století do roku 1805). II. Literatura v období napoleonských válek a reakčního absolutismu po vídeňském kongresu (od roku 1806 do roku 1830).” Az irodalom az abszolutisztikus reformok és a nemzeti mozgalom behatolásának korában (a 18. század hetvenes éveitől az 1805 évig). II. Az Irodalom a napóleoni háborúk és a bécsi kongresszus utáni reakciós abszolutizmus korában) az 1806. évtől az 1830 évig).

¹⁰ Dobrovsky magyar kapcsolatairól: Richard Pražák: Josef Dobrovský als Hunagarist und Finnougrist. Opera Universitatis Purkynianae Brunensis. Facultas Philosophiae. 122. sz. Brno, 1967.

¹¹ Istoria Literaturii Române. II. i. m. Ebben a főcím ez: Partea I. Cultura și Literatura Română între 1780 și 1830., de a szövegből kiderül, hogy a kor íróit „luministi”, azaz felvilágosultaknak tekinti (pl. 35. lapon). Hasonlóképpen Pálffy Endre: A román irodalom története. Budapest, 1961. 115. „A felvilágosodás korának irodalma”, 2.

világosodáséről, de egyáltalán nem zárják ki, hogy ez az időszak a felvilágosodás eszmerendszerének hatása alatt áll. Az Ivan Kusý szerkesztésében kiadott akadémiai irodalomtörténet a „nemzeti megújulás”-on belül három alszakaszt különböztet meg, közülük kettő tartozik a mi témánkhoz, az első a nyolcvanas évektől 1820-ig, a második ezt követőleg 1830-ig, a Štur iskola fellépéséig tart.¹²

Ebből az összehasonlításból világosan kitűnik, hogy a felvilágosodás irodalma szorosan kapcsolódik Közép-Európa keleti felében a nemzeti megújuláshoz. Ez áll a lengyel irodalomra is, ha nem is teljesen olyan értelemben mint a magyarra, csehre. Lengyelországban a sztaniszlavi korszakot a szász királyok kora előzte meg, amelyet a hanyatlás idejeként tartanak számon. A fentiekből az is következik, hogy Európának ezen a területén a felvilágosodás a XVIII. század közepe táján kezdődik (vagy a század vége felé), és eltart egészen a XIX. század huszas-harmincas éveiei, azaz a romantikáig. Ugyanez áll a szlovén irodalomra is, és — amint a kollokviumon Némedi Lajos hozzászólásában kifejtette¹³ — az osztrákra is. Ez utóbbi Anton Klemmnek és Josef Sonnenfelsnek a német Gottschedet is követő tevékenységével lép be a maga felvilágosult periódusába, és nemcsak földrajzi helyzeténél, hanem a tárgyalt irodalmakkal megállapítható számos paralell vonása és kultúráközvetítő szerepe miatt is közép-kelet-európai irodalomnak tekinthető. A fenti periodizáció világosa mutatja, hogy itt időbeli elkésés jelentkezik a nyugati irodalmakkal szemben. Tegyük hozzá, hogy elmaradás mutatkozik az orosz irodalom irányában is, ez utóbbiban a felvilágosodás hatása jelen van már a XVIII. század első felében. A D.D. Blagoj szerkesztette orosz irodalomtörténet az orosz klasszicizmust a század harmincas éveitől számítja,¹⁴ és mint majd az alábbiakból kitűnik, Kelet-Európában a „klasszicizmus” és a felvilágosodás együttesen jelentkeznek, a nyugattal, elsősorban a francia irodalommal ellentétben, ahol a XVII. század a klasszicizmus sajátos százada, a XVIII. viszont lényegesen eltérő jellegű, és a felvilágosodás tulajdonképeni korszaka.

Valamely irodalomtörténeti periódus határai szükségszerűen önkényesek. Ez a tétel érvényes a felvilágosodás korának kezdő és befejező időpontjaira is. Az említett időszakazon belül ugyanis bőven találkozhatunk olyan jelenségekkel is, amelyeket már bizvást „romantikusnak” lehetne tekinteni, amelyeket csak bizonytalanodva lehetne a szentimentalizmus vagy a preromantika kategóriába sorolni a terminológia nyugati értelmezése szerint. Sőt az „irodalmi irányzatok egymásra épülésének” jelenségével is gyakran találkozunk e korszakban és ezen túl is. Ezt a kifejezést Elvira Calin állapította meg a román irodalomra, de másokra is lehetne alkalmazni. Tehát romantikus jelenségek korai megjelenésével éppúgy számolhatunk a felvilágosodás korában, mint felvilágosult vonások továbbélésével a romantika idején. Hogy a román irodalom területén maradjunk, Negruzzira hat Gessner, Young és Delille mellett a francia romantika is, Alexandrescu Voltaire mellett Lamartine és Byron is.¹⁵ Nálunk a magyar irodalomban Vajda Péter példája a szembeszökő,

¹² Ivan Kusý: i. m. 6. Hasonlóképpen: Sziklay László: A szlovák irodalom története. Budapest, 1962. 159—261.

¹³ Némedi Lajos: hozzászólása az 1. sz. jegyzetben idézett kiadványban: Les Lumières... 111—113.

¹⁴ D. D. Blagoj: Isztorija Russzkoj Lityeraturi v treh tomah. Moszkva, 1958. I. köt. 384.

¹⁵ Vera Calin: Aspect de la superposition des courants littéraires dans la littérature roumaine au cours de la première moitié du XIXe siècle. Actes du Ve Congrès de l'Association Internationale de Littérature Comparée. Belgrade 1967. Amsterdam, 1969. 225—230. — Istoria Litteraturii Române i. m. 389. Negruzziról szólva: „Propria sa activitate poetică nu se poate explica fără influența unor preromantici ca Young, Jukovski, Derjavin, Gessner, Legouvé și a romanticilor citați mai sus. *Melancolia*, poezia de dezvoltare amplă, este tradusă de fapt după Delille și Legouvé.” „Saját költői

akinél a Voltaire-i felvilágosult regény jelenléte éppúgy érezhető mint a német romantikáé, amint ezt Turóczi-Trostler József kimutatta.¹⁶

Ebből a periodizációból, amelyet az említett öt irodalom kutatói egymástól függetlenül, de meglepő egyöntetűséggel állítottak fel, egy igen fontos tétel következik. Nevezetesen az, hogy Európa e területén a „felvilágosodás” fogalma a lehető legszélesebb értelemben veendő, sokkal tágabb értelmű, mint nyugaton. A közép-kelet-európai irodalmakban fogalomkörébe tartozik minden olyan jelenség, amely túlmutat a barokkon, minden olyan törekvés, amely nemzeti nyelvű modern és világi irodalmat akar teremteni, önálló szépirodalmat iparkodik létrehozni. De még itt is kell egy megszorítást tennünk: a „barokktól való elszakadás” még korántsem jelenti azt, mintha a kor irodalma nem őrizne még jócskán barokkos elemeket, az „önálló szépirodalom” megteremtése pedig törekvés, mindamellett a kor irodalma még szoros kapcsolatban van az erudícióval. Mindenesetre Közép-Európa keleti felében a felvilágosodás irodalma a nemzeti megújulás, a reformtörekvések, elsősorban a nemzeti nyelv védelmének a szolgálatában áll.

Tehát a felvilágosodás korában jelennek meg mindazok az irodalmi jelenségek, amelyek a XVII. századi francia klasszicizmust, a francia XVIII. századot, az angol, „Augustan age”-et, a német Sturm und Drangot és a német Klasszikát, a XVIII. és a XIX. század fordulóját idézik (Gottschedtől a weimari Goetheig, a Sturm und Drangon és a Göttinger Hainbundon keresztül). Ezeket az irodalmakat az a patrióta törekvés lelkesíti, hogy nemzeti nyelven valósítsák meg mindazt az irodalmi eredményt, amelyet a XVII. és XVIII. század hozott az európai irodalomban. Az írók tudatában vannak annak, hogy nemzetük kultúrája elmaradott, be akarják hozni a késést. A nyelv művelő szándék mellett ez a tendencia érteti meg a fordítások és adaptációk nagymértékű fellendülését a korban. Kazinczy ismert „fordítás-elvének” egyik gyökere ez. De hasonló jelenség — mint Karel Krejčí kimutatta — az ugyancsak nyelvújító cseh író Jungmann műfordítói tevékenysége, elsősorban Milton — átültetése. Vagy — mint Alexandru Dușu tanulmányából^{16a} és Adrian Marino felszólalásából kitérünk — a román irodalomban a XVIII. végén és a századfordulón hirtelenül nagy mértékben megszaporodott fordítás irodalom is. A kor írói a korszerű európai irodalom hazai megteremtésének erőfeszítésével valóban el is érték, hogy előkészítették nemzeti irodalmuk virágzását, mely a következő időszakban, a romantika jegyében valósult meg.

A felvilágosodás kora — a szó fenti értelmezésében — a legtöbb tárgyalat irodalomban két alkorszakra oszlik. A lengyel irodalomban a sztaniszlávi korszak sok szempontból különbözik attól, amely az ország felosztását követő időben jött létre. Ez utóbbit egyfelől a Czartoryski hercegi udvarhoz kapcsolódó szentimentalizmus-preromantika jellemzi, másfelől a varsói klasszicizmus. A két időszakaszt az 1795-ös év választja el egymástól, ez Kościuszko vereségének dátuma.¹⁷ A magyar irodalom-

tevékenységét nem lehet megmagyarázni olyan preromantikusok hatása nélkül, mint Young, Zsukovszkij, Derzsavin, Gessner, Legouvé és a fentebb idézett romantikusok (ti. Victor Hugo és Thomas Moore) hatása nélkül. — A Melankolia ez a széles kifejlődésű költemény valóban Delille és Legouvé nyomán fordított. (Németh Miklós fordítása.)

¹⁶ Turóczi-Trostler József: Vajda Péter és a német romanticizmus. EPhK 1913. 247—255. 304—316.

^{16a} Alexandru Dușu: Traducere și remodelare în cultura română din perioade luminilor. (Fordítás és adaptálás a román kultúrában a felvilágosodás korában). — Probleme de literatură comparată și sociologie literară. București, 1970. 155—159. (francia rezümé.) Adrian Marino felszólalása az eml. mátrafüredi kötetben: Les Lumières... 111—113.

¹⁷ K. Krejčí: i. m. 187—210. M. Kridl: i. m. 192—212. Jacques Voisine (Párizsi egyetem) a vitán az 1795-ös évet „sommet à deux versants” (kettős lejtőjű csúcs)-nak nevezte.

ban is határpont az 1795-ös év, ez a magyar köztársasági mozgalom elnyomásának, vezető íróegéniségek bebörtönzésének dátuma. Így az 1772 és 1795 közötti irodalmunk észrevehetően különbözik az 1795 után és a XIX. század első két évtizedében keletkezettől. Mint említettük, a cseh irodalomtörténészek is elválasztják irodalmuk 1806 előtti folyamát az azt követőtől. Hasonló módon a szlovákok is két alkorszakot állapítanak meg a Štur iskola fellépte előtt. Ez a kettéosztás — amely különböző irodalmakban egyaránt szerepel —, igen jelentős, ha a kor irodalmi irányzatait tanulmányozzuk.

Melyek hát a felvilágosodás korának irodalmi irányzatai? Ez a kérdés meglehetősen széles körű vitát keltett irodalmunk kutatóinak körében. A klasszicizmus-e az, vagy a rokokó, a szentimentalizmus, a preromantika, esetleg egy különleges „style de Lumières”,¹⁸ íme a vitapontok. Ismeretes, hogy nyugaton sincsenek egy véleményen az irodalomtörténészek ebben a kérdésben.

Hiszen magának az irodalmi irányzatnak a fogalma is probléma! E tanulmány írója a fogalomnak azt az értelmezését vette alapul, mely szerint az irodalmi irányzat a történeti időhöz kötött, attól meghatározott rendszer, mely esztétikai-poetikai elvekből, az írók minta- és témaválasztási előszeretetéből, a műfajok rendszeréből, stiláris és verstani elvekből tevődik össze. Ebből az álláspontból kiindulva azokat a szempontokat követjük, amelyeket Karel Krejčí¹⁹ fejtett ki, és Szauder József bővített ki.²⁰ Az alábbiakban kísérletet teszünk a két tudós véleményének összehangolására, kiegészítve néhány, saját tanulmányozásból eredő megállapítással.

Krejčí és Szauder véleménye szerint a felvilágosodás korának fő irányzata a *klasszicizmus*, a fogalom legtágabban vett értelmében. Maga a klasszicizmus a legkülönbözőbb formákban jelenik meg az európai irodalmakban. A legkezdetlegesebb, de legnagyobb elterjedettségű alakja az, amely eredetét az antik — főként latin (itt is elsősorban Horatius és Vergilius) — írók iskolai tanításának és iskolás utánzásának köszönheti. Ezt a variációt nevezi Szauder József *iskolás klasszicizmusnak*. A XVII. és a XVIII. század folyamán (és később is) ezek az auktorok igen fontos helyet foglalnak el a gimnáziumok, valamint az egyetemek ún. „filozófiai tanfolyamainak” oktatásában: a diákokat buzdították, hogy utánozzák őket, írjanak alkalmi verseket, először latinul, majd nemzeti nyelven. A klasszicizmusnak ez a változata létrehozott egy igen elterjedt költészetet az „eruditus” körökben, ennek értéke általában meglehetősen kétes volt. Mindamellett néhány nagytehetségű író is sokat köszönhet ezeknek az iskolás tanulmányoknak. Idézhetjük Voltaire példáját, aki nagyon alapos klasszikus-humanista műveltséggel hagyta ott iskoláját, de ismeretesek a magyar példák is, így Csokonaié, Vörösmartyé. Ez az iskolás klasszicizáló verselés általában alkalmi poézissé laposodott. De nálunk, Magyarországon ebből az iskolás klasszicizmusból született az ún. *deákos klasszicizmus*, amelynek fő érdeme az antik metrumok meghonosítása a magyar irodalomban, az evvel járó bizonyos nyelvi újításokkal együtt. Ezt a horatiusi klasszicizmust előbb közepes tehetségek művelték,

¹⁸ Baróti Dezső: Felvilágosodás és klasszicizmus. — A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve. 7. köt. 1967—68. 19—36. és ItK 1969. 156—159.

¹⁹ Karel Krejčí: Klasicismus a sentimentalismus v literaturách východních a západních Slovanů. Československé Přednásky pro IV. Mezinárodní sjezd slavistů v Moskvě. Praha, 1958. 285—309. Magyarul: Klasszicizmus és szentimentalizmus a keleti és nyugati szlávok irodalmában. Filológiai Közöny 1963. 28—51.

²⁰ Szauder József: A klasszicizmus kérdései és a klasszicizmus a Felvilágosodás magyar irodalmában. Filológiai Közöny 1969. 46—67. Az estve és az álom c. tanulmány kötetben is. Bp. 1970. 92—112.

utóbb azonban Berzsenyi nagy költészetének kialakulásához járult hozzá, és ismeretes formáló hatása az ifjú Vörösmartyra is.

A klasszicizmus legtisztább formája kétségtelenül a XVII. századi francia klasszicizmus. Ezt a kelet-európai irodalmak a XVIII. század folyamán asszimilálták. Ekkor fordították le Racine, Molière és Fénelon műveit lengyelre, magyarra, csehre, románra és szlovákra. Tegyük hozzá, hogy a Racine-i tragédiát szerencsésen utánózták Oroszországban, ahol Szumarokov kiérdemelte „az Észak Racine-ja” melléknevet. Közép-Kelet-Európában főként Molière és Fénelon talált utánzókra és csodálókra. Meg kell jegyeznünk, hogy a XVII. századi francia irodalomnak az alacsonyabb rendűnek ítélt, „barokkos” oldala is talált a korban fordítókra, utánzókra. La Calprenède heroikus regényét, a Kasszandrát Báróczi Sándor fordította magyarra, az a Báróczi, akinek stílisművészetét Kazinczy maga értékelte magasra, igaz, hogy a tárgyválasztás szempontjából éppen nem a La Calprenède fordítást, hanem Marmontel felvilágosult „Contes moraux”-inak átültetését dicsérte.

A klasszicizmus másik formája a XVIII. századi francia és angol klasszicizmus, melyet olyan írók képviselnek, mint Voltaire és Pope. Karel Krejčí ezt a *felvilágosodás klasszicizmusának* nevezte el, ez a terminus megtalálható a Felix Vodička szerkesztette cseh irodalomtörténetben is, és ezt a megfogalmazást fogadta el Szauder József is. A román irodalomtörténeti kézikönyv szerint is a felvilágosult írók a klasszicizmus művészi eszközeit használták.^{21/a} A lengyel irodalom esetében klasszicizmus és felvilágosodás egybeesése nem szorul külön igazolásra, akár a sztaniszlavi korszakra, akár a „varsói klasszicizmus”-ra vonatkozólag. Az idézett kézikönyvek ebből a szempontból teljesen egyöntetű felfogást vallanak.

A felvilágosodás klasszicizmusa az, amely elsősorban jellemző a közép-kelet-európai irodalmakra. Érthető ez, ha figyelembe vesszük, hogy ezek az irodalmak a klasszicizmust a XVIII. században adoptálták. Klasszicizmusuk Corneille, Molière, Fénelon klasszicizmusából éppúgy táplálkozik, mint Voltaire-éből, Pope-éből, mégpedig egyidejűleg. Ez lenne a kelet-európai értelmű „tisza klasszicizmus”, de ez teljes tisztaságában csak a lengyel (és az orosz) irodalomban található meg. A többi irodalom esetében a felvilágosodás klasszicizmusába már belevegyülnek a szentimentalizmus elemei, ez a terminus Kelet-Európában gyakoribb, mint a „preromantika”. A „preromantika” korjelző fogalmát nyugaton is egyre inkább kétségbe vonják, Magyarországon a legutóbbi időben Sőtér István és Szauder József (említett cikkében) erősen megkérdőjelezte, és Karel Krejčí is a mátrafüredi szimpozionon elhangzott vitában is azt hangoztatta, hogy csak „preromantikus irányok” vannak, nincs külön „preromantika”. A tisztán felvilágosult klasszicizmus inkább az ún. alsóbb műfajokban jelentkezik, ilyenek a heroikomikus eposz és a bórleszk. Ezt a tételt Karel Krejčí dolgozta ki a szláv irodalmakra vonatkozólag. A magyar és a román irodalom tényei csak megerősítik véleményét: Csokonai Békaegérharc és Dorottyá, Deleanu Ţiganiada c. eposza. Ami a rokokót illeti, amely kiegészült a divatos anakreon-

^{21/a} K. Krejčí: Klasszicizmus és szentimentalizmus... Filológiai Közl. 1963. 31. — F. Vodička: Dějiny i. m. II. 58. „osvicensky klasicismus”. — Szauder József: A klasszicizmus kérdései... Filológiai Közl. 1969. A 46—57 és Az estve és az álom c. tanulmánykötetben (L. 20. sz. jegyz.). — Istoria Literaturii Române. i. m. „Literar vorbind, curentul luminist preia principiile clasiceilor şi genurile lor de creaţie. De aceea multe dintre literaturi descoperă sau redescoperă pe clasicii francezi şi-i cultivă anacronic în continuare.” 35. l. „Irodalmilag szólna a felvilágosult irányzat átveszi a klasszikusok elveit és alkotói műfajait. Innen van, hogy az irodalmak közül felfedezi vagy újra felfedezi a francia klasszikusokat és anakronisztikus módon műveli őket a továbbiakban”. (Németh Miklós fordítása.) Adrian Marino román irodalomtörténész a vitán kiegészítésképpen azt is hozzátette, hogy a felvilágosodás korában Vincent Voiture-t is fordítják.

tizmussal, ez is fontos szerepet játszik, de nem tekinthetjük önálló stílusnak, inkább a felvilágosult klasszicizmus egy változatának.^{21/b}

A szentimentalizmus (preromantika) kérdése más jellegű. Mint Krejčí kimutatta, klasszicizmus és szentimentalizmus összevegyülnek a kérdéses irodalmakban. Azt a véleményt, hogy a vegyülés a nyugati irodalmakban is megvan, már több nyugati irodalomtudós is elfogadta. Az érzékenység eredetét többen már a XVII. század végére is visszavezetik, de általános a vélemény, hogy a XVIII. század közepén valami új kezdődik éppen ebből a szempontból a francia és az angol irodalomban is (Jacques Voisine, D.H. Pageaux).

Az a tétel, hogy a szentimentalizmus is a felvilágosodás szülötte, éppúgy mint a racionalizmus, ma már általánosan elfogadottnak látszik. A két tendencia kiegészíti egymást, az egyik a szellem, a másik az érzelmek felszabadítására törekszik szemben a feudális korlátokkal. Mégis fennáll az a probléma, hogy a szentimentalizmus önálló irodalmi irányzatnak tekinthető-e, vagy pedig csak egy oldala a felvilágosodás klasszicizmusának. Karel Krejčí²² és Weber Antal²³ külön irányzatnak tekintik, mely természetesen nem okozott irodalmi forradalmat, és amely inkább a klasszicizmus által mellőzött vagy alacsonyabb rendűnek ítélt műfajokban érvényesült. Ilyen volt a regény, a középfajú dráma és az elegikus költészet. Ezzel szemben Szauder Józsefnek az a véleménye, hogy a szentimentalizmus integráns része a klasszicizmusnak, kiváltképpen a *neoklasszicizmusnak*, ez utóbbi a XVIII. század legvégének és a XIX. század elejének az irodalmi irányzata.²⁴ A neoklasszicizmus jelen van a francia, a német és az olasz irodalomban, teljes kibontakozását Goethe és Schiller weimari klasszicizmusában éri el. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy az érzelmesség a teljesen klasszicista műfajokba is behatolhat, így a komédiába pl. Marivaux és Des-touches esetében. Ilyen értelemben tekinthető tehát „franciásan klasszicista” műnek Bessenyei A. philosophusa.

Úgy véljük, hogy szentimentalizmus és klasszicizmus nem ugyanazok. Alapvető különbség a kettő között, hogy különböző jelentőséget tulajdonítanak az emóciónak és az intuíciónak az irodalmi alkotásban. Mindamellett, úgy látszik, hogy a felvilágosodás korának uralkodó irányzata a felvilágosult klasszicizmus. A szentimentalizmus másodlagos irányzat, egy „undercurrent”, amely szintén a felvilágosodásnak az emberi képességeket felszabadító törekvéséből született.

Ugyancsak a kronológiai elkésés következménye, hogy a szóbanforgó irodalmak (a lengyelt kivéve) már kezdetben a klasszicizmus és a szentimentalizmus vegyülését tartalmazzák. Bessenyei első tragédiái Voltaire-i mintájúak, de nagy regénye a Tarimenes utazása már személyes, érzelmes elemeket is felmutat, ami szembetűnő, ha Krasicki-nek, a lengyel klasszikusnak Mikolaj Doświadczyński c. regényével vetjük egybe, amellyel különben fontos párhuzamos vonásokat tartalmaz.²⁵ Themék patrióta drámái, melyeket a prágai deszkaszínházban adtak elő a 80-as években,

^{21/b} A rokokó kérdésében a francia irodalomtörténetírásban erősen és másutt is (nálunk is) erősen vitatott Roger Laufer álláspontja, aki a rokokót a felvilágosodás vezető stílusirányának tartja: *Style rococo - style des lumières*. Paris, 1963.

²² K. Krejčí: *Klasszicizmus és szentimentalizmus...* Filológiai Közl. 1963. 28—51.

²³ Weber Antal: *A szentimentális stílusirány elméleti és történeti kérdéseiről*. ItK 1967. 125—139.

²⁴ Szauder József: *A klasszicizmus kérdései...* Filológiai Közl. 1969. 46—67. és *Az estve és az álom c. id. tanulmánykötetében* (L. 20. sz. jegyzet.)

²⁵ Bessenyei és Krasicki regényének összehasonlítását l. Horváth Károly: *A műfajok problémája a klasszicizmus és a romantika korában a lengyel és a magyar irodalomban.* — *Tanulmányok a lengyel—magyar irodalmi kapcsolatok köréből*. Budapest, 1969. 355—357.

telve vannak preromantikus elemekkel. Tegyük hozzá, hogy a magyar dráma nem követte a Bessenyei jelölte utat, hanem a német preromantikusok és Schiller mintája szerint alakult ki a 19. sz. első évtizedeiben.²⁶

Ami a Szauder József javasolta *neoklasszicizmus* terminust illeti, azt teljesen jogosultnak tartjuk.²⁷ Valójában a 70-es és 80-as években a szentimentalizmus elárasztani látszik a nyugati irodalmakat: rousseauizmus, youngizmus, gessnerizmus, Sturm und Drang stb. (Talán erre az időre alkalmazható Paul Van Tieghem terminusa a „preromantika”. Bár posztumusz könyvében már azt írja: nincs „preromantika” csak „preromantikus írók”).²⁸ Nos, a XVIII. sz. végén a klasszikus ideál újjászületik André Chénier lírájában és tankölteményében, a francia forradalom és a napóleoni idők költészetében (ez utóbbi már pszeudoklasszikus), Alfieri művében, különösképpen pedig Goethe és Schiller weimari periódusában. Ezt a megújulást a görög művészet új értékelése készítette elő Winckelmann és Barthélémy működése révén. Ennek a neoklasszicizmusnak az ízlése kevésbé volt merev, mint a XVII. századi klasszicizmusnak és a Voltaire-ének, ez asszimilálta a szentimentalizmus és a preromantika mindazon újdonságát, amely szellemével megfért. Így Shakespeare kultuszát, Ossziánt, a költői génusz modernebb felfogását, a képzelet nagyobb szerepét a művészi alkotásban, az új témákat és műfajokat. Chénier sokat idézett versét — némi fenntartással — alkalmazni lehetne rá: „Új gondolatokról írjunk antik verseket”²⁹

Tanulmányunk elején említettük, hogy a felvilágosodás korát két alkorszakra lehet beosztani a közép-kelet-európai irodalmakban. A neoklasszicizmus látszik az uralkodó irányzatnak a második korszakban, amely a XIX. sz. első évtizedeit foglalja magában. A lengyel irodalomban kettéválás tapasztalható: a varsói klasszicizmus merevebb formája a neoklasszicizmusnak, mint másutt, de tegyük hozzá, hogy Osiński nemcsak Corneille-t értékeli, hanem Shakespearet és Schillert is.³⁰ Másrészt,

²⁶ Solt Andor: Dramaturgiai irodalmunk kezdetei. Budapest, 1970.

²⁷ Véleményünk szerint a „neoklasszicizmus” terminus inkább illik az antik eszmények e XVIII. századvégi felelevenedésére, mint az európai klasszicizmus egész periódusára, mint azt René Wellek: History of Criticism c. művének I. kötetében használja.

²⁸ Paul Van Tieghem: Le sentiment de la nature dans le préromantisme européen. Paris, 1960. 265.

²⁹ „Sur des penses nouveaux, faisons des vers antiques.” Az idézet André Chénier Hermes c. tankölteményének Invention című előszavából való.

Ami egyébként a francia irodalmat illeti Louis Bertrand monográfiája foglalkozik ezzel a kérdéssel: La fin du classicisme et le retour à l'antique (A klasszicizmus vége és a visszatérés az antikvitáshoz). Paris, év nélkül — az előszó 1896-ra datálva. Ebben a szerző megállapítja, hogy az antikvitáshoz való visszatérés a XVIII. század végén mindenekelőtt a görög—római régiségek tanulmányozásában nyilvánult meg, amelyre a francia tudósok különösen nagy súlyt fektettek és ennek a tanulmányozásnak a szintézise Barthélémy Anacharsisa. (Barthélémy magyarországi hatásáról l. Bán Imre: Kazinczy Ferenc klasszicizmusának kérdéséhez. — ItK 1960. 40—49.) Igen fontos megnyilatkozása André Chénier költészete és Louis David festőművészete, valamint kisebb költők működése, mint Delille-é és Ducis-é. „Ce mouvement est conforme à l'essence même du classicisme dont le principe fondamental est l'imitation.” (Ez a mozgalom megfelel a klasszicizmus lényegének, melynek főelve az utánzás.) VII. 1. Bertrand egyéb hatások jelenlétével is számol, így Ossziánéval és Youngéval. (126—127.) A francia irodalom e szakasza szerinte analog Goethe és Schiller „antikizáló periódusával” (période antiquisante.). IX. 1. Chénier klasszicista költőként való értelmezését egyébként többen vitatták, a romantikusok ugyanis elődjüknek tekintették. Louis Bertrand egyébként ebben „az antikvitáshoz visszatérő” korszakban két tendenciát állapít meg. Az egyik nagy művészetet eredményez, mint Chénier-é, Davidé, a másik száraz terméketlen utánzáshoz vezet, ezt képviselik a napóleoni kor költői. A „varsói klasszicizmus”-nak a lengyel irodalomtörténészek által hibáztatott szárazsága nem egyedülálló jelenség. A neoklasszicizmusnak is lehet egy „második vonala”.

³⁰ K. Krejčí: Geschichte der polnischen Literatur. Halle 1957. 197. — M. Kridl: A Survey of Polish Culture and Literature. 204.

ott van Lengyelországban a preromantika a Czartoryski hercegi udvarban Niemcewicz és Woronicz hisztorizmusával.³¹ Ami a magyar irodalmat illeti, a neoklasszicizmus jelenléte — felvilágosult klasszicizmus preromantikus tendenciákkal — nyilvánvaló Kazinczy Ferenc esetében, kinek számára a legtökéletesebb remekmű Goethe Thauriszi Iphigeniája,³² továbbá Berzsenyi Dániel esztétikai elveiben és költészetében, aki csaknem már romantikus érzelmeket fejezett ki horatiusi ódáiban. A cseh irodalomban Jungmann és Hněvkovski látszanak képviselni ezt az irányzatot, de főként Jan Kollár, ez a szlovák író, aki cseh nyelven írt és így két irodalomhoz is tartozik. A Dicsőség leánya (Slávy Dcéra), Kollár eposza egy disztichonos előhanggal kezdődik, amely a nemzeti múlt elégikus nosztalgiáját fejezi ki, és szonett ciklusokat tartalmaz, melyek epikusok és líraiak egyszerre. Kollár ugyanakkor klasszicista, a műfajok hierarchiája mellett nyilatkozik.³³ A magyar Kazinczy ugyanígy vélekedik, ragaszkodik a stílusok differenciálásához: a fentebb nem fentebb stílt követel. Minthogy úgy véli, hogy a korabeli magyar nyelv nem elég gazdag, a nyelvújítás érdekében küzd. Meg kell gazdagítani a nyelvet, hogy el lehessen jutni a stílusok differenciálásához. Hasonló tendenciákat láthatunk a többi közép-kelet-európai irodalomban is. Ezekben az országokban a neoklasszicizmus nemcsak hogy összeegyeztethető a nyelvújítással, hanem szoros kapcsolatban van vele. Az is igaz, hogy a neoklasszicizmus a teremtő génuszról szabadabb elveket vall, mint a hagyományos klasszicizmus. Ez is egyik oka a neologizmusok használatának.

Háttra van még a műfajok problémájának megvilágítása. A klasszikus hierarchia szerint a komoly témájú eposzé az első hely. Ebből a szempontból három lehetőség nyílt az írók előtt. Az első az Aeneis típusú eposz. Valójában, Vergilius fordítását és utánzását a kör költői elsőrendű fontosságúnak tartották. Ismeretes, hogy a szlovák Jan Hollý Vergilius fordítással kezdte, mielőtt megírta volna népe számára a nemzeti eposzt (Szvatopluk). Vörösmarty, akinek sikerült a sok kísérlet után végre megajándékozni népét nemzeti eposszal, sokat köszönhet Baróti Szabó Aeneis fordításának. Mindamellett a nemzeti eposz megvalósítása már a következő korszakhoz tartozik, a romantikához, bár komoly kísérletek történtek ebben az irányban Lengyelországban, Magyarországon és Csehországban már a felvilágosodás korában. A másik lehetőség az Henriade típusú filozófiai eposz lett volna. Bessenyei tett egy kísérletet ebben az irányban, a Hunyadi Mátyás királyról írt eposzában, amelyben a csodás elemet absztrakciók pótolják. A harmadik lehetőség az idillikus eposz, melyre Goethe adott példát a Hermann és Dorothéával. Az idillikus eposz, mint a vidéki nemesi kúria világának bemutatója, hagyományos műfaj a lengyeleknél, de a remekművet e témából Mickiewicz alkotta a Pan Tadeusz-ban, mely romantikus, sőt némely tekintetben már realista alkotás.³⁴ Mindebből következik, hogy a ko-

³¹ Krejčí: Geschichte... 179—181.

³² Kazinczy Iphigenia-„bálványozásáról” l. Solt Andor: i. m. 180—181.

³³ Kollár: Podobizny (Arcképek) Idézi: Ivan Kusý: Dejiny... i. m. 135.

Epos park veliký; beseda Drama; chrám citu Oda;

jeskyně Balláda: stráž je Selenka mlá;

stinné hájky Sonet; truchlý Elegia potůček;

Pisně pahorky; Román květnice; rýmy echo.

Az eposz nagy park; a dráma beszélgetés, az érzelmek temploma az óda;

A ballada egy barlang, a kedves „Selenka” hegyoldal;

A szonettek árnyas bokrok, a szomorú elegia patak;

a dalok göröngyök, a regény virágoskert, a rím a visszhang.

(Sziklay László fordítása.)

³⁴ Ami a Hermann und Dorothéa-nek a lengyel idilli epikára tett hatását illeti, erről Karel Krejčí többször ír lengyel irodalomtörténetében. Így megemlíti Brodziński Wiesław-ját, melynek

moly témájú eposz megalkotása nem sikerült a felvilágosodás korában, annál inkább nagyobb volt a siker a komikus, szatírikus és heroikomikus műfajban, mint ezt Krejčí professzor említett cikkében és egy nagy monográfiában kimutatta.³⁵

A dráma esetében a helyzet kissé más. Mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy folytonos színházi élet csak Lengyelországban volt. Csehországban a 18. sz. utolsó évtizedeiben sok egyenlőtlen értékű darabot adtak elő a Rendek Színházában és a deszkaszínházban, de ezeket a kezdeményezéseket egy nagy szünet követte a császári hatóságok rosszindulata miatt.³⁶ Magyarországon is kissé hasonló a helyzet, azzal a különbséggel, hogy a legfontosabb drámai művek csak könyvben jelenthettek meg, a színen nem, nemcsak Bessenyei tragédiái, melyek különben kezdetleges művek, hanem Katona Bánk bánja is. Igaz, még nem dőlt el a kérdés: ez a mű a felvilágosodás terméke-e vagy a kezdődő romantikáé. A dráma területén is a komikus műfaj látszik sikeresebbnek, mint a komoly, ez főleg Lengyelországra áll, ahol a sztaniszlavi időszak alatt a komédia virágjában volt, és az ország felosztása után is olyan kiváló író művelte, mint Fredro, akit különben több kritikus a romantikába helyez már el, így Julian Krzyżanowski. Különben is az általános kép e szempontból is igen bonyolult. A prágai deszkaszínházban és a magyar vándorszínész-társulatok színpadjain sok kisebb értékű művet is játszottak, patrióta vagy moralista drámákat a német Ritterdrámák, Sorstragédiák vagy polgári szomorújátékok mintájára. Varsóban viszont Osińskinek sikerült olyan repertoárt megvalósítani, amelyben helyet kaptak a francia klasszikusok, de Schiller és Shakespeare is.

A regény területén meg kell említeni — a divatos kalandrománok mellett, melyek kisebb értékűek — két típust: az utazási regényt társadalmi tendenciával és a szentimentális és lélektani regényt. Az előző típushoz tartozik a lengyel Krasicki műve: „Mikolaj Doświadczyński kalandjai” (1776), a szlovák Josef Bajza-é: „A fiatal René kalandjai és tapasztalatai” (1783 — 1785) és a magyar Bessenyei regénye „Tarimenes utazása” (1804). A három mű témája analóg: egy fiatal ember utazása, akit nevelője kísér. A fiatal Doświadczyński megérkezik Nipu szigetére, ahol megismer egy szabad, és csak a természet törvényei által kormányzott társadalmat, majd megtapasztalja a korabeli lengyel diéták ferdeségeit. Az ifjú René Tripoliszba utazik, utána a szlovákok lakta területekre megy, ahol megtapasztalja az egyházi és szociális visszaélések egész sorozatát.³⁷ A fiatal Tarimenes elutazik az elképzelt Totoposz országba, ahol Arténisz királynő, az eszményi felvilágosult uralkodónő irányít, és összehívát egy országgyűlést, amelyen a filozófusok eszméi szerint alkotják a törvényeket. A szentimentális és pszichológiai regény területén is megvan a párhuzamosság: Maria Czartoryska lengyel hercegnő Malwina c. regénye éppúgy ilyen jellegű, mint a magyar Kármán József Fanny hagyományai.

Ami a kor lírai produkcióját illeti, ez igen gazdag. A közepes értékű alkotások mellett vannak egészen elsőrendű művek. A felvilágosult klasszicizmus (első alkorszak) és a neoklasszicizmus (második alkorszak) eltérése a líra területén érezhető a leginkább. A klasszikus poétika valamennyi műfaja képviselve van: ódák, episztolák, eklogák, elégiaiak. Mégis, az első alkorszakban a szorosan vett szellemesség

témája nem a nemesek élete, hanem a Krakkó-vidéki parasztké. (Geschichte... 214.) A vidéki nemesség életét bemutató idilli epikáról L. Krejčí: Geschichte... 196.

³⁵ Karel Krejčí: Heroikomika v bastnictví Slovánů. Praha, 1964.

³⁶ H. Jellinek: Histoire de la Littérature Tchèque. Paris 1930. I. köt. 244—246.

³⁷ A regénynek nemrég jelent meg új szlovák kiadása. Magyarul a mű részletes elemzése: Sziklay László: A szlovák irodalom története. Budapest, 1962. 172—176.

(esprit, wit) alkotásai uralkodnak, a másodikban az elegikus hang válik uralkodóvá. Az elsőre példák a nagy lengyel klasszikusok: Krasicki, Trembecki lírai vagy didaktikai alkotásai, a másik korszak legjobb alkotóinál egy más, szinte romantikus hangulatvilág szólal meg szigorúan klasszikus formákban: Berzsenyi ódáiban, elégiáiban, Kollár szonettjeiben.

Károly Horváth

LES COURANTS LITTÉRAIRES DE L'ÉPOQUE DES LUMIÈRES DANS LES LITTÉRATURES DE LA PARTIE ORIENTALE DE L'EUROPE CENTRALE

Dans les littératures en question, l'époque des lumières comprend les dernières décennies du XVIIIe siècle et les premières décades du XIXe. L'étude présente analyse les phénomènes de cinq littératures: polonaise, hongroise, tchèque, roumaine et slovaque (dans l'ordre chronologique de leur entrée dans l'époque des lumières) en partant des manuels des Académies respectives parus aux années 60 de notre siècle. Aux années 20 du XIXe siècle (littératures polonaise et hongroise) ou bien aux années 30 (littératures tchèque, roumaine et slovaque) les lumières cèdent la place au romantisme, toutefois, on peut constater des éléments romantiques ou „préromantiques” bien avant ces dates. De plus, on peut assister au phénomène de la „superposition des courants littéraires” (terme de Mme Călin) à l'époque des lumières et à celle du romantisme également. La cause en est que les littératures en question présentent un décalage chronologique vis-à-vis des grandes littératures occidentales. Ainsi même le terme „lumière” doit être pris dans un sens beaucoup plus large ici qu'à l'ouest. La littérature des lumières dans ces pays comprend tous les phénomènes qui sont en rapport avec la fin du baroque, avec l'effort de créer une langue poétique capable d'exprimer les idées et les sentiments de l'époque. Inspiré le plus souvent par les motifs patriotiques, on veut créer une littérature nationale qui contienne tous les apports du classicisme français du XVIIe siècle, ceux du XVIIIe siècle français et anglais et ceux de la littérature allemande de l'époque weimarienne. Quels sont les courants littéraires qui prévalent à l'époque des lumières dans ces littératures? Le problème est sujet de débats. L'auteur de l'article adopte l'opinion des professeurs K. Krejčí et J. Szauder qui considèrent que la tendance dominante c'est le classicisme éclairé. C'est une tendance d'ailleurs fort complexe comprenant plusieurs éléments constitutifs. Tel est le „classicisme scolaire” qui provient de l'enseignement scolaire des auteurs antiques, surtout d'Horace et de Virgile et qui se dégénère souvent en une poésie de circonstance. L'autre facteur c'est une certaine imitation du classicisme français et anglais, puis celle des écrivains de l'illuminisme français et anglais, imitation d'ailleurs assez libre, conformément aux besoins nationaux. Le troisième facteur c'est le classicisme allemand qui exerce une influence assez importante surtout dans la seconde partie de la période des lumières. Le sentimentalisme qui — selon le professeur K. Krejčí — est un courant indépendant quoique secondaire, ou bien qui fait partie intégrante — selon le professeur J. Szauder — de cette sorte du classicisme, est présent dès les débuts et sa présence va s'accroissant au cours du temps. Les historiens des littératures en question divisent en général l'époque des lumières en deux sous-périodes, la date de division oscille entre 1795 et 1810. La première sous-période est dominée plutôt par le rationalisme, dans la seconde, l'effort purement esthétique et la sentimentalité se font mieux valoir. Le professeur J. Szauder appelle le renouveau classique au tournant des XVIIIe et XIXe siècles „néoclassicisme”. Selon l'auteur de l'étude présente, ce terme est complètement justifié, mais s'applique avant tout à la seconde sous-période. C'est donc alors que nous assistons vraiment à un renouveau de l'idéal classique. A la fin, l'auteur analyse le problème des genres. Quant à l'épopée, c'est plutôt l'épopée comique qui réussit, la création de l'épopée nationale héroïque se réalise soit au temps du baroque soit à l'ère romantique. Pour le roman, c'est le roman rationaliste, éducateur d'une part et le roman sentimental d'autre part qui excellent. Le drame se développe difficilement, sauf la Pologne où il y a des théâtres permanents dès 1760. Ailleurs, les productions dramatiques restent à l'état de livre ou bien ne sont représentées que par des troupes ambulantes, pourtant ces oeuvres sont en général de valeur très inégale. La poésie lyrique est didactique, satirique ou descriptif pendant la première sous-période, c'est la seconde sous-période, celle du néoclassicisme qui présente des ouvrages d'un lyrisme vraiment profond.

Cette étude fut lue comme communication à la conférence tenue à Mátrafüred du 3 au 5 novembre 1970. Elle est publiée en français in extenso dans les Actes de cette conférence complétée par les interventions qui l'ont suivie. (Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale. Actes du Colloque de Mátrafüred 3—5 novembre 1970, publiés par B. Köpeczi et E. Bene. Budapest 1971.)

A NYUGAT KRITIKÁJÁNAK VÁLTOZÁSAI 1919 UTÁN

A kritika elleni panasz bizonyára oly régi, mint az irodalom, ezért önmagukban természetesnek tűnhetnének 1919 után is, az ilyen berzenkedések: „ma az irodalom-kritika tetszhalott” (1) „a kritika teljesen lezüllött” (Gondolat) „a kritika kritikájára van szükség” (2). Azonban ekkor ezek a panaszok nem szórványosan, múló bosszúságok kitöréseként hangzanak el, hanem idült problémaként szüntelenül visszatérnek: kortünetként jelentkeznek és olyan mélyebb összefüggésekre utaló valóságos gondokat vetnek fel, amelyek egyértelműen jelzik a kritika válságos helyzetét. Nap, mint nap olvashatók az ilyen megállapítások: „Elektromos feszültséggel telt napjainkban, amikor az élet minden jelensége eltorzult formákat mutat, az irodalmi kritika is csupán karikatúrája a művészeti igazságok keresésének... az elfogultságok, a megkötöttségek egész sora nemcsak hogy elzüllesztette az irodalmi kritikát nálunk, hanem azt meg is ölte, hosszú időre lehetetlenné tette”. (3). „Nincs komoly kritika, hanem csak otromba támadások és még otrombább pajtáskodások. Új orgánumok — folyóiratok és napilapok — százával fedezik fel a gyenge dilettánsokat, mert a dilettáns mindig alkalmasabb eszköz az irodalmiatlan célok szolgálatára, mint a tehetséges író” (4). A kritikában az elviség, az objektív műre figyelő értékelések helyett általánosan meghonosodott a „ma neked, holnap nekem” jól megfontolt szempontja. Ettől vezérelve a „kéz kezét mos” elve alapján mutatták remekműveknek a „belső munkatársak” természetesen „gutgesinnt”-ek jelentéktelen műveit. Az igazi irodalom pedig alig kapott méltató kritikát. Ilyen körülmények között nem csoda, hogy a kritika ezekben az években elvesztette a hitelét.

Égészségtelen, torz állapot volt ez. Nem véletlen, hogy elsősorban az írók érezték tarthatatlannak és túl a szokásos berzenkedéseken jogos türelmetlenséggel vették fel a kritika hibáit. Kosztolányi a tőle szokatlan hévvel és indulattal írja: „A magyar könyv meghalt. Nem is természetes halállal múlt ki, nem senyvedt el végelgyengülésben, hanem megölték, legyilkolták, elemésztették. Megölte a kritikai szabadság teljes hiánya.” Ugyanebben az írásában gondolatait így viszi tovább: „A mai „bírálatok” nagyjából kétfélék: vagy magasztaló ömlengések, melyek úgy találók Péterre, mint Pálra, általános dicséretet, élmelygő elmefuttatásokat, házireklámok, egy-egy magánügy kihegyezésével, vagy pedig az ellenkezői ezeknek, mérges főmedvények, taglózások, ledorongolások... ezek a sebbel-lobbal odavetett parancsra készült „tíz meleg sorok”, ezek a vitriolos „bunkók” juttatják ebek harmincadjára az irodalmunkat. Füllajtár és pecér feladatot hajt végre, melyet más, vagy maga tűzött eléje... Hol a bírálat, melynek indítója az igazság, sugalmazója a lelkiismeret?” (5)

¹ Voinovich Géza: Írók és irodalom. Magyar Múzs. 1920.

² Kállai Miklós: A kritika kritikája. Auróra, 1923. 2. sz.

³ Nagy Lajos: Író, könyv, olvasó. 691.

⁴ Nagy Lajos: Idegen regények garmadája. Nyugat, 1925. szept. 1.

⁵ Kosztolányi Dezső: A magyar könyv pusztulása. Nyugat, 1925. okt. 1. 68. l.

A kritika válságát és torzulását a fentieknél aligha lehetne tömörebben és kifejezőbben megfogalmazni. Ám ezt a helyzetet még szembetűnőbbé tette az a tény, hogy megnőtt a kritika feladata. Hiszen ezekben az években — az irodalom szétzilált állapota, önismeret hiányában a tájékozódás elvesztése: az eltévelyedések, és útkeresések, az ars poeticák újrafogalmazása, új irányzatok keletkezése, mindemelt a dilettantizmus és a „handa-banda” irodalom feltörése, az értékkülönbségek elmosódása és nem utolsósorban az olvasók magukra hagyatottsága miatt ideológiai-lag megalapozott, esztétikailag felkészült, elemző és iránytmutató, az irodalomért felelősséget érző, értő, segítő és ítélő kritikára nagyobb szükség volt, mint valaha. A fentebbi idézetek egybehangzón azt tanúsítják, hogy a huszas évek elején ezeknek a követelményeknek nem felelt meg a kritika. Mi volt ennek az oka?

Az adott esetben is kézenfekvő lehetne kritikánknak már hagyományossá vált elmaradottságára hivatkozni. Mert valóban igaz, hogy néhány kivételes helyzettől, epizódtól eltekintve kritikánk nem tudta kellően tisztázni az értékfogalmakat, megnyugtatóan és maradandóan kijelölni az írásművek és írók helyét, ezért is alig tudott aktív összekötő kapocs lenni irodalom és közönség, közönség és irodalom között. Ebből az állapotából igazán legnagyobb irodalmi mozgalmaink sem lendítették ki — ez vonatkozik a Nyugatra is — ezért az irodalom mögött a második vonalba szorult, kísérő jelenség maradt és nem tudott felnőni sem feladatához, sem az irodalomhoz. Azonban mindez nemcsak a kritika mulasztása volt: elmaradottsága összefügg filozófiánk, esztétikai- és irodalomtudományunk gyengeségével. Hiszen a kritika kénytelen ezek eredményeire építeni, de képtelen a mulasztásait pótolni. Nyilvánvaló, hogy ez az „örökség” érezte hatását a huszas évek elején is. Azonban ekkor a kritika különleges mélypontra zuhant és ezt már nem lehet csak általános elmaradottságával megmagyarázni.

A kritika igazán sohasem függetlenedhet attól a történelmi helyzettől, társadalmi viszonytól, szellemi közegtől, amelyben ténykedését kifejti, ezért természetes, hogy a társadalom tudatszféráit alakító tényezők a kritikára is meghatározóan hatnak. Különösen így volt ez 1919 után, amikor az élet minden területén hatványozottan jelentkeztek a negatív jelenségek. A szellemi élet mélyreható válsága: a forradalmak bukása és az ellenforradalom győzelme nyomán elhatalmasodó eszmei zűrzavar, cél és perspektíva veszteségek, az élet kilátástalansága, az ellenforradalom brutalitása, a gondolat elfojtása, az üldözések, számonkérések, gyanakvó, bosszútól fűtött légkör és terrorhadjáratok a kritikát is elkerülhetetlenül mélypontra sodorták. Ilyen körülmények között szinte lehetetlenné vált a gondolat szabad cseréje, az irodalomért felelősséget érző, a műre figyelő, az értékeket objektíve ítélő kritikai tevékenység.

A kritika ekkori válsága nem önmagában levő elszigetelt jelenség, hanem szerves része volt a szellemi élet és ezen belül az irodalom válságának. Már ezért sem lehet, mint ahogy többen felvetették, az irodalom rendellenességeit csak a kritika mulasztásával indokolni. De nem lehet azért sem, mert a kritika mindenkor része az irodalomnak és rá is ugyanazok a törvényszerűségek hatnak. 1919 után a kritikánkra is elvi, esztétikai elbizonytalanodás, úttévesztés, szétszóródás és amorf-állapot a jellemző. Nincs egység se jobboldalon se baloldalon. A kritika is elemeire hullt, mint az irodalom és a részekből ugyanolyan divergáló, bizonytalan útra tévedt irányzatok keletkeztek, mint az irodalomban. Lényegében minden irodalmi kísérletnek, továbbélő vagy alakuló csoportosulásnak meg volt a kritikai megfelelője, melynek a célok, esztétikai felfogás, ízlés, igény, hangvétel és minőség tekintetében messze eltértek egymástól.

A különböző kritikai törekvések között, kétségtelen hangadó szerepe a hiva-

talos állásponthoz igazodó, az ellenforradalom eszmei, politikai céljait szolgáló irányzatoknak volt. Ezek minden fórumon szabad utat kaptak. Esztétikai kategóriáik normákká rangosodtak, ítéleteik megfellebezhetetlen törvényekké emelkedtek. Tevékenységük lényegében nem is kritika volt, hanem az ellenforradalom akaratának érvényesítése: a hatalom véleménynyilvánítása. Meg sem kísérlik az irodalmi értékek elemzését. Állásfoglalásaikat kizárólag a reakciós eszmék, keresztény és nemzeti jelszavak alakítják és közvetlenül az aktuálpolitika sugallja. Ítéleteikben csak két lehetőség van: politikailag hasznos vagy káros. Eszerint dicsérnek vagy elítélnek; kegyeket osztanak, vagy ledorongolnak. Az utóbbi esetekben kedvenc megnyilvánulási formájuk volt a csípős és gúnyos hangú glossza, méginkább a kíméletlen pamflet, melyekkel értékelni alig, de ítélkezni s kegyetlenül kikészíteni annál biztosabban lehetett. Jellemző: szókészletük feltűnően vérszegénnyé vált. Állandó formulákkal és terminológiákkal éltek, melyek a napi gyakorlatban úgy megfakultak és elkoptak, hogy végül már semmit sem jelentettek.

Irodalmi kérdésekben leggyakrabban és leghangosabban ezek az irányzatok hallatták a hangjukat. Azonban mellettük és velük polemizálva voltak más tendenciák is, melyek igaz szerényebb keretek között és hangtompítva szólhattak, de így is jelezték, hogy a hivatalos állásponttal szemben az irodalomért aggódó ellenzék van.

Az ellenzéki kritika sokféle árnyalatából és tendenciáiból ez időben idehaza legmarkánsabban, leginkább tisztázott célokkal és elvekkel a Nyugat kritikai ténykedése emelkedett ki. A különböző csoportokhoz viszonyítva-veszteségei ellenére-kétségtelen a Nyugat volt a legkedvezőbb helyzetben. A korábbi törzsgárdáját lényegében megtartotta, sőt tehetséges fiatalokkal ki is egészítette és viharban edzett tradíciókra támaszkodhatott. Ez azonban nem jelenti azt, hogy 1919 után a Nyugat kritikája töretlenül fejlődhetett tovább és a mozgalom újjászerveződésétől kezdve azonnal megtalálta volna régi hangját. Az eszmei zűrzavar és politikai feszültség hatott rá is. És bizony az első lépéseit nagyon tétován tette. De nem voltak kicsinyek azok a feladatok sem, amelyeket az új helyzet halaszthatatlanul állított eléje. Nem kevesebbről volt szó, mint megőrizni, átmenteni a mozgalom szép hagyományait, az ellenforradalom viszonyai között megteremteni működésének feltételeit s kimunkálni a jövő útjait. Mindez természetesen nemcsak a kritika feladata, hanem a szépirodalomé is, mely a kritikával együtt küzdheti ki helyét és rangját.

A Nyugat kritikájáról is el lehet mondani azt, amit általában a kritikáról: az irodalom teremt, a kritika elemez, mérlegel, összegez és következtet. Ezek a funkciók egységben jelentkeznek, mégis vannak helyzetek, amikor egyik vagy másik előtérbe kerül és elsődlegessé válik. Ilyen helyzet volt a Nyugat újraindítása is. A megváltozott viszonyok, új követelmények és feladatok arra készítették a mozgalom kritikussait s tegyük hozzá az íróit is, hogy saját pályájuk felmérése s összegezése mellett, tegyék mérlegre a Nyugat eddigi munkásságát is. Ehhez a munkához több, mint egy évtizedes múlt, nem szólva itt az előzményekről, elégséges távlatot adott. Azonban nem is a távlat volt itt a döntő, hanem az, hogy az ellenforradalom viszonyai között, nem lehetett a régi utakon változatlanul továbbmenni. Ebből következik, hogy a Nyugat kritikussai nemcsak összegezésre, hanem bizonyos aspektusból szelektálásra kényszerültek: a megtett utat jelen helyzetükből s a jövő perspektívájából kellett megítélni. A Nyugat kritikussait erre a munkára az újrakezdés belső parancsa mellett külső tényezők is sarkallták. A hivatalos kritika állandósult támadásaival szemben meg kellett már mutatni mozgalmuk valódi helyzetét és szerepét. Így a múlt felmérése egyszerre szolgálta a támadó védekezést, s az önmaguk helyének s a lehetséges jövő útjainak kijelölését.

Bonyolult és nehéz feladat volt ez: egyszerre kellett hű lenni a múlthoz s némely vonatkozásban elvetni a múltat. Köztudomású a Nyugat progresszív mozgalmán belül két fő tendencia volt: az egyik, a liberális társadalmi problémáktól óvakodó, elsősorban kultúrforradalomért küzdő; a másik a kulturális társadalmi haladást a demokratikus forradalommal összekapcsoló irány. Mind a kettő szembefordult a félféudális kapitalista úri Magyarország anakronisztikus, embertelen, sivár világával, de az első tiltakozásul főleg a szépség kultuszát, az öncélú irodalmat emelte magasra; a másik, lázad, s a forradalom útját járja. Élesen nem mindig vált el ez a két tendencia, gyakran összefonódott, de mégis két külön irány volt ez, mely egymással is polemizált.

Az ellenforradalom győzelme után problematikussá vált az egész Nyugat: újrainduláskor rengeteg akadályt kellett leküzdenie. Arról pedig szó sem lehetett, hogy a forradalmi szárnyat legalizálják: a mozgalom csak hangtompítva, korlátozottan működhetett és a radikális múltról meg kellett feledkeznie. A két tendenciából tehát az egyiket a forradalmat fel kellett adnia. De a másik sem élhetett zavartalanul tovább. Esztétikai és irodalmi elveit, főleg céljait, revidiálni, újrafogalmazni kényszerült. Hangsúlyozzuk, hogy mindezt az ellenforradalmi viszonyok tették szükségessé. Azonban itt többről is szó van: a Tanácsköztársaság bukása után válságba került a Nyugat-mozgalom. Ady Endre, Kaffka Margit halálával, a forradalmár írók emigrációjával, a Nyugatot szinte pótolhatatlan veszteség érte: a megmaradt írói pedig képtelenek voltak változatlan elszánással egymás mellé állni. Babits, Magyar költő 1919-ben című írását fogalmazza, Osváth Ernő csak fanyalogva közli, Kosztolányi az Új Nemzedék Pardon rovatát szerkeszti, Schöpplin a fajvédő Szózat munkatársa lesz, Móricz Zsigmond, nem egészen függetlenül az új viszonyoktól falutól várja a nemzeti újjászületést. Fenyő Miksa az elhibázott forradalmakról cikkez és a radikalizmussal szemben, a liberalizmust veszi védelmébe. Ahány jelentős képviselője volt a Nyugatnak, annyi elképzelés, tendencia-lehetősége kavardott a mozgalomban. Mégis egymáshoz tartoztak: kötötte őket a múlt s jelenük. Mindamellet közös vonásuk is volt: különböző kísérletek ellenére sem tudtak beilleszkedni a kurzusba; demokratizmusuk, humanitásuk szembefordította őket ezzel az embertelen rendszerrel; de igazán, a korábban megkezdett úton sem tudtak tovább menni, mert főleg a bukott forradalmak következtében, a radikális programokból és a társadalmi harcokból kiábrándultak; célt, perspektívát veszítettek: jelenüknél csak a jövőt érezték bizonytalanabbnak. Igazán ez teszi érthetővé a Nyugat helyzetét: a kurzus lehetlenné tette a múlt változatlan folytatását, a mozgalom tagjai pedig képtelenek voltak továbbmenni a megkezdett úton.

Ilyen viszonyok között kellett a Nyugat múltját mélegre tenni. Ennek jegyében több írás is született. Közülük most csak Schöpplin Aladár két tanulmányát: Konzervatív kritika, fejlődő irodalom és A magyar irodalom a huszadik században címűeket emelem ki. Az első polemikus írás: Horváth Jánossal vitázik, aki Aranytól Adyig című munkájában a modern irodalmi törekvéseket éretlen, a magyarságtól idegen, periférikus jelenségeknek tüntette fel. A másik írás Gorkij kérésére készült és a huszadik századi magyar irodalom tömör, átfogó képét igyekszik megrajzolni. Mindkét tanulmányban elkerülhetetlenül felvetődött a Nyugat múltja, szerepe és jelentősége és ezzel kapcsolatban Schöpplin mindkét írásában azonos következtetésekre jut: elsőként jelöli ki a mozgalom valóságos helyét. Különösen a második tanulmányában, történelmi, társadalmi okokkal az irodalom fejlődésének törvényeivel meggyőzően bizonyítja, hogy Arany János öregkori lírájától kiindulva egyre erőteljesebben kezdett a líra és a próza megújodni, s ez a folyamat szükségszerűen ve-

zetett a Nyugathoz, mely így nemcsak szervesen kapcsolódott a múlthoz, a hagyományokhoz, hanem a nemzeti irodalom fő sodrását jelentette. Ezért a Nyugat nem lehetett ellentéte a nemzeti irodalomnak, mint ahogy ezt a konzervatív kritika lépten-nyomon állította. Ellenkezőleg, azonos vele: hiszen lényegében nem volt más, mint a megváltozott helyzetnek és igényeknek megfelelő, új nemzeti, társadalmi, kulturális törekvéseket kifejező, megújódott nemzeti irodalom, modern tartalommal és új formában való jelentkezése.

Nem volt ez teljesen új gondolat; a Nyugat munkatársai, különösen Ady előbb fogalmazták meg, de túl az ötleten, történelmi áttekintéssel, irodalmi anyaggal dokumentálva folyamatokba állított rendszerré építve most először jelentkezett. S tegyük hozzá nem kis aktualitással: tudatosító szerepe volt és nagyon hasznosnak mutatkozott a Nyugat elleni támadások elhárításában s méginkább a mozgalom perspektívájának tisztázásában.

Azonban Schöpfung ezekben az írásaiban nemcsak a Nyugat helyét jelöli ki, hanem kísérletet tesz a mozgalom jellegének, irodalompolitikai elveinek meghatározására is. Szerinte a Nyugat programja a programtalanság volt. Ezt személyes valomással is bizonyítja: „Én legalább, aki érett férfikorban, harmincadik évemen túl, már kiforrott világnézettel kerültem csaknem közvetlenül megindulása után összeköttetésbe a Nyugattal, sohasem vettem észre, hogy bármiféle nézetemet módosította vagy színezte volna ez az összeköttetés. És nem vettem észre semmi ilyesfélét többi társaimon sem. Valamennyien írtuk azt, amit lelkiismeretünk sugallt és írtuk úgy, hogy tehetségünk mértéke engedte, igyekeztünk becsületes és önmagunkhoz hű íróemberek módjára dolgozni. A Nyugat nem is kívánt tőlünk egyebet, szerkesztői cenzúrája soha nem terjeszkedett túl az irodalmi minőség követelményén, tisztelte írói szabadságunkat... Nyugat volt egyetlen szigete az irodalmi szabadságnak a magyar irodalomban, ahol békésen találkozott a legkülönbözőbb életfelfogású, stílusú s törekvésű emberek. A Nyugat nem volt soha irodalmi iskola, sem egységes irány, amely valamely közös program elérésére szövetkezett volna. Éppen szerkesztési elvé-nél, az írói szabadság tiszteleténél fogva otthont adott mindenkinek, akit tehetségnek ismert fel vagy vélt felismerni, program, irodalmi elv ízlésbeli elérendő cél minden-nemű korlátja nélkül.” (6)

Valóban igaz, a Nyugatnak nem volt külön rendszerbe szedett, tételekben kifejtett programja. Azonban a gyakorlat mégis kialakított ilyesfélét. S ha ez nem is biztosított minden esetben zárt keretet, a véleményeket szigorúan egy mederbe terelő elveket, mégis túl az ízlésbeli rokonságon, határozottan egyirányú tendenciákat szabott. Igaz, ezek a célok gyakran divergáltak egymással és bennük ellentétes pólusok látszódnak kikristályosodni: egyfelől az irodalom „autonómiájának” politikától mentes, szabad művészet, l'art pour l'art elve, másfelől a társadalmi haladás tudatos szolgálata. Az első talán Ignó szavaival lehetne legtalálékabban jellemezni: „A művészetnek csak egy törvénye van: csinálj amit akarsz, ha meg tudod csinálni. Ezért vissza kell utasítani a politika minden követelését, a nemzeti követelést is. Az író legyen író és ne törődjék egyébbel, mint ahogy azt írja, ami kívánczik belőle, úgy ahogy ő tudja.” (7) A második jellemzésére Ady szavai kíváncsnak: Az új irodalom „...előfutárja Magyarország megkészt, de most már nem sokáig halasztható szociális átalakulásának” (8) Másutt esztéta-barátaival is vitatkozva írja: „a vers leginkább az erőm, verssel üvöltök bele a politika kakofóniájába. Az effajta résztvevést

⁶ Schöpfung A.: Konzervatív kritika fejlődő irodalom. Nyugat, 1921. ápr. 16. 573. l.

⁷ Idézi: Komlós Aladár: Kortárs. 1965. 1. sz. 129. l.

⁸ Ady: Ifjú szívekben élek. 294. l.

a mai politikai harcaiban legjobb erőkkkel s mindig a fölszabadulni vágyók mellett, olyan nobilis, de muszájadónak tartom, mint a milliomosok jótékonyágát.”(9)

Világosan eltérő két különböző felfogás ez az irodalomról, de olyanok voltak a viszonyok, hogy megférhettek egymás mellett, sőt kisebb átmeneti zavaró tényezőktől eltekintve egységet képezhettek. Mindemellett összefüggés is van közöttük. Ignotus a politikamentes irodalmat követeli, de ennek éle elsősorban a félfeudális Magyarország reakciós, konzervatív politikája ellen irányul, s ennyiben támogatja és erősíti Ady más indítékú és tendenciájú, de ugyanezen erők ellen folytatott harcát. A Nyugat mozgalom egységét az eltérő törekvések ellenére is tulajdonképpen ez biztosította.

Schöppflin fentebb idézett Nyugat értékeléséből viszont — valahogy, éppen ez a kettős tendencia sikkad el. A hangsúlyt Ignotus koncepciójára helyezi s ezt általánosítja. Erre enged következtetni ez a gondolatmenete is: „aj annak az irodalomnak, vagy irodalmi iskolának, amely a politika fennhatósága alá kerül, mert a politikusoknak soha sincsen érzékük a művészi élet és alkotás autonómiája iránt az irodalomban, sőt a többi művészetekben és a tudományban is csak a nekik szükséges propagandaszervet keresik”(10)

Nem kétséges, hogy ezekben a sorokban elsősorban a kurzus politikai igényeit utasítja el, de az is tény, hogy túl ezen, minden politikai törekvést ellenez, azt is, amely korábban szerves része volt a Nyugat-mozgalomnak. Látszólag teljesen meg egyezik ez az álláspont Ignotus régebbi esztétikai, irodalompolitikai nézeteivel, de minőségileg mégis más; az új történelmi helyzetben az irodalom autonómiájának elve egyszerre fejezi ki a kurzus elleni tiltakozást, a csalódottságot, 1919 utáni kiábrándultságot s a Nyugat-mozgalom megtorpanását, a csendes és rejtett önrevízióval. Ha nem is nagyon látványosan, de mégis kitűnik ez a tanulmány Ady portréjából is. Schöppflin a kortársak hasonló törekvései között talán a legteljesebb Ady képet rajzolja. Bátran elutasítja a hivatalos Ady ellenes álláspontot, fellép a költő faji alapon történő kisajátítása s más torzítások ellen: Adyt egyértelműen a nemzeti irodalom, a Nyugat-mozgalom reprezentáns költőjének vallja; ugyanakkor menti és magyarázza a költő politikai „tévedéseit” és életművén belül, a közéleti s forradalmi lírájáról, alig észrevehetően, áttolja a hangsúlyt költészetének általános értékeire. Nyilvánvaló: Ady-képnek ez a finom, történelmi helyzetből érthető, de mégis méltatlan átfestése összefügg a Nyugat önrevíziójával.

Az újjászervezett Nyugat kritikusait két tényező készítette erre az önrevízióra. Az egyik az ellenforradalom valósága, mely még a polgári forradalom örökségének vállalását sem tűrte meg: másik az 1919 után bekövetkezett megrendítő kiábrándulás s csalódottság. Olyan helyzet jött létre, melyben a teljes múltat, annak minden progresszív törekvését változatlanul nem lehetett, de nem is akarták tovább folytatni. Különbösen is Ady halálával a Nyugat központi alakja Babits lett, s ezzel természetesen költői törekvései, esztétikai és irodalomra vonatkozó elvei irányadóvá emelkedtek és anélkül, hogy ezek szigorú normatívákká váltak volna, mégis meghatározói lettek az új Nyugat kritikai elveinek is. Talán nem szerencsés, hogy ezt az irányzatot csak Babits nevével fémjelezzük: hiszen Ignotus előbb s elméletileg megalapozottabban írt erről, s mellette ha némi árnyalati eltéréssel is, de oly jelentős egyéniségek, mint Schöppflin, Kosztolányi, Osváth is magukénak vallották: azonban a megváltozott viszonyok között a Nyugat újraindítása után, ezt az irányzatot legteljesebben mégis csak Babits képviselte. Mindamellett; véglegesen kialakultnak sem volt mond-

⁹ Uo. 278. l.

¹⁰ Schöppflin A.: Konzervatív kritika fejlődő irodalom. Nyugat, 1921. ápr. 16. 566. l.

ható. Az ellenforradalom viszonyai között már nem volt elégséges régi értelemben beszélni az irodalom autonómiájáról, tiszta irodalomról, l'art pour l'art-ról: ezeket a fogalmakat az új helyzetnek megfelelően új tartalommal kellett megtölteni. Ez a tevékenység lényegében egyet jelentett az új Nyugat, új programjának kialakításával, de meghatározója volt kritikai ténykedésének is. Alábbiakban ezt a folyamatot csak a kritika szempontjából vizsgáljuk.

Babits 1925-ben A Vörösmarty Akadémiáról írt cikkében az irodalom közep-hadseregének nevezte az újjászervezett Nyugat mozgalmat. Ez a meghatározás talá-lóan s pontosan jelöli meg az új Nyugat helyét a sokrétű nemzeti irodalmon belül s egyben kiemeli irodalompolitikájának változásait s a mozgalom módosult céljainak lényegét is. Részben feladása ez a korábbi egyértelműbb balra nyitott ellenzéki magatartásnak és kétfrontos küzdelmet hirdet. Az új Nyugat Babits szavaival: „egyaránt szembeáll a minden újat elgáncsoló maradisággal épp úgy, mint a szükség nélküli vagy ki nem érett forradalmakkal” és egyaránt elhatárolja magát: „a konzervatív körök hivatalos társaságaitól, melyek a költészetet is politikai béklyókba akarják szorítani, egész a törtétekre szövetkezett, vagy programokat tukmáló fiatal hadak-ig.”⁽¹¹⁾

Az újjászervezett Nyugat kritikai ténykedését igazán ez a koncepció határozza meg. Látszólag higgadt, józan középutat jelentő, politikailag el nem kötelezett objektív, minden szélsőségtől mentes, csak értékre figyelő kritika alapvetése volt ez. Valóban, ezekben az években, amikor az igazi kritika teljes hiányáról beszéltek, a Nyugat kritikusai figyelemreméltó hangot tudtak megütni. Biztos szemmel kísérték az irodalom életét s figyelemüket egyetlen jelentős mű sem kerülte el. Azonban ennek ellenére sem sikerült a babitsi értelemben vett objektív, csak az irodalom önértékeire figyelő, minden irányban zárt, középhelyzetet biztosítani. Sőt ezekben az években a Nyugat kritikája sem tudott túllendülni a kritika általános válságán. Magán viselte a kor jellegzetes stigmáját és noha a lap a legjelentősebb alkotni s ítélni tudó kritikusait vallhatta magáénak, még sem volt képes egyre szűkülő korlátjain áttörni, mégkevésbé az irodalom sokrétű ellentmondásos folyamatát felmérni, s fő sodrának célt és távlatokat mutatni. Mi volt ennek az oka?

Magyarázatul számos tényező is kínálkozik. Ezek közül első helyen a Nyugat munkáját is befolyásoló történelmi okokról, a magyar kritika — fentebb említett — általános elmaradottságáról s gyengeségéről kell szólni. Néhány kivételes helyzettől eltekintve az utolsó évszázadban kritikánk nem tudott felnőni az irodalomhoz. De az is igaz, hogy az irodalom sem emelte önmagához a kritikát: nem állította halaszthatatlan nagy feladatok elé, melyek megoldása közben felnőhetett volna. Kivételt talán Gyulai Pál képez. Ő valóban ideológiailag megalapozott, esztétikáját tekintve is következetes és önálló kritikai rendszert épített ki, de elvei az idő sodrában egyre anakronisztikusabbá váltak, a gyakorlatban megmerevedtek és a századforduló táján már csak türelmetlen politikai küzdelmek eszközei lettek s inkább gátolták, mint segítették az irodalmat. Így a népnemzeti iskola tekintélye s rangja fokról fokra csökkent, s nem tudott komoly elvi ellenfele lenni az új irodalmi irányzatoknak s velük jelentkező új kritikai törekvéseknek, ezért ezeket nem is készítette nagyobb erő kifejtésére, esztétikai és irodalmi elveik hatékonyabb kiművelésére.

Ebből az általános képből nem lehet kiemelni a Nyugat kritikáját sem. Bár kétségtelen, hogy új igényt, pezsgést s színvonalat hozott az irodalmi életünkbe, különösen Ignóty, Schöpplin, Hatvany kritikai ténykedése, de gyakran szubjektív és

¹¹ Nyugat, 1925. máj. 16. 433. l.

impresszionista kritikáik csak megsejtések, zseniális ötletek, ráérzések maradtak s nem tudtak leátni az irodalmat mozgató objektív törvényszerűségek mélységéig. Némi-
leg ugyan kivételt képez Schöpplin, aki túljutott az impresszionista szemléleten s a
jelenségek mögött levő összefüggésekre is felfigyelt, de ő sem tudott azzá lenni a kriti-
kában, ami Ady volt az irodalomban. Így a Nyugat határozott kontúrú irodalmi
mozgalmán belül nem fejlődött ki azonos esztétika s irodalomelméletre épülő, rend-
szerré fejlődő elviségében azonos alapállású kritika. Igaz ennek lehetősége létrejött,
de csak tendenciája, körvonala és elemei bontakoztak ki.

Kritikának ez a gyengesége, az irodalom felfelé ívelő szakaszában, a történelem
kedvező sodrában nem érezte katasztrófálisan hatását. Azonban ez már nem mond-
ható el a huszas évek elejéről: ekkor az irodalom válságát még növelte és teljesebbé
tette a kritika válsága. Hiszen útmutatásra, biztos ítéletre, jelenségek elemzésére,
a veszélyek jelzésére, az elbizonytalanodás, általános megtorpanások és eszmei zűr-
zavar idején, nagyobb szüksége van az irodalomnak, mint egyébként. A kritika
feladatai együtt nőnek a vele szemben támasztott igényekkel. Így sokasodtak meg
a huszas évek elején is de ezekhez ekkor nem tudott felemelkedni a kritika s ennek
következtében még inkább mélyült a szakadék a követelmény és a mindennapi gya-
korlata között.

Azonban a Nyugat kritikájának elbizonytalanodását, főleg hatásának csökke-
nését, nem lehet csak a kritikánk hagyományos gyengeségére visszavezetni. Hiszen
a kritika még annyira sem függetlenedhet korától, mint az irodalom és ha a Nyugat-
mozgalom egésze magán viselte a kor válságának jegyeit, eszmei zűr-zavarát, úgy
kritikája méginkább hatása alá került, s mégkevésbé tudott kiutat, távlatot lelni,
mint az irodalom. Melyek voltak azok a jelenségek, amelyek a huszas évek elején
különösen gátolták a Nyugat kritikájának kibontakozását?

Értékelési sorrend és rangsorolás nélkül első helyen az ellenforradalom terem-
tette mostoha viszonyokat említem. A fehérterror dezorganizálta és brutálisan
lefolytotta a szellemi életet. A hivatalos szervek szigorú normákat szabtak s a hata-
lom és ideológiai céljait könyörtelenül érvényesítették. Nem hagyták megtorlatlanul
még a legenyhébb ellenzéki séget sem. Állandósultak az üldöztetések: eszmei és iro-
dalmi kérdésekben is döntő szava a rendőrségnek s az ügyészségnek lett. Emellett
szűklátókörű cenzorok piros ceruzáikkal az értékektől függetlenül kíméletlenül irtot-
ták a nekik nem tetsző gondolatokat. Kiherélt, megcsonkított, lényegüktől meg-
fosztott írások tömegei árulkodnak a barbarizmusról. Ezekről tudunk: a Nyugat
hasábjain is ott rikítanak vádlón a cenzúra szégyenfoltjai. De felmérhetjük-e, hogy
ezekben az években hány és hány írás vetélődött el, került íróasztalfiókba, szemét-
kosárba, vagy el sem jutott a megformálódásig és mennyi gondolat hullt hamvába
s velük mennyi szándék ernyedett el?

Ez a levegőtlen, fojtó s feszültségekkel telített légkör enyhén szólva nem kedve-
zett a kritikának. Ilyen viszonyok között igazán irodalmi kérdésekkel, halaszthatat-
lan elméleti s esztétikai problémák megoldásával zavartalanul, s higgadtan nem fog-
lalkozhatott. Még a kérdések felvetéséig sem juthatott el, mert minden lépésével
a politikai vádaskodások láncolatát zúdította magára. Különösen a Nyugat kriti-
kájának kellett kínosan óvatos tojáshéj táncot járnia: sem hallgatnia, sem igazán
megnyilvánulnia nem lehetett. Minden lépését a veszélyek sokasága kísérte. Ha nem
írt a kurzus pártfogoltjainak egymást licitáló irredenta termékeiről, kész volt a vád:
„a Nyugat még mindig közömbös a hazafias irodalommal szemben” ha viszont írt
s ha óvatosan is, de szóvá tette azok sivárságát, akkor a hivatalos berkekben szinte
vezényszóra hangzott fel a fenyegető kiáltás: destrukció. De nem járt jobban akkor

sem, ha a mozgalom íróit méltatta. Egy-egy Babitsot, Móriczot, méginkább Adyt értékelő kritika után, szintén felzsongott a hivatalos tábor s a kurzust szolgáló sajtóból záporoztak a vádak: „a destruktívok összefogtak a konstruktívok ellen.” Paródiába illő helyzet ez: de akkor komoly valóság volt; s bizony csaknem megbénította a Nyugat kritikáját.

Mindez önmagában is elég ok ahhoz, hogy a kritika elbizonytalanodjon. Azonban ennél még számottevőbb tényezők is rontották a helyzetet: eszmei zűrzavar, csalódottság, perspektíva veszteségek talán még jobban szárnyát szegték a kritikának, mint a politikai parancsok, s velük sorzójó tilalomfák. Mindezek következtében átmenetileg a Nyugat kritikája is talajtvesztett lett. Ilyen viszonyok között a mozgalom forradalmak előtti hagyományos útját nem tudta teljes egészében vállalni s továbbfolytatni: a jövő pedig még ködös elképzelésekben sem rajzolt fel előtte. Erre az álláspontra is jellemző Kosztolányi: A magyar romokon című versében, úttalansága miatt felszakadó zokogása: „Jaj, merre nézzek? (Jaj, mit rebegjek?) — Jaj, miért akarjak? Jaj, miért pihenjek?” Ez az életérzés a költőnél lírává érhet, de mit kezdjen vele a kritikus? Talajtvesztve, távlatok s rendező elv nélkül vállalkozhat-e az irodalmi jelenségek elemzésére s megítélésére?

A Nyugat kritikájának elbizonytalanodását is leginkább az eszmei zűrzavar okozta. Ezekben az években annyira összekúszálódtak, s elmosódtak az ideológiai frontok, hogy a szellem emberei csak vakokként támoltyoghattak. Ez alól a Nyugat sem tudta magát kivonni: képtelen volt régi egységét visszaállítani, s tagjait szilárdan tömöríteni, és új, iránytadó programot felmutatni. Igaz, az ellenforradalom elutasítása s a mozgalom tradíciója összetartotta őket, de ez csak laza keretet biztosíthatott, melyen belül viszont már az egyéni elképzelések, a külön utak sokfélesége tarkállott. Hogyan tovább? Vagy egyáltalán lehet-e továbbjutni? Melyik út lesz a járható? Mind-mind megoldatlan kérdés volt. És mindegyik mélyén iszonyú kiábrándultság munkált; mely nemcsak politikai csalódottság volt, hanem mélyebb ennél. Babits szavaival ez: „a szellemi kultúra értékébe vetett hit megingása volt: mert csakugyan mit ért egész szellemi kultúránk a véres esztelenségek előtt? Az író gyöngé embernek bizonyult, akinek minden kultúrája csak arra volt jó, hogy a legellentétesebb esztelenségeket igazolni tudja.”⁽¹²⁾ Megrendítő kiábrándultság ez: mégis Babits előre néz, de hogyan? Kiszabadulást — vallja — csak a programok és politika teljes elvetése hozhat, az író büszke daccal fordítson hátat a Kornak s a tekintetét az örök Művészetre vesse s meneküljön az alkotásokba.⁽¹³⁾ Útmutatás s program ez is, de maga Babits sem tudja megtartani: a gazda hiába keríti be házát, vagy fut a harmadik emeletre: az élet utána oson; s a szigeten átcsap a tenger. Móricz Zsigmondot is Babitséhoz hasonló kiábrándultság rendíti meg: de ő másfelé keresi a szabadulást. Átmeneti tétoválás után reményeinek horgonyát a parasztságba akasztja meg. Társadalmi, kulturális újjászületést a falutól várja. De lehet-e a teljesség igényével, újabb csalódások veszélye nélkül nemzetmegváltást várni, s munkálni, erre elsősorban hivatottak kirekesztésével?

Az eszmei zűrzavart igazán nem is az utak sokfélesége jelzi, hanem a mögöttük munkáló ellentétes nézetek tarkasága. Ezek között: a marxizmustól, a polgári radikalizmuson, a liberalizmuson keresztül a fajelméletig, a nacionalizmusig mindent megellelhetünk, de uralkodóvá, célokat és törekvéseket döntően meghatározóvá egyik sem vált. Nem lehetett ilyen különösen a marxizmus, mert a fehérterror, áttörhe-

¹² Nyugat, 1925. okt. 1. 171. l.

¹³ Uo.

tetlen korlátok közé lokalizálta és emellett, főleg az értelmiség soraiban, a csalódottságok és kiábrándulások miatt, hatása nagyon lecsökkent és ugyanakkor, elsősorban a szociáldemokraták közvetítésével, megerősödött a revizionizmus, mindezt képtelen volt polarizálni, a baloldalon pedig amalgamozni s az ellenzéknek, a társadalom főbb rétegébe kisugárzó szilárd ideológiai bázist teremteni.

Azonban a marxizmusnak korábban sem volt számottevő szerepe a Nyugat-mozgalomban. De az volt a polgári radikalizmusnak és a liberalizmusnak. Ám ezek a törekvések is lényegében a marxizmushoz hasonló helyzetbe kerültek és ezért az ellenforradalom után hatásuk, irányító szerepük a Nyugat-mozgalomban, de az egész baloldalon is szükségszerűen megcsappant, jelentőségük csaknem teljesen elenyészett. Mindezzel párhuzamosan viszont a kurzus-eszmék részéről, csaknem zavartalanul állandósulhatott megtévesztő, torzító ideológiai hatás. Ez alól a Nyugat-mozgalom sem szabadulhatott, noha mind jobbra, mind balra világnézetileg is igyekezett elhatárolódni, de míg ez balra tökéletesen sikerült, addig az ellenforradalom eszmei hatásától nem tudott teljesen szabadulni. A kurzus vezető ideológiái, ha nem is olyan brutálisan s következetesen mint a jobboldalon, hanem oldottabban s főleg áttéteken s közvetítő közegeken keresztül és lényegesen módosultan, de mégis hatottak soraikban. A mozgalom jelentős képviselői között nem is találunk senkit, aki mentes lett volna ettől a hatástól. Arról nem is szólunk, hogy a forradalomból való kiábrándulásuk, ha nem is azonosult, de találkozott a kurzus forradalom-ellenességével. Jelentősebb volt ennél az a készség és fogékonyság, amellyel a hivatalos eszmék egyikét, másikat fogadták. Lehet-e például Babits éppen ez időben felerősödő neokatolicizmusát ezzel is, s igaz a kurzus vad irredentizmusával is, konfliktusba kerülő nacionalizmusát, vagy Móricz Zsigmond parasztrómantikáját a kurzus-eszméktől teljesen elválasztani. Korántsem arról van szó, hogy nézeteiket azonosítanák az ellenforradalom eszméivel; de lehetetlen nem látnunk az érintkező pontokat s az összefutó szálakat, melyek ha nagyon lazán is, de gondolatrendszerük némely elemét mégis a kurzushoz kapcsolják. Más tényezők mellett ez is közrejátszott abban, hogy átmenetileg Kosztolányi az Új Nemzedék, Schöppflin a Szózat vezető munkatársa lehetett.

A Nyugat-mozgalom ideológiája tehát ezekben az években sem egységesnek, sem körülhatárolhatóan zártnak, kikristályosodottnak nem volt mondható, ezért nem biztosíthatott szilárd eszmei talapzatot, kellő céltudatosságot a lap kritikájának sem. Volt ugyan tendenciája a kritikának, de ez a mozgalomhoz hasonlóan; önmagát jobbról is, balról is elhatárolni igyekvő, kontúrjaiban elmosódó, középhelyzetet alakító s politikai állásfoglalásoktól óvakodó törekvésekben oldódott fel és tartalma, eltérő indítékok és egyénenként változó értelmezése miatt, szüntelen motíválódott, s nem tudott szabadulni amorf jellegétől, ezért a laza összetartozáson túl, állásfoglalásaiból is hiányzott a céltudatos egybehangoltság: egységet, nézetek azonoságát sugárzó irányzatosság. E konglomerátum-szerűségből mégis határozott törekvések is kirajzolódtak. Ilyenek a lap kritikájának kiegyenlítést kereső, egyensúlyteremtő szándéka s az úgynevezett politikamentes irodalom kultusza. Ezek a célok, a Nyugat-mozgalom új helyzetéből és tradíciójának egy részéből egyaránt következnek: és egyszerre fejezik ki a hagyományokhoz való hűséget s azok kritikáját, a fennálló viszonyok elutasítását s vállalását. Bonyolult s ellentmondásos magatartás ez, de az akkori politikai, történelmi s irodalmi viszonyok között, a középhelyzet alakítása nem is eredményezhetett mást. Hiszen a szellemi egyensúly az erők kiegyenlítése; mind jobbra, mind balra bizonyos elhatárolódást követelt, ugyanakkor kompromisszumot is, s nem kétséges, hogy ebben a polgári értelmiség labilis társadalmi helyzete,

ideológiai elbizonytalanodása, másrészt eszmeileg megmerevedő történelmi szemlélete: az ellenforradalom és a proletár tömegmozgalmak elutasítása és a külön út szenvedélyes keresése egyszerre jut kifejezésre. Volt ezeknek a törekvéseknek objektivitása: a pillanatnyi történelmi helyzetben létjogosultsága, azonban mégis a korábbi egyértelműbb ellenzéki feladását, s ezzel önmagában is a mozgalom jelentőségének csökkenését, s méginkább a perspektívájának beszűkítését jelentette. Mindamellet ez a magatartás menekülés is volt; a napi politikai viharoktól szándékolt előforduláson túl, távlatokban is bezárkózás, melyet leginkább politikamentességgel fémjeleztek. Az újjászervezett Nyugat mind irodalmi, mind kritikai ténykedésének ez lett a vezérmotívuma. Azonban meg kell jegyeznünk: noha állandóan visszatérő, szüntelenül hangoztatott gondolatává vált, „el a politikától” s a „tisztá irodalom” jel-szava; ennek ellenére se irodalmuk, se kritikájuk nem volt teljesen politikamentes, s nemcsak abban az értelemben, hogy az állás-nem-foglalás is; állásfoglalás, hanem középhelyzetük kialakítása: egyrészt gondolatrendszerük és ennek eszméi, irodalom-politikai vonatkozásának kimunkálására, másrészt pedig a mozgalom jellege szüntelen önvédő s támadó harcra készítette őket. Elv és gyakorlat tehát nem esett egybe: l'art pour l'art lobogójával jelentkező „tisztá irodalmat” is, óhatatlanul átitatta a politika: a függetlenség csak szándék maradt. Ez a kettősség különösen a kritikát állította feloldhatatlan ellentmondás elé. Neki kellett volna a tisztá irodalom esztétikai s társadalmi létjogosultságát bizonyítani, mindenirányú harcot megvívni, ugyanakkor erre csak irodalmi eszközökkel képtelen volt, annál is inkább, mert ő is, nap mint nap a politika mezejére kényszerült. Történelmileg érthető a Nyugat irodalmi törekvésének és a politika szembekerülése, de ez nem jogosíthatta fel a kritikát arra, hogy a politika teljes elutasítására vállalkozzon s az irodalom és politika lehetséges viszonyát fel se vesse. Ez az álláspont a kritika gyakorlatában több szempontból káros volt és bénítóan hatott az irodalomra is. A kritika természetesen nem politikai tudomány, sőt tudomány sem elsősorban, hanem művészet, de mégsem lehet közömbös az irodalom politikuma iránt; különösen nem, ha ezt a fogalmat nem a napi értelmezésben használjuk, hanem szélesebb értelemben és tartalomköréhez vonjuk; eszmei, ideológiai, világnézeti, osztályok helyzetét, céljait megítélő és felmérő társadalom s nemzet jelenét, jövőjét érintő problémákat. Az így értelmezett politika még a napi eseményekkel közömbös embernek is sajátja és legalább annyira szükségyszerűen anyaga és tárgya az irodalomnak, mint maga az ember, ezért az a felfogás, miszerint az irodalomban a politikai állásfoglalás nem számít, teljesen elhanyagolható szempont, amellet, hogy képtelenség, hamis illúzió is. Különösen az volt a huszas évek elején, amikor a napi politika jármába törte az irodalmat és szemmel láthatóan rossz volt a viszony az irodalom és a politika között, de elsősorban azért, mert rossz volt a politika, s ennek elszabadult tobzódása elé valóban gátakat kellett volna emelni, főleg azért, hogy az igazán embert szolgáló politika levegőhöz jusson. A Nyugat kritikája ezt következetesen nem tehette, mert egyformán fordult el mindkettőtől, s lábbal tette azokat a fegyvereket, amelyekkel küzdhetett volna s ezzel akaratlanul is, a kurzust erősítette, s önmagát gyengítette. Nyilvánvaló ez az álláspont nem vezethetett a kérdések tisztázásához, csak a megkerülésükhöz és elodázásukhoz: menekülés volt ez, vagy a szem bekötése, de megoldást semmiféleképpen nem adott, viszont növelte a Nyugat kritikájának elbizonytalanodását.

A l'art pour l'art elvének felerősödése a Nyugat-mozgalom beszűkülése, eszmei zűrzavar, feszült viszonyok együttesen csökkentették a Nyugat kritikájának hatókörét. Mindehhez azonban hozzájárult még, természetesen ezektől nem függetlenül alakult módszere is, melyet talán legáltalában reflexkritikának lehetne nevezni.

Kétségtelen elméleti alapvetését az impresszionista kritikából meríti s módszerét tekintve is ehhez áll legközelebb. Szuggesztív hatású, finomságok iránt feltűnően érzékeny, részletekben mély, s gazdag lehet ez a kritika, és sok-sok zseniális meglátással gyarapíthatja, egy-egy műről, vagy általában a szépről, a művészetről az ismereteinket, de képtelen összefoglalni, intenzív szubjektivitása, módszere és valóságlátása, elmosza a jelenségek mögött levő objektív összefüggéseket, ezekből csak a részletekben jelenlevő igazságokat tudja felfogni. Gyakran a mű, vagy az irodalmi jelenség másodrangú lesz; az én, a befogadó kerül előtérbe s a kritika, egy-egy műalkotás énre gyakorolt hatásának; a műélvező élményének leírására korlátozódik. Ez a kritika sem igazán elvi, sem következetes nem tudott lenni: lemondott a műalkotásokban s az egész irodalmi életben jelenlevő objektív törvényszerűségek feltárásáról, szeszélyesen váltakozó hangulatokat, megsejtéseket állította előtérbe, ezért képtelen volt rendszerezni s biztosan ítélni. Mégsem állítjuk, hogy nem volt hatása az irodalom s a közízlés fejlődésére, de a huszas évek elején az eszmei zűrzavar, az általános perspektívavesztés, s a jövő útjainak lázas s bizonytalan keresése közepette, képtelen volt az irodalomnak biztos tájékozódást, hatékony segítséget adni.

A Nyugat kritikájáról, különösen Schöppflinre, Király Györgyre gondolva nem mondhatjuk, hogy egyértelműen impresszionista kritika volt, de ezidőben az ő kritikájuk sem volt mentes a spontaneitástól, reflexszerűségtől. Legalább abban az értelemben nem, hogy írásaik többnyire alkalmoszerűek voltak, s ezekből csak lassan, s határozatlanul bontakozott ki a sokréttű jelent elemző elviség, s irányt mutató koncepció képe. A többi kritikában ezt a törekvést még kevésbé leljük meg. Erre a helyzetre utal az a tény is, hogy ezekben az években Nyugaton belül is a kritika uralkodó műfaja a recenzió volt. Ez önmagában még természetes, hiszen ez a műfaj a kritikának bevált formája és ha a recenziók egymáshoz kapcsolódó láncolatot alkotnak, ha ugyanaz az elviség, egységet s tendenciát ad nekik; akkor ez a műfaj kifejezheti a kritika tudatosságát, s irányt mutathat az irodalomnak. Azonban még ez esetben sem nélkülözhető, akár egy jelenség, vagy egy adott mű kapcsán, akár egy-egy tendencia ábrázolásával az irodalom folyamatainak mélyreható elemzése. A Nyugat Schöppflin két tanulmányát leszámítva ekkor ezzel is, de az összehangolt, egységes koncepciót sugárzó recenziókkal is adós maradt. Ezért leginkább csak sejtetni, esetleg jelezni tudta a problémákat, de megoldani nem. Ebben viszont színes, ötletes, s gazdag volt. Utólag is alig lelhetünk olyan irodalmi jelenségeket, amelyek kívül estek volna látószögén. A szellemi nyugtalanságnak, a hivatástudatnak s felelősségérzésnek sajátos megnyilvánulása volt ez, mely egyben a kialakulatlanságot, feszültséget, ideges kapkodást, elbizonytalanodást és mohó útkeresést is kifejezte.

Sok mindennel adós maradt ez időben a Nyugat kritikája. Azonban még sem jellemezhetjük a negatívumok felől. Igaz, pozitív hagyományait nem tudta maradéktalanul tovább folytatni, elbizonytalanodott, hangja halkabb s tévőbb lett s nem tudott hatékony segítséget adni a válságban vergődő irodalomnak, de mégis a lehetőségekhez mérten híu maradt az irodalomhoz, az értékhez, a széphez és ha hajlott is de nem hódolt s ha nem is azzal a tudatossággal, amelyet később a Jónás könyvében fogalmazott meg Babits: „vétkesek közt cinkos aki néma” ha bizonytalanabban is, de nem tudott néma lenni, szótlanlansággal cinkosságot vállalni; még a legkomorabb napokban is volt elítélő, óvó s védő szava. Igyekezett éles határt vonni közte és a kurzusirodalom között s nem fogadta el a politikai szölamokat rigmusba szedő szolga-irodalmat. Egyszerre támadta a kurzust irodalmiatlan eszközökkel szolgáló írókat, s a szellemi életet, az irodalmat a maga propaganda jármába kényszerítő ellenforradalmat. Egyébként többnyire ösztönös, ötletszerű reflexkritikája ebben a vonatko-

zásban vált egységessé s határozottá és csaknem teljes képet tudott adni. Tanulmányok és recenziók láncolatában élesen rajzolta meg a kurzust szolgáló ártó álirodalom fiziológiáját, morálisan is ingatag lélektanát és az esztétikai értékek negligálódását. Az ellenforradalom viszonyai között ez a hatalom akaratával dacoló, irodalmi értékeket megbecsülő és óvó magatartás nemcsak irodalmi ügy, hanem szélesebb értelemben vett politikai tett, kiállítás, szép, emberi tartás és morális bátorság is volt, mert noha kifejezetten került a politikai állásfoglalást s csak a „tisza irodalmat” vélte szolgálni, de éppen ezzel elkerülhetetlenül szembekerült a kurzussal és eleve tiltakozást jelentett.

András Krajkó

LES CHANGEMENTS DE L'ORIENTATION CRITIQUE DE *NYUGAT* APRÈS 1919.

Le courant littéraire du *Nyugat* («Occident») est né au centre de l'effervescence et de l'agitation de notre littérature nationale, dans la lutte pour la modernisation de la littérature. Le développement de ce courant littéraire a été provisoirement interrompu, ou plutôt a été forcé de chercher de nouvelles voies. Le présent article s'efforce d'examiner comment la critique rattachée à ce mouvement cherche et trouve sa place dans la situation nouvelle. Mais il s'agit forcément d'une place de transition dans cet état transitoire des circonstances. Cependant les contours les plus marqués de la prise de position fondamentale de la critique se détachent sur l'arrière-plan. Cette prise de position peut être caractérisée — comme d'ailleurs le mouvement entier lui-même par une orientation centriste qui veut se désolidariser et de la gauche et de la droite en se gardant de professer une foi politique. Et à cause des interprétations et des motivations individuelles et changeantes l'orientation critique de ce courant littéraire reste toujours informe et ses prises de position manquent d'une réelle coordination d'idées: ce qui revient à dire qu'il ne s'agit pas d'une identité de vues que puisse témoigner d'une tendance unificatrice.

Des aspirations, des tendances déterminées se dégagent tout de même de cette diversité d'opinions. Ces tendances se manifestent dans l'activité critique de la revue cherchant un équilibre et un syncrétisme d'idées et aussi dans son culte soi-disant apolitique de la littérature. Elles sont les conséquences de la nouvelle situation du mouvement *Nyugat*, et en même temps elles résultant d'une partie des traditions du mouvement même: c'est-à-dire elles expriment à la fois l'attachement aux traditions et leur critique, l'acceptation et le refus de l'ordre établi. On ne peut pas nier que ces aspirations aient eu une certaine objectivité, une certaine raison d'être dans le climat politique de l'époque; mais cette prise de position équivalait tout de même à l'abandon de la politique d'opposition précédente sans équivoque. Et cet abandon seul pris en lui-même diminuait l'importance du mouvement, et encore plus il équivalait à un rétrécissement de ses perspectives.

EGY NYUGAT-KORTÁRS ERDÉLYBEN

— Tompa László költészetéről —

Születésének éve (1883) szerint Babits, Juhász Gyula, Kosztolányi nemzedékébe tartozik, költészetének minősége is velük, de főleg Juhász Gyulával rokonítja. Irodalomtörténeti értékelésekben Áprily és Reményik Sándor közé szokták beállítani, pedig ez a jószándékú helykijelölés költői értékének alábbszállítását is jelenti. 1941-ben Németh László Tamási Áront és Tompa Lászlót összehasonlítva azt írja: „A két ember igen hasonlít, de valahogy kiegészíti egymást.”¹ Ez is rangos összevetés, de még mindig nem az egész magyar irodalomhoz hasonlítódik Tompa költészete; az összevetések szempontja legtöbbször csak a romániai magyar irodalomra szorítkozott, az erdélyi magyarság államiságának megváltozásából adódó helyzetre, szellemiségre. Fontos, rangos szempont, de Tompa László életének egyik fele, az indulás éve, még nem érintődtek ettől a változástól, s mindaz, amit ekkor írt, elválaszthatatlan későbbi munkásságától.

Első költői korszakában (kb. 1918—19-ig tartott) különösen az indulás jegyei rokonítják őt a Nyugat költőinek indulásával, 1918—19 után pedig a költői magatartása, néhány fontos költői témája, életsorsának alakulásából táplálkozó magányosságérzése mutat rokonságot a Nyugat-osokéval, de különösen Juhász Gyulával.² Ezt a kibővülő vizsgálati szempontot legalább olyan fontosnak érzem, mint az erdélyiekkel való hasonlítást, hiszen ezzel Tompa az egész magyar irodalom sorába állítódik (méltán!), s ezzel újabb értékeire hívhatjuk föl a figyelmet.

„Külső élete” szinte eseménytelenül telt el. Udvarhely vármegyében, a Nagyküküllő melletti Betfalván született, s innen a kör Segesvár, Székelykeresztúr, Szeben, Székelyudvarhely és Kolozsvár határain túlra nem is terjedt. Segesvárra adták német iskolába, majd Székelykeresztúron és Szebenben tanult, itt érettségizett. Kolozsvár a jogászévek színhelye, Székelyudvarhely egy átmenetinek gondolt városi tisztviselőség lehetőségét adja, de végül is szinte élete végéig, hol a kényszerűség, hol meg a hűség érzésével ehhez a kisvároshoz kapcsolódik sorsa.³ A befutott pálya külső története sokban hasonló apjáéhoz, aki szintén vármegyei tisztségviselő volt. Tompa László közigazgatási gyakornokként kezdte pályáját Székelyudvarhelyen, s itt végezte a közszolgálatot vármegyei főlevéltárosként 1918-ban. Közben volt első- s másodosztályú szolgabíró is. 1920-ban, miután az új államiságban elvesztette állását, az udvarhelyi Székely Közélet című napilap szerkesztője lett, s ettől kezdve már csak a verseiben megörökített életanyag árulkodik róla. Szülőföldjéről szóló vallokozásában szóltott gyermekkoráról, s arról a magatartásról, amely 1918 után egyedien jellemző.

¹ *Hol vagy ember = Két nemzedék.* Bp. 1970. 719—725.

² Révész Imre szerint szerencsésen találkozik benne a Nyugat a népi irányzattal. Pásztorfűz 1941. 93—95. Magányosságát Vihar Béla hasonlította Juhász Gyuláéhoz. A könyvtáros 1956. 9. sz. 704. Izsák József Tompa és a kortársirodalom vizsgálatának szükségességét hangoztatta. Utunk 1956. júl. 20.

³ Életrajzi adatait legbővebben Tóth Béla közli: *Tompa László élete és költészete.* Sepsiszentgyörgy 1944. Megjelent a költő 60. születésnapjára.

volt rá, s élete végéig meg sem változott. Ez a prózai műve a legfontosabb biográfiai forrás.⁴ Költészetében alig hagytak nyomot a romániai magyar szellemi élet vitái, változásai; tudott ezekről, a folyóiratokba dolgozott, az irodalmi élet vezetői közül többekkel jó barátságban volt, verseket ajánlott nekik.

A külsőleg eseménytelen élet és a versekből kitetsző belső tragédiák között óriási feszültség húzódott meg.⁵ Kifelé a józan polgári hivatalnok, a szürke kisvárosi lét adta lehetőségeket elfogadó ember — befelé, verseiben a kor nagy problémáit személyes ügyként átélő költő, a robotos hétköznapiakba való belerokkanás Adyra, Juhász Gyulára emlékeztető panaszosa.

Magyar és világirodalmi műveltségére, példáira csak kevés adatunk van. Szülőföldjéről szóló jegyzetében fölelegeti, hogy anyját is megismertette egyetemista kora olvasmányaival, ezek voltak: Dosztojevszkij, Puskin, Macaulay, Taine, Carlyle, Emerson, Péterfy Jenő, bölcséleti, társadalomtudományi könyvek.⁶ Ha összevetjük ezt a névsort az éppen akkor, vele párhuzamosan az egyetemista éveket töltő Babits, Juhász, Kosztolányi olvasmányaival, akkor meglepő rokonságot találhatunk köztük. Tompa olvasmányaiból talán csak Nietzsche hiányzik, a pesti kortársak nagy bálványai. „Lefordította Goethe, Hölderlin, Eduard Mörike, Gottfried Keller, Theodor Storm, Richard Dehmel, R. M. Rilke több versét.” 1942. nov. 14-én az ő fordításában adta elő a budapesti Nemzeti Színház Schiller Don Carlos-át.⁷

Sem életformájából, sem kialakított magatartásából nem billentették ki viszonylagos irodalmi sikerei, kötetinek megjelenései, munkásságának kritikai visszhangja. A kritikai figyelem csak kötetek megjelenésekor fordult felé, vegyes elismeréssel; csak egyszer vonták kétségbe tehetségét, éppen akkor, amikor már minden művészi termését jobbra meghozta.⁸ A hazai irodalomkritika (Németh László, Gyulás Pál, Féja Géza kivételével) nem foglalkozik vele méltóképpen. Az irodalmi életben való szerepnélkülisége, vidékreszorultsága miatt kívülrekedt a hazai folyóiratok és olvasói-irodalmi közvélemény figyelmén. Jellemző kortünete ez a vidékiségnek, Juhász Gyula sorsa is hasonló volt. A kényszerű vidéki sors (amelynek fölsőbb nyomását még a kisebbségi sors is növelte) bizonyos kitekinthetlenséget is okozott nála, befelé élt, szinte önmagával cserélt véleményt verseiben.

„ERDÉLY HEGYEI KÖZT”, AVAGY KÉT ÉVTIZED ISMERETLENÜL

1921-ben jelent meg *Erdély hegyei közt* címmel első verses kötete. Verses könyveinek címe állapotának és magatartásformájának találó jelzése: 1923-ban: *Éjszaki Szél*, 1929-ben: *Ne félj!* (ilyen címmel adta ki összegyűjtött verseit 1936-ban), 1940-ben: *Hol vagy ember?*⁹ Önéletrajzi írásából tudjuk, hogy Szebenben már írt, bátyja bírál-

⁴ Tompa László: *A Küküllő mellett*. Megjelent: *Séta bölcsőhelyem körül. Erdélyi írók vallomásai — írásban és képen — szülőföldjük tájairól*. Szerk. Kovács László. Bp. 1940.

⁵ Vita Zsigmond már 1928-ban a költő külső és belső élete közötti ellentmondásból magyarázza Tompa költészetét. Páztortűz 1928. 601—668.

⁶ *A Küküllő mellett*. ih.

⁷ Tóth Béla: ih.

⁸ szp. á. (Szélpál Árpád) írja róla: „Csak versel. Ontja magából a verseket anélkül, hogy különösebb élményeket hozna, illetőleg anélkül, hogy verseivel lírai élményeket keltene bennünk. Kár, hogy erdélyiséget is csak egy-egy erdélyies hangzású szavában találjuk meg, de nem érzékeljük mondanivalójában. Tompa László költeményei csak versek, versek, versek.” *Erdélyi versek*. Népszava 1936. nov. 22.

⁹ 1944-ben jelentek meg válogatott versei, 1955-ben Bukarestben *Régebbi és újabb versek* című kötete, majd Tompa László *legszebb versei* (Bukarest 1962. Kacsó Sándor tanulmányával), végül Tompa László: *Versék* (Bukarest 1963. Veress Dániel bevezető tanulmányával.) Ez a kötet adja legteljesebben verseinek időrendjét.

lata alá bocsátotta írásait. 1921-ig azonban nincs kötete, s az írásra való biztatáshoz, költőként való elismeréshez csak 1918-ban, első publikációi idején jut hozzá. Majd két évtizednyi ismeretlenség és azután a jelentkezés 1921-ben az előző évtizedek verseivel. Mennyi félszeregre, bizonytalanságra inspiráló ok! Miért írt mégis a másokhoz való természetes szólás lehetősége nélkül, 1918-ig szinte önmagának? 1922-ben egy kis *Jegyzet*-ében válaszol erre:

Miért ir a versirő[...] miért irok én? Írással foglalkozók ez örök kérdését már fiatal kori próbálkozásaim kezdő szakában is gyakran intéztem önmagamhoz[...] S a Sturm und Drang — kor rajongása akkor ilyenformán felelt: Én a világ fájó idege vagyok, a legtitkosabbvezetékek belém kapcsolódnak; minden más legbensőbb-önmaga előtt is rejtett érzései, szenvedései rajtam lüktetnek át, az egyetemesség nagy, új kérdései általam keresik a feleletet, s én — mint a világ titkára — lejegyzem a kérdéseket s kutatom az Ember számára a választ[...]Miért kellett (mert kellett) ezeket, csak a magam számára, akkor meg akkor, mégis papírra vetnem?[...]A felelet ez: mert magamat is érdekel.¹⁰

Alvó évek voltak ezek? Nem, csak kifelé ismeretlenek, rejtettek. A kései jelentkezést az életforma gátolja, nyugtözi; a történelmi változás szinte provokálja majd szólásra.

Első korszakának költészete — amellet, hogy föltűnő rokonságot mutat némely Nyugat-oséval, elsősorban Juhász Gyuláéval — már őrzi azt a táguló hajlamot, jegyet, ami Tompa egész életművének jellemzője. Negyven évvel első kötete megjele-
nése után költészetének ezt a tulajdonságát tartja legfontosabbnak, költészetének erre a mozzanatára utal egyik vallomásában:

Így táguló körökben fejlődött egész érdeklődésem kellett fejlődnie költői kifejezési hajlamaimnak, szemhatárainak, míg arra eszméltem, hogy a végső, a legszélesebb körig kell és lehet tekintenem és ennek a körnek a belsejében benne kell lennie a tagjai közt minden faji elfogultságtól, nemzeti gyűlölködéstől ment egész emberiségnek.¹¹

Melyek e hosszúra nyúlt költői korszak legfőbb motívumai? Helyzetéből következően (ti., hogy elzártan él, meg hogy kezdő költő is), ezek: szerelem, magány, a táj és ő, a külvilág és ő, az élet és költészet (önmaga költészete) ellentmondása, önszemléletének különböző megnyilatkozásai. Ha e pusztá fölsorolást összevetjük pl. Juhász Gyula indulásának (kb. a 10-es évekig tartó költői korszakának) témaival, föltűnő a rokonságuk, de tartalmi, magatartásbeli azonosságuk még lényegibb rokonságra utal. Természetes Tompa rokonsága a századvég, századforduló költészetének világával is.

Az egész életműben rendkívül vékony eret adó szerelmi téma az első költői korszakában a legkonvencionálisabban jelentkezik, egészen a századvég hangja, a daloló forma és a démonikus mozzanatok vegyülésével:

Volnék a vágyad, buja, bomlott,
A végzet volnék, mely a bűnbe
S azon is át a sírig üzne.

Mindig együtt, 1904)

Sír, elmúlás, válás, mástól vett hang és sorok, közhelyszerűen ható kijelentések: „Téged, te lány, nekem rendelt az ég.” (*Tavaszi vihar*, 1907.). De mégis van olyan jel, ami Vajdától az Adyhoz vezető utat jelzi nála ebben a témában is: „Közelemből futva menekülj... Megfakulna, ha hajadhoz érnék...” (*Intermezzo*, 1906) A szerelmet

¹⁰ Tompa László: *Jegyzet*. Pásztortűz 1922. márc. 5.

¹¹ Tompa László: *Vallomás magamról*. Igaz Szó 1962. okt.

zabolázó etikett ellen írja: „*de fojtó már e csend. S túl élet vár: döntsük be ajtaját!*” (*Tétova ajtónyitás előtt*, 1905.)

Amit a kényszerűn zabolázott szerelmi érzés és az élet lehetőségeinek ellentmondásaként érez, azt igen korán a költészet és élet ellentétéként is megfogalmazza. Ebben rokona nemcsak a századvég költőinek, hanem éppen a vele egyidőben induló Nyugatosoknak is:

Véres robotban, félelmek között,
A lelkem sokszor falba ütközött.
Ólmos, szűk térben fullad a tudóm.
Szentebb dologra, dalra nincs időm.

Ám áttöri még fejem a tetőt,
S szabaddá szállok virradat előtt!
Bús lelkem ott fenn új dalra derül,
S száll, száll a fényben, félelmetlenül!

(Ólmos, szűk térben, 1908)

A vágyott élet és a lehetséges élet kontrasztja hol ilyen elvont röpülésre készíti, hol meg a lemondást, elmúlást hozza közel hozzá. Ez a kitörési vágy egészen 1918-ig megvan benne, s szinte addig megmarad ilyen elvont célúnak, nem evilági lehetőségűnek. De sokszor az ellentmondásra valóságos okokat jelöl meg s ez teszi értékessé a látszólag gyökértelen, társadalmilag céltalan költészetét. Az önmaga áléletének föl ismerése a valóságos, nagyobb körű élet megismerésére, kifejezésére sarkallja majd. De egyelőre csak a vágy és a panasz van meg írásaiban:

Dus balzsamát az élet kertje hinti[...]
Csak neked nem hajt örömrügy sehol már,
Szivem, vémm kuldus[...]

(Új tavasz nyiladozásán, 1908)

Egyik föltűnő — életében mindvégig nyomasztó érzése — ,hogy nem tudja írásait szembesíteni semmilyen befogadó közösséggel, ezért állandó kétségei vannak versei értékéről, egész munkásságának megítéléséről. Első költői korszakának az is súlyos lelki terhe, hogy hosszú ideig fölfedezés nélkül él, az írás egy kicsit a reménytelenség bizonyosságával készül. Még 1910-ben is ezt írja:

Rejtve lelkem rejtekébe[...]
Kincsek-kincse van elásva[...]
Talán soha ritka fénye
Nem vetődik föld színére,
Úgy múlik el, meg se látva —
És ügyet rá senki sem vet,
Hogy az, ami rejtve senyvedt:
Reves lom, vagy kincsesláda?!

(Rejtett kincs tudója)¹²

Mínta a Nyugat-nemzedék formabecéző és képzőművészeti formavilágot is idéző gesztusával is találkozhatnánk nála: „*Versekbe vések halott vágyakat[...] E gyöngéd formák, apró, drága szobrok Sok emlék-zugot sorba töltenek.*” (*Mint régi szobrász*, 1914.). S ugyanebben a versben a Juhász Gyulával való rokonság fölös bizonyítéka: „*a drága bánat*” szókapcsolat. A magány és a dac kovácsolódik ki benne lehet-

¹² Jellemző sorzáro jele a kérdő- és felkiáltójel egyszerre, az állítás bizonytalanságát jelöli e költő írásjellel.

séges magatartásnak. Nem elhúzódás ez a világtól, nem is a meg nem értett zseni póza. Valóságos elzáró erők kezében vergődik, s ezekről mindig számot is ad. Szinte tárgyszerű felsorolásban van együtt a magyar vidéki kisváros minden túrhetyeklensége:

„Keserves rabigába
Görbesztő, bús napok, ...
Nyúlt, zaklatott ideg.
Zord, ökölle szorult kéz,
Mely magát sebzi meg.

Örökös vágy: pihenni,
De hajsza szüntelen.
Ezeken felül semmi,
Csak undor, küzdelem.
S végül: a halál.

(Ily dolgok közt folyik el életünk, 1911)

Ugyanebben az évben egy másik írásában erről így ír:

Ily kerengés között rá ki is érne még,
Hogy észrevegye a kis Erdély bús fiát?!

Tán holtomban[...]
A hír is elborít ismert jelzőivel —
De jaj, fanyar öröm! — ha előbb érte zord
Vidéken szüntelen gondok közt veszni kell!

(Erdélyi végzet alatt, 1911)

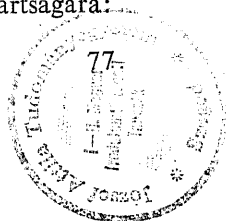
A cím megtévesztő lehet, nincs szó még semmiféle erdélyiségről, a helynév kicserélhető lenne Szabadka, Szeged, vagy éppen Szakolca nevével. Jellemző hullámláza ennek a kivetettségerzésnek, hogy gyakran válaszol rá úgy, hogy a jövődre apellál s a magányból védelmet csinál magának. Tulajdonképpen erről is van szó: védekezés ez egy nem értett, de érzett világdurvaság ellen. Ez a visszahúzó gőg, bár messze van Juhász Gyula Nietzsche edződött gőgjétől, mégis rokon vele, hasonló helyzet teremtette, hasonló válaszadás volt a világ dolgaira:

Ti nem is sejtitek talán,
Hogy nekem öröm és erősség
Ez a magány —: a maga hőseit
Így edzi az,
Ki egy-egyét nagyra szán.

(Köszönet a magamra hagyatottságért, 1913)

S a vers befejező részében — kissé patetikusan — a nagyraszántás tudata, (amely a magányban oly sokszor és gyorsan meginog): „*Dacom rőt lángja égre csap S fölírja rá, Hogy megtudjátok híreimet.*”

A táj is ennek a magánynak és ritka föllázadásának illusztrálási lehetősége verseiben. Tompa Lászlónak alig van direkt tájverse, mégis minden verse tájvers. Már költői indulása idején megfigyelhető, hogy írásainak túlnyomó többsége egyforma kompozíciójú: a vers hosszabb-rövidebb bensőséges tájleírással kezdődik, amely lassan átcsúszik az én-versbe, az önmagárvonatkoztatásba. Még csak nem is rejti a párhuzamot maga és a természeti kép között, leggyakrabban ez az előkészítő tájmotívum el is tűnik a vers végére. Tompát nem érinti a szimbolizmus, áttetsző a párhuzam a maga és a versbe vett természeti kép között. Nyilvánvaló, hogy e táj-termesztet súlyos jelenlétének oka a közelségben van, robotos napjainak legközvetlenebb örömeit leli a szülőföld tájaiban, de ez állandóan figyelmezteti is bezártságára:

Kész kripta most a lombtalan berek[...]
 Fák állnak itt-ott ezüstös karingben'
 Kis nyájas őrház. Varjak a havon[...]
 S egy fa tövén a hó között benn:
 Én. Hideg arcom csupa nyugalom.

(Éjjeli havazásba n, 1913)

(Az idézet harmadik sora megint jellemző versttechnikai gyakorlata Tompának. A vers az előző sorokkal egy tájleírásnak fut neki, már-már a szokásos részletező tájvers lesz, de hirtelen megszakad a képsor három ponttal, [másutt dupla gondolatjellel] és kiábrándító józanon helyezi el magát a tájban a költő, a betemetettséget önmagával példázza. Juhász Gyula szakolcai verseiben találkozhatunk hasonló jelentésű és szerepű interpunkciós játékkal.)

Az első költői korszak Nyugat-osokat idéző formajátéka éppen e tájképekkel gazdag verseiben bukkan föl. Pl. a *Vihar felhők alatt* (1913) című írása csupa kép-, szó-, versformajáték. Ugyanakkor, amikor tájverseiben minduntalan az önmagára való visszfordítást észleljük, tanúi lehetünk annak a már fölemlgetett táguló figyelemnek is, amit egész költészete jellemzőjének tartunk. Az egyik, háború alatt írt versében a csillagok „bilincstörő fényűek”, a „csírák vad bolydulása támad”. Nyilvánvaló, hogy a képzelet siklik át a tavaszi képre, a gondolat vetítődik rá.

Kétségtelen, hogy ennek a költői korszakának legerősebb élménye (sok jó versben hangot kapó élménye) a vidékre, kisvárosba szorítottság, a szürkeségben élő ember panasza. Erre is, mint magányérzetére legtöbbször valami meghatározhatatlan, nem biztos célú kitörési vággyal reagál. Teljesen bizonytalan hit ez, hiszen semmi nyom arra, hogy valóságos társadalmi erőkhöz kötődnék. De félelmetes, emlékeztető dokumentuma a századelő vidéki magyar életének, amelyben Juhász Gyula Tompával együtt élt és írt, s amelyet éppen a Nyugat-nemzedék legjobbjai örökítettek meg versben prózában, tiltakozva ellene, a változtatás szükségességét hangoztatva. Magatartásának és önszemléletének jellemző verse:

Előlebeg bús arcom, alakom [...]
 Csak — altatót — alkonyat dalol,
 S egy hegedű sír halkan valahol.

Kosztolányira és Juhászra emlékeztető sorok, de szó sincs hatásról. Tompa előlegezi mindkettőjüket, e verse 1905-ös dátumú, így folytatódik:

Én tovasikló szűkös életem!
 Tán sohasem is voltál igaz élet?
 S szemem hasztalan kereste, merre mélyebb:
 Csalatva bolygott álmovizeken.

(Tükörbenézés alkonyodáskor, 1905)

Felel rá egyik két évvel későbbi versében:

Köröskörül[...] süket közöny, feketeség[...]
 S mégis, bár üljön ezer ördög
 Ez átkos, babonás körön:
 Éjfél lehellő rossz varázsát
 Valamikor még áttöröm.

(Csillagatlan éjjeli ég alatt, 1907)

De még ugyanebben az évben közvetlenül e vers szomszédságában írja:

S már nem tudok célt, melyet bizonyosnak
Láttatna még egy ki nem hunyt reményem[...]
[...] Vitorlám rongy. Magam is ziláltan
Azt nézem csupán, hogy kell partot érni.

(Noémi senki-szigetén, 1907)

Találó önarcképét adja önmagának egy falusi kocsmai életképet idéző versében, ahol kívülről nézi a verekedést és gyámolatlanul próbálja a bicskázás mozdulatait. A vers jó példa arra is, hogy milyen a kapcsolata azzal a világgal, amely közvetlenül körülveszi őt, a szülőföld népének életével. Az 1912-es keletű *Forgószél* még a népnemzeti iskolától tanult manírt őrzi; a kocsmai magányos legényt így szólítja meg a költő: „Őn oly izgatott”; a történet is inkább egy Petőfi—Arany-utánzó századvégi költőre van szabva. De erre felé is tágul láthatára és e korai nyom is lépésindító volt.

Tompát tulajdonképpen (s ebben osztályát példázza, a polgári hivatalnokréteget) válsága viszi 1918-ra a nagyobb közösség válságának átérzéséhez, őszinte megértéséhez. Ennek az életformának sekélyes lehetőségeit panaszolja föl akkor, amikor Nyugat-os kortársai már elégedetlenül, követelően várják, hívják a forradalmat, a változást várón beszélnek e válságról, Tompa még mindezt erősen önmagára vonatkoztatva írja versebe:

Itt úgy befog és fojt ma minden! [...]
Ez összeszorult szürke házak
Zord örökök mind rám vigyáznak.
Kijutok-e még egyszer innen?

(Kisvárosi sáros utcákon, 1917)

Egyik 1911-es dátumú versében (*Grieg-melódiákhoz*) valami képzelt lelki utazás, a vágyakozás mámora biztatja egy rövid időre: „*Nekem sír ott a szívem délre vágyva*” [...], itt föl sem tűnik ennek a lehetősége. Tompa költészetének ehhez a tömör válsághoz a sivár kisvárosi élmények mellett hozzájárult az is, hogy a lélekölő vidéki magányra az embert ölő háború kora jött el. Ezt a válságát egyre inkább egy nagyobb közösség sorsára való figyelemmel oldja föl. (Az út megint Juhász Gyulával rokonítja.) Életművének valóságos cezura-verse ez:

„Pár ezer dússá lett henyét —
Míg ezerannyi életével
Fizetett értük. (Jaj, mit érzel,
Ha csupa vért látsz, egyre vért?!)

A mi napunkra gyász borult,
De napja kél a tömegeknek —
Már eszmélnek, s lefegyvereznek
Ezután minden háborút!”

(Az öreg zsoldos kesergése, 1918)

A fölismerés, hogy napja kél a tömegeknek, nem lehet véletlen, pillanatnyi, a két évtizedes magány főlhalmozódott élménye ez. De e fölismerés mellett ott van egy másik is, amelyik nem egyszerűen a fiktív öreg zsoldosé, hanem Tompáé is: „*A mi napunkra gyász borult.*” Tompáé és a maga osztályáé ez a kijelentés. Nem ez uralkodik el a versen, de hangot kap ez is.

Egy pillanatra megcsapja a lehetőség szele: levetni mindazt a nyűgöt, ami rákötődött. Költészetének, ha távolban is, de értelmét látja: „*Nem oszlok szét nyom-*

nélkül semmivé —” (Az alkony felelete, 1918.). Ám Tompa László csak távoli figyelője, nem részese mindannak, ami a forradalmakat jelenti. Egy nagyon megkövült és változásokkal szabdaltnak magatartásforma áll már szemben az eseményekkel. A hosszú magányosság életfélelmet, életidegenséget is kialakított benne, bizonyos irtózást a cselekvéstől. Erre mintegy legfőbb nyomásként jött az államváltozás, a magyarságnak az a része, melyhez legközelebb tudta magát, kisebbségi sorba került, s *Az öreg zsoldos éneké*-ben fölismeret történelmi szükségszerűséget viasztörította tudatában és a legközvetlen föladat alá vetette vállát: sorsosainak szószólójává lenni. Tompát a változások, tragédiák személyes ügyeként érintik. Néhány versben még vissza-vissza-zökken korai szemléletébe, de egyre világosabbak azok a táguló körök, amelyek az 1918 utáni Tompát az erdélyi magyarság sorsának költőjeként jelölik.

Első kötete megjelenésig a változás bizonyos átmenetiséggel érvényesül csak költészetében. Fölbukkan öntételeének bizonytalansága, önbecse iránti kétsége:

Csak nem én vagyok már az a királyfi,
Aki a varázst fölzengetni tudja[...]
Látom, hiába volt, hogy hazajöttem: —
Az ily kivert a múltban is hazátlan!

(Őszi látogatás Csipkerózsza erdejében, 1918)

A gyermeki múltból van szó, de a hazátlanság már nemcsak a gyermeki világ elvesztése. Életmódváltozása nem hoz számára újat, „a gyilkos napi járom”, a gondban fecsérlődő napok nemcsak külső életét kordázzák, hanem a lelket is fojtogatják, s ez igen ismerős volt előző éveiből. Az új magatartásforma is majdnem hasonló, de mégsem az már, mint volt:

Jobb kályha mellett ülni órahosszat,
Míg lelked elmúlt dolgokon motozgat[...]
S nincs semmi, ami tövisként ne tépne:
Se múlt öröme, sem jövőd reménye.

(Őszi siralom, 1919)

Ez, a múlt-jövő fájdalmas dilemmája fogja alakíttatni Tompa László következő költői korszakának témáit és magatartásformáját is.

A „SZIKLAVÁRBÓL” A SZIKLAVÁRBA

Az államiságváltozás után Tompa Lászlóban is megfordul a gondolat: elhagyni a szülőföldet. Ez természetes is volt, hiszen a régi vármegyei hivatalnok-réteg indul meg a kisebb határok közé szorított Magyarországra. Ő mégis maradt. Életrajzi írásában családjára iránti kötelességére, a bizonytalan, kilátástalan útra hivatkozik,¹³ de későbbi verseiből az is kitűnik, hogy a külső okok mellett az a sejtése is szerepet játszott maradásában, hogy rá, aki magát olyan sokszor ítélte verseiben fölöslegesnek, most szüksége lett sorsosainak. A vers, a művészet már nemcsak a napi robot menedéke, hanem a megváltozott helyzetbe került romániai magyarság önkifejezési lehetőségévé vált. Tompa erre érzett rá, szinte legelőbb minden kortársa közül, bár programosan soha sem lépett föl az ekkor szerveződő romániai magyar szellemi életben.¹⁴ A szülőföldről szóló vallomásában is utal erre a fölismerésre:

¹³ *A Küküllő mellett. ih.*

¹⁴ Czine Mihály írja: „Az új hatalom alá került magyarság életöztöne először az irodalomban szólalt meg. A lélek megrezdüléséből irodalom virágzott.” *A romániai magyar irodalom kezdetei.* Jelenkor 1967. jún. 519.

„Mint valami friss havasi szél, fuvalt meg olykor az a tudat is, hogy eddigi szűkebb-körű felelősségérzetemnek, valami általánosabb, többeket átfogó felelősségérzetté kell szélesednie.”¹⁵

Fölismerése találkozik a szerveződő magyar szellemi élet mozgásaival, 1918-tól kezdve sűrűsödő folyóiratpublikációi ismertté teszik. Ám a „többeket átfogó felelősségérzet” csak sokára fog teremni verseket, egyelőre a költő még legtöbbször csak önmagára tekint, magatartásformájának, önszemléletének változásait próbálja. De nagy különbség van már az előző korszakának hasonló tárgyú verseihez képest. Ezeket a verseket — ha nem is nagy számmal — népe sorsa és az emberiség gondjává szélesülő mondandót hordozó versek erős csapata kíséri. Joggal írja erről a korszakáról Veress Dániel: „Költészetének maradandó aktualitását, friss szuggesztivitását alapjában az táplálja, hogy nem önmagáért lép ki mondanivalójával a világ elé. Történelmi vízvázlatok holt árterületein élt, progresszív humánus eszmevilága és erkölce követelte meg, hogy önmagán és művén át nyújtsa, szakadatlan megújuló példát és serkentést sorsosainak.”¹⁶

Néhány nagy jelképbe sűríti e korszakának legfontosabb mondandóit. Az első, amely magatartásformáját jelöli:

Meredek úton önmagamhoz értem[...]
E magam: sziklavár,
Mely komor daccal áll
Csatátér fölött szürkeségben.

(Sziklavár, 1920)

Innen tekint az életre, „*Hol mindenütt cselek*”. Sóni Pál írja: „A sokféle magány közül... Tompa László sziklavára látszik a legbevehetetlenebbnek... Mert szeme előtt romantikus magány-kulisszái között is mindig a valóság lebeg, s mert hallgatósága — sivár egyedüllétében is jól tudja — maga a nép... Ám az egyszerű szavak emelkedetté és költőivé válnak, mert egy lélek vergődése reszket bennük. Nem is egyéb a sziklavár, mint romantikus háttér e vívódáshoz.”¹⁷ Valóban romantikusnak ható háttér ez, de nem szabad elfelejteni, hogy valóságos sziklavárról van szó: a lélekben. Azt a védekezést erősíti meg, amit első korszakában néha csak költői póznak hittünk; most valóságos támadások ellen védekezik, hiszen az élet erős brutalitással adja tudtára sorsának megváltozását, a vágyott lehetőségek végleges elvesztését. A sziklavár-motívumban védekezés és bizonyos életidegenség van egyszerre. Egyik közeli versében írja: „*Az élet színét többé meg se lássam*.” (*Óh, gyermekek*, 1920.)¹⁸ Azonban e korszakában is fölbukkan dacos, már-már zsenimegváltó tudattal táplált magatartása. Előbb még az élet cseleitől való félelem, bizonytalan vágy:

Ne mindig csak a zártövű hegyek,
Melyek közt rabbá rögződik a lélek!
De habok hátán feszüljek a szélnek,
Majd kék partokról álmok intsenek[...]
Vagy e vágyad is cselvetés csupán[...]

(Tenger, te nagy..., 1921)

De azután a verseknek egy egész bokra annak bizonyására, hogy a jövődre hiva-

¹⁵ *A Küküllő mellett*. ih.

¹⁶ *Arcképvázlat Tompa Lászlóról* = Tompa László: *Versek*. 12.

¹⁷ Sóni Pál: *Tompa sziklavára*. = *Művek vonzása*. Bukarest 1967. 22—28.

¹⁸ Tompa több versében szól a tiszta gyermeki világ iránti vonzódásáról, ebben is rokona Juhász Gyulának.

tása van. Szokatlanul hangosak, már-már programosak ezek a versek, nincs bennük pontos megfogalmazása annak, amit vár, csupán a maga kedélyének, elhivatottságának külön-külön változatairól tudósítanak:

De most még várok, tudva: nemsokára
Egy nap fog jönni friss hajnali széllel,
Mely ködöt űz s a kapukat kitarja.

Addig csak várok. S olykor-olykor éjjel
— Éh-csikasz ellen élesztgetve lángot —
Egy-egy csóvát az éjbe belevágok.”

(Havasi tájékon, 1921)

1918—19-es kétsége merül föl benne: „*Hogy múltam: múlt, a jelenből kiestem, S a jövődőben sincsen mit keresnem.*” De elhessegeti magától ezt a gondolatot és újra csak a helytállás magatartásába helyezkedik bele:

De ez csak egy perc — aztán újra bátran
Szegem föl már-már lankadt fejemet,
Kiegyenesül a hátam!
A állok, mint aki másként nem tehet!
Mint akinek ez így rendeltetett el —
Hogy megkísértve, hajszoztan, sebekkel
Lehessen más, csak hű és igaz!
Az vagyok én is — mindhalálíg az —
Magamhoz hű, szenvedő, igaz ember,
Kit e tudat ma biztosan vezet.
S a holnappal is majd csak megleszek! —

(Múlt-jövő mezsgyéjén, 1921)

Hasonló írásai: *Erdélyi aratás* (1922), *Életgázló előtt* (1923), *Látó szemmel* (1923). Ezekben az írásokban bukkannak föl újabb nagy jelképei.

Holnapra már hordom a téglát.
S ha kell: vérem lesz a ragaszték.
Mert engem semmi meg nem ingat,
A cél felé szent izgalom hajt,
S egy reggel — bár holtan rogyok rá —
Az a vár mégis állni fog majd.

(Új Dévavára épül, 1923)

Ugyanez a gondolat a *Kínok tüzeiben* című versében is megtalálható, kissé patetikusabban. Nagy önbiztató versei vannak ebben a sorban:

Te csak állj helyt keményen —
Hagyd, hajlongjon félve a nád!
Gyötrelmeid kohótüzeiben
Kieg szivedből
Sok gyöngeséged és hibád!

(Ne félj!, 1924)

Önmagához szól, de költészetének köre már rég nem önmagára szorítkozik csak, s így Tompának ezek az írásai a kortársirodalom képviselőit szólongatják:

Csillagok közt van neked is helyed,
Lendülj feléjük, hisz azért vagy ember!
S tudd meg, hogy még sok öröm, szenvedés vár —
Az élet szólít — hallod? —: kelj fel, kelj fel
És járj!

Kelj fel, és járj, 1924)

Szinte minden rá jellemző maradandó jelképét, magatartásának változatait e korszakában, ezekben a verseiben teremti meg. A dacot, amellyel következetesen ragaszkodik a vállalt szerephez (*Csőkönyösség*, 1925.), a magányosságot, mit ekkor emel példává, a tisztaság és helytállás példájává:

Én, amíg minden omlik, összedül,
Gyötrelmeimmel e kopár fokon
— Magányos fenyő — megkapaszkodom,
S állok daccal, társ nélkül, egyedül.

(Magányos fenyő, 1929)

Tompa magatartásának, a helytállás ilyen vállalásának nagyságát csak akkor tudjuk igazán értékelni, ha látjuk, milyen küzdelmes belső szenvedések árán tudta ezt írni, élni. Így látja önmagát:

S válasz sehol... csak hallgatok sötétben
Körül a magas zárkózott hegyek.
E csönd már-már fojt. Ámde mit tehessünk?
És mit tehessen a pásztor kivált?
Még vár néhány ily fojtó, hosszú percig —
S aztán megint egy hangosat kiált.

(Kiáltás, 1926)

Hogy mi zajlik a sziklavárban, a költő lelkében, arról hűséggel tudósít az *Erdélyi magaslaton* (1924) című versében:

Tudom, hogy ottlenn az ebek csaholnak,
S lőt-fut sok ember, árva s oktalan!
És hallok olykor zengeni igéket —
— Tán nyersek is, de egyik sem hamis —
Gyakran vetem csak falevéltre őket,
De néha vésem szirtdarabra is!

Fontos mozzanat. Tompa vallomásos költő, s itt költészetéről beszél, arról, hogy a lenti világ hangjait veszi versbe, ezek a hangok betörnek a sziklavárba. Az erdélyi magaslat, mint a szűkebb s tágabb életre való rálátás helye, kilátója, szintén jelképes értékű motívum. (A vers ajánlása a romániai magyar irodalom egyik nagy alakjának, Kuncz Aladárnak szól, s az ajánlás is utal az erdélyi magaslat értelmezésének meg-bővíthetőségére.) A huszasévekbeli költészetének egyik legkülönb mozzanata, hogy a tiszta emberséget oly sokszor állítja példának:

Bizony mondom: most a jó tiportan
Nagyobb hős, mint eddig bármikor.
Mindazt, ki csak tisztán élt e korban:
Üdv illeti — örök égi tor!

(Ének a jövő gyermekeihez, 1925)

Ez a tisztán élni életelv nem elvont költői téma, Tompa valóban ezt követte, bármily mocskoló korban élt, emberségén soha nem esett csorba. *Emlék című* (1925) versében írja: „*Mételyes, csúf korban élt, de tiszta volt.*” (Mintha Radnóti előlegezné már ez a magatartás, még frazeológiájában is rokon lesz ezzel Radnóti.)

Ám e magatartásforma próbái mind-mind törést szenvedtek az élettől való szembesítéskor. Tompa azonban makacsul ragaszkodott külön-külön változataihoz, mert hitte, s jól hitte, hogy az emberi tisztaság, a humánus védelme, ha kicsi körön is, de védekezést jelent, szembenállást jelent az embertelenséggel. Ez a maga-

tartása ad majd piederstált neki a harmincas években, hogy a nagy európai anti-fasiszta kórusban megszólalhasson. Tompának ezt a tisztaságot őrző magatartását tehát nem önmagában kell megítélnünk, hanem élete és költészete távlatában, s így látszólag elvont tisztaságvágy az emberiség ügyévé szélesülő értelmet kap.

Ezeket a kitörési kísérleteket, jövőndóakarást, földadatvállalást a nála már szokásos letörések kísérik. Egyik versében pl. magyarázatát adja ennek a hullámlásnak:

Volt úgy, hogy tudtam volna harcot állni.
Hevülve hírért, eszmék igazáért.
De nem volt, aki ösztönözni ráért,
S magamat dúlták életem csatái.”

(A magam halotti jelentéséül, 1923)

Másutt bővebben ugyanerről:

Akartam, sírtam — jól tudom: ez mentségül kevés —,
De meggyötört, letört sok, sok látott szenvedés.
A kor súlyos volt, véresen, országon tiport [...]
Még soha embernemzedék sem ért ily csúnya kort.
Ellene mit tehettem én? — Gördült a nagy kerék,
S míg meghíztak a herék, halt millió derék —
S a zavar kavargog tovább — egy ember mit akar?

(Éji szálláson a segesvári torony alatt, 1922)

Különös szomorúsággal, sötét tónussal kísérik a húszas évekbeli bizakodó verseit az önmaga és népe sorsa fölötti elkeseredésének hangjai. Ezekben sűrűn fölpanaszolja azt a magányt, ami előző korszakához képest csak súlyosbodott; amit előbb tehetsége rejtve maradásának hitt, most az írás visszhangtalanságának kínja váltja föl, az írás igazi szerepének gondja, lehetősége nyomul versei előterébe. Ez az önszemlélete újra csak a leszorítottságáról árulkodik, szinte felesel azokkal az írásaival, melyekben eljövendő korok emberének tartotta magát:

Rám már a végzet szele zúdul,
Sziszegve kúszik éjjele.
Éjem mind vele van tele
Múlásom annyi zajt sem üt majd,
Míntha a szél egyszerre csak
Egy ajtót hangosan becsap.

(Búcsúzás, 1921)

Ezek a versek adnak hírt arról, micsoda erőfeszítésbe került Tompának, hogy dacot, tisztaságot, helytállást tartson életelvének, példának.

A vidékreszorítottság is erősen nyomja most is; a *Kis állomás* (1927) éppúgy a vidékiség jelképe, mint Juhász Gyulánál. De ennek a magánynak legfájdalmasabb képét egy gyermekjáték mondókájára írott versében adja: *Kútba estem, ki húz ki?* (1930), mely nem egy pillanatnyi életérzést fejez ki, hanem egy egész életet.

Juhász 20-as évekbeli vidékiség-panaszát olyan rokon hangon halljuk nála is:

Míntha híg, csúf, őszi sárban
Szürke ponyvás szekerek
Sora húz el s nyekereg;
Napjaim is oly siváran,
Megzökkenve görgenek.

(Napok, szürke szekerek, 1923)

Tompának e második korszaka belefut a harmincas évek végébe, amikor befagyott révű életről, várt, de nem kapott rádiójelekről szól írásaiban. E korszaka végén újra föltűnik a sziklavár motívuma (*Immár úgy van*, 1938.), s dacos elmúlás képe is.

Am ez elhallgatás előtt Tompa még hangosan szólt, s talán költészetének legértékesebb termését adta azokban az írásaiban, melyekben egyre táguló figyelemmel tekintett népére, s általa, belőle az egész emberiség sorsára.

Mit tudott Tompa a népről? Láttuk, hogy korai írásaiban csak nagyon távoli visszhangja van legközvetlenebb népi környezetének, s ha van, akkor erősen a század-vég szemlélete nyugózi nyelvét. Mégis sok minden fölhalmozódik benne falusi, vidéki állomásain a székely paraszti világról. Szülőföldjéről szólva írja: „*A hivatali állásaimban, az erre sok és sokféle alkalmat adó érintkezés útján közelebb jutottam a föld népéhez, sok keserű baja, hibája, erénye, küzdelmes élete mind jobban kitarult előttem.*”¹⁹ Ez a kitarulás szerepet játszik költői korszakának váltásában is, éppen akkor jelentkezik a szülőföld és népe írásaiban:

S nem látod-e[...]
Hogy[...]
egész falud hogy megöregedett?!
Találkoztál bús, fáradt férfakkal —
S meg nem ismerted cimboráidat.
S jött sok anyóka, szikkadt, mint a tar gally,
A hátuk görbedt gond és baj miatt.

(Nyárkeresés őszi ködben, 1920)

Az első alkalom, hogy versében a tájból előlép a nép. A maga emlékeit kutatja a szülőföldön s rátalál a népre. A diákkor emlékeit keresi Segesvárt és eszébe jut a mező, a munka meg a gyár (*Éji szállás a segesvári torony alatt*, 1922.) A kisvárosi elhagyatottságból sorsosai alakját tolja előre versében a maga bánata helyett, s érezzük a rokonbánatot:

Emberek e ködben
Küszködnek rogyásig
Napestig a jármot
Úgy hordják szegények,
Hogy már azt se tudják
Vajon miért élnek?

Minden kis utcájuk
Kínnal van kirakva.

(Májusi hajnalhasadás, 1923)

A székely paraszti sors egészen Juhász Gyulára emlékeztető módon jelenik meg nála. Ez a paraszthoz való odahajlás, a szántó-vető mindennapi életének versbevétele, a róluk való szólás őszintesége, lírai heve időben azonos Juhász hasonló írásainak születési idejével. Kettejük közti rokonságban e mellett az azonos tárgyról való szólás tónusának, stílusának hasonlósága is megtalálható. A Szeged vidéki magyar paraszt sorsáról is írhatta volna (s írta is) Juhász Gyula mindazt, amit Tompa írt a székely parasztéről:

Erdélyi szántóvető sutban nem heverhet,
Inat feszíteni rogytig kell szegénynek.
Sokat a vég is úgy talál: dologban;
Rögöt tör, zord, öreg alkonyon túl —
Míg konok szíve utoljára dobban,
S a szerszám görcsös kezéből kifordul —

(Erdélyi szántóvető estéje, 1923)

¹⁹ A *Küküllő* mellett. ih.

Vagy talán nem Juhász forradalom utáni faluképét idézik ezek a sorok Tompa költészetében:

Sors szele sír[...]
Küzdelmes sorsú véreim ilyenkor
Kunyhóikba húzódva éjjeleken át
Hallgatják, hogy egy-egy csúf toportyán
Egy kiugró bércre kiülve dudál.

(Erdélyi télben, 1929)

Ezekben a versekben ott van ő maga is; az előbb idézettben ilyen sorral találkozhatunk: „*Tátog levegőért a megszületni nem tudó gondolat.*” Népe sorsának ilyen átfogó jelentőségűvé, jelképpé emelő verse még az *Őszi szántás székelv hegyek alatt* című írása is.

Tompa nem csinált székelv mitológiát, nem toldotta meg a meglevőt s divatozót újjal, nem hajlott ezekhez. Amit ő a székelvsegről mond, történelmi tény, személyes élmény. Ez az ő népe, ragaszkodása hozzá (a rátalálás után) a legszebb emberi-művészi érénye. A dolgozó szegénység sorsát látja és szánja, a maga életének párhuzamosságát, majd azonosságát ismeri föl ebben a sorsban. „*Csak megedződik Baj közt a székelv*” — írja a *Régi út porában* című versében (1925), s melléírja: „*Így én is*”. Ennek az azonosuló magatartásnak egyik legnagyobb szerűbb verse valóban az az írása, amit sokan Tompa legjobb művének tartanak: a *Lófűrösztés*.²⁰ Tompa népe helytállására döbben rá:

... Egykor így álltak (ők, vagy apáik)
A Pruthnál is, — így a gránátszaggatta Doberdó
Sziklái, — akár Pennsylvania gyilkos levegőjű
Bányáiban, s álltak, ahol csak állniok kellett,
Keserű daccal, a sorsnak szembeszegülve.”

Ezt a helytállást vetíti előre, növeli állandó tulajdonsággá a vers befejező soraiban, nem mitizálása ez semmiféle „székelv” érénynek, hanem nagy bizodalom a nép megmaradásában:

— Míg gyászosan évek százai húznak el —
Ők örömtelenül is, ha kínba tébolyodottan:
Itt fognak állni, örökké, — hogy Imre szorítja,
Aron pedig... Aron nem hagyja magát!

Tompa ebből a néphez hajló magatartásból költői föladatot is csinál magának. A rátalálás a föladatot is megjelöli számára: szólni helyette, érette. Ezt a versvonulatot éppen ilyen ars poetica-jellegű vallomásos írással koronázza:

S nem mehetek még sem.
Alább délkeletnek
Reggeltől napestig
Tartó küszködésben
Testvéreim élnék.
Sorsuk gyötirelemre
Jóbéval vetekszik.

²⁰ Így pl. Révész Imre: „*Lófűrösztés*”. Pásztortűz 1941. 93—95. Féja Géza azt írja e versről: „A leíróvers is új fejezethez ért nála: a lófűrösztés jelenetében besűríti a székelv népegyéniséget és népsorsot.” *A nagy vállalkozások kora*. Bp. 1943. 388—391. Tompa maga is fontos írásának tartotta, a *Küküllő mellett* című vallomásában idézi a lófűrösztés gyerekkori élményét.

Sokszor csüggedeznek,
Rájok a halál is
Rémfejet meresztget.
Ilyenkor egy nóta
Úgy kell, mint a harmat —
Szavaiból gondjok
Sötét szövetébe
Egy kis hímet varrnak.

(Beszéd a varjakhoz, 1931)

Erre a magatartására, érzés- és gondolatvilágára épülnek rá az emberiség gond-
jával viaskodó versei is, és ezen a szálon jut el az antifasizmus, mint egyik leg-
fontosabb költői témájához, s ezzel Tompa Babitsnak lesz rokonává a magyar
irodalomban, és tagja annak az antifasiszta kórusnak, mely a legjobb irodalmi erőket
vonultatta föl Európában. Előbb a testvériesülés gondolata, érzése jelenik meg írá-
saiban:

Bizony mondom: az idő jobbulni int!
A vadság, bűn halálra zaklatott: —
Fogjatok kezet, s a kelő napot
Kezdjétek úgy, mint frissen fürdetett,
Tudatlan kisdedek!

[...] S ne féljétek!"

(Személyvonat, III. osztály, 1921)

Ugyanez a testvériesülési vágy későbbi versében (nála szokatlanul) filozófikusan
tűnik elő:

S mindeneket magamhoz ölelek fel,
Hogy elvegyüljek rendre mindenekkel.

Így (ki azt hittem: különködni lettem)
Egység vagyok meg összesség is egyben.

(Hallgatagon, 1926)

Lindbergh óceánrepülése a gondolatban és örömben összefogó emberiség képét
képi meg előtte. „*Milliók lelke megint kész talaj[...] Magvetésre vár.*” (*Még van
remény*, 1927). De ugyanebben az évben van egy balsejtelmes verse, melyről előbb
azt hisszük, hogy csak konvencionális költészeti téma, azonban kiderül, hogy nagyon
előrevetül egy fölismerés a harmincas években nyernek értelmet ezek a szavak:

a testvéri vér
Melyet ontottál: már-már százdig ér!

(Ábel számonkérése, 1927)

Ami itt költői túlzásnak tetszik, az a harmincas évekre rideg valóság, s Tompa költé-
szetének egyik legnagyobb szerűbb mondandójává szélesül: a fasizmus elleni tiltakozás. Tompa magatartása a fasizmussal szemben — a tiltakozás és az emberségre, tiszta-
ságra való hivatkozása — nem volt egyedüli, európai példái voltak. Igaz, hogy nem is
volt a legeredményesebb, de egy volt a lehetségesek közül.

Kutyák rád törnek, látnod kell: nincsen egy zug
Rejteni téged, [...] Föl, föl kell végre fognod: nem tudsz menekülni —
Mind szűkebb körbe zárnak, konokul közeledve
(Míg sebzett szived sok vérnyoma is elárul),

Végül is nem tehetsz mást: míg messze kis harang sír,
Szemedbe vissza kis ijedt gyík tekinget,
Te pár szál aszott virággal ujjaid közt
— Menekülni se vágyva — csak megadod magad!

(Őszi hajtásban, 1934)

Ez a megadás azonban nem jellemző Tompára, inkább csak fenyegető lehetőség, nem belenyugvás. E versben is a gyík, virág, harangszó, a kis életkör kedves kellékeit őrizgeti, mintegy jelezve: ő nem pusztító, az élet szépségeit megőrző ember még ebben a korban is. Távoli párhuzamként említhetjük a kis lah néptöredék költőjének hasonló magatartását.²¹ A nagy humanista példákon nevelődött Tompa most, ezt a humanista hagyományt állítja szembe a fasizmussal:

A sok erőszak, mely erdei vadnál
Úzottebb vaddá alázta az embert [...]
Ilyenkor vad indulat űz fel
Ki, ki levegőre, rohanni mezőn át,
S kiáltani: nem, nem! Nem kell az enyészet,
A gyász, a halál már! Az kell, hogy az embert
Engedjék élni, örülni — ezért lett
S nem gyűlölködve szorongani folyvást.

(Egy volt vadással, 1934)

A fasizálódó Európáról meglepően pontos láttelepet ad:

S menetelés — jaj, nincs ellene szer:
Már-már az egész világ menetel.
Ez jobbra, az meg balra, s aszerint
Minden egyesén olyan csapating.
Zöld ing, barna ing, kék s többféle más —
Csak a fehér már szinte lázadás.
Mikor mindenki farkasként üvölt,
A báránynak rossz hely megint a föld.
Az ember ma vagy tömeg vagy vezér —
Más nem lehetsz, vagy léted kész veszély.
Plakátok közlik a parancsokat:
Gyűlölni mit kell, mit szabad.
Én elfordulok ezektől [...]

(Mind menetelünk, 1937. szept.)

E sorba illeszthető versei még: *Sziddhartha újból eltűnik* (1938), *Diogenész lámpájával* (1939), *Új iszonyúságok előestéjén* (1939). Mennyire rokon Radnóti borzalmakon túli jövőbizodalma ezekkel a sorokkal:

Majd egyszer az is eljön:
E válság véget ér.
S nem lesz új fű, mely vértől lett kövér.
Az embernek [...]
Kis életét szabad lesz
Ezentúl élnie.

(Majd egyszer, 1940)

²¹ Lysohorskyról Fábry Zoltán: *Óndra Lysohorsky, a lah költő. = Stószí délelőttök*. Bratislava 1968. 272—282.

A magatartásbeli rokonság Radnótival:

De holtomban
Is majd székely éget.
A székely, hogy
Most éltem e korban,
S hogy e korban
Én is ember voltam.

(Vers 1944 közepéről)

Éppen antifasizmusa billenti ki Tompát abból a passzív magatartásból, amelybe tisztaságával vonult. Költészetének ezt a vonulatát szokatlan erős tisztánlátással zárja, mintegy revízió alá véve a visszahúzódot, önmagához beszél, de költőtársaihoz is:

Hát csak állj itt, s ha tetszik: festegessed
Egy boldogabb kor képeit magadnak.
De arra is légy készen, hogyha élsz még:
Egy sereg rémség még mind rád szakadhat.”

(Farkasjárás éjszakáján, 1943)

Tompa Lászlót nem fizikailag, szellemileg fojtja el a fasizmus. Elhallgatásában szerepet játszik az is, hogy ezt is tiltakozásnak szánta, de bizonyosan az is, hogy e valóban jelentős antifasiszta költészet nem kap visszhangot. Tompát mindig izgatta költészetének hatása, határa. Ezek az írásai már nem abból a magatartásból születtek, mint előző korszaka verseinek nagy része, nem a maga gyönyörűségére írta. Alig volt lehetősége (életmódja miatt is!), hogy írásainak visszhangját bármily nagyságú társadalmi körön ellenőrizze. Ez a visszhangtalanság is oka lehetett elhallgatásának.

Tompa 20-as, 30-as évekbeli költészetének e fő motívumai mellett másokkal is találkozhatunk: tájélményének némely változó és változatos újíráásával (főleg ősz, tél, tavasz tájainak verseivel), anyjára emlékező íásaival (Féja egyenesen József Attilához hasonlítja Tompa anyaidéző verseit),²² ars poetica jellegű íásaival melyekben költészetéről vallott önitéletének és költészete feladatának külön-külön megfogalmazását olvashatjuk. E vonatkozásban ezt a korszakát régebbi önitéletével kezdi:

A sors utánam oly könnyen dobja
Pár versemet, mint sárga lombcsomót.

(A parton, 1920)

1923-ban egyik versében a robotosok májusfája akar lenni. Amit népéről szóló verseiben megírt, azt költői feladatnak tartja mások számára is:

Im itt is mennyi nesz sír —
Velük ég és föld tele van.
Hárfája jajszeleknek
Vagyok magam is — magam.

Kell hát itt lelni pár szót —
Oly vérzón hú szavakat,
Melyeket majd, aki meghall:
Lélegzete is elakad.

(Sikoly, 1923)

Egészen harcos, korszerű ars poetica, amit 1926-ban ajánl: „*De remekelni nem elég a szándék — A kor lelkének kell izzni benned!*” (*Sötét kor pusztáiban*). Igaz, hogy e versében, amikor a kor lelkét akarja megjelölni, azt törpének találja s egy szebb korhoz föllebbez elismerésért. Tompának ez ars poetica-jellegű verseiből világosan kitészik, hogy az új költői témák (népe s az emberség sorsa) követelték meg tőle költői feladatának revidálását; nem mellékes tulajdonsága ez költészetének, mindvégig kereste a legmegfelelőbb kifejezését magatartásának.

²² Féja Géza: ih.

De hangomat azért
 Én még megtalálom,
 Bármilyen hatalom
 Tartogassa záron.

Csak egy zárnyitó szó
 Kell még, s azt, úgy érzem
 Valahol maholnap
 Meg is hozza szépen.

Ha e szót kimondom:
 Zár felszakad, enged.
 S felmutatom égő
 Sújtott szívemet a
 Sújtott embereknek!

(Rejtőző szavak nyomában, 1936)

Ezt a zárnyitó szót már nem találta meg, a történelmi változás jelentett számára is zárnyitást. Tompa 1944 után keveset írt, 1963-ban halt meg. Írásaiban még tudomásul veszi a nagy változásokat, békéről, a nemzetiségek együttéléséről, újjáépítésről, az új embertípus megjelenéséről szól verseiben, de ezek az írások az 50-es évek sematikus költészetének hangján szólnak. Tompa újabb értékelőivel (Veress Dániel, Kacsó Sándor, Hajdú Győző)²³ együtt állíthatjuk, hogy az új dolgokhoz való odafordulás Tompánál őszinte volt, de nem állíthatjuk, hogy ezek jó írások is. Az elfojtás és elfojtódás, ami a fasizmus előretörését követte Tompánál, megtette hatását költészetében is, hiába őszinték ezek a versek, valahogy a nyelvét, a maga költői hangját nem találó költő írásai ezek. Tompa, népszerűségének és antifasizmusának nagy verseivel zárta életművét.

Tompa László a Nyugat kortársa volt, nemcsak témaazonossága van meg vele, hanem költészetének stílusában, magatartásának változataiban is. S ezek a jegyek nem utánérzések voltak a Nyugatosokénak, hanem legtöbbször azokéval együtt születő, időben azonos tulajdonságai. A formajáték nem izgatta annyira, mint a Nyugatosokat, versszerkezete gyakran széthulló, inkább egy-egy tömböt, sort ír meg jól a versben. (Ebben Juhászra hasonlít erősen).²⁴ Amivel kárpótolt, az a nyelv, mely állandóan remeg a lefojtottságtól, szinte nyelvi jelekkel adja hírét külső és belső élete közti feszültségnek. Az a magány, vidékreszorítottság, mely ismeretlenné tette hosszú ideig, úgy oldódott föl, hogy Tompa szószólója lett népének és egyúttal az emberiségnek is. Ez a tudata enyhíthette magányosságát. Személyes sorsánál csak irodalomtörténeti sorsa volt mostohább.

Mihály Illa

UN CONTEMPORAIN DE NYUGAT EN TRANSYLVANIE (La poésie de László Tompa)

En Transylvanie László Tompa était contemporain de la grande génération du périodique intitulé «Nyugat». Il vécut isolé, loin de ses contemporains, pourtant ses thèmes poétiques, son attitude ont une ressemblance avec les leurs. Jusqu'ici on ne voyait en lui que «le poète transylvain», mais l'analyse complexe de ses oeuvres prouve que sa poésie est importante aussi en fonction de l'époque. Il survécut à toutes les vicissitudes de la «solitude» du pays hongrois, mais sa réflexion sur sa vocation poétique et l'expérience du changement de situation de son peuple ont modifié le culte de la solitude qui caractérisait les débuts de sa poésie. Dans sa dernière période sa poésie s'est élevée jusqu'aux problèmes européens et antifascistes que dissimule un peu son style traditionnel.

²³ Veress Dániel: ih., Kacsó Sándor: *Tompa László legszebb versei*-hez írott tanulmányában; Hajdú Győző: *Tompa László arcképe*. = *Műhely*. Bukarest 1967. 33—48.

²⁴ Németh László 1926-ban azt írta róla, hogy „inkább sorokat, mint verseket szikrázó költő.” *Az erdélyi irodalom*. = *Két nemzedék*. 1970. 181—191. Gulyás Pál elismerte Tompa költészetének „számítás nélküli őszinteségét”, de legfőbb kifogásaként említi: „Kár, hogy sohasem veti magát bele a művészi komponálás szigorába, hanem szinte improvizáltan hagyja elgondolásait.” *Debreceni Szemle* 1928. szept. 400—403.

PÓSA PÉTER:

KEATS ESZTÉTIKÁJÁRÓL ÉS KÖLTÉSZETÉRŐL

— Halálának százötvenedik évfordulójára* —

„Mihály szeme könnyel telt meg. Ime, itt nyugszik Keats, a legnagyobb költő, amióta a világ világ...” Szerb Antal „Utas és holdvilág”-ának hőse a római protestáns temetőben, Keats és Joseph Severn sírjánál állva, így fogalmazza meg azt, amit vele együtt sok más olvasó is érez Keats festői tökéletességű képeinek olvasásakor, akár az eredeti renaissance-pompájú szöveg van előtte, akár az a helyenként talán kissé szigorúbb, fegyelmeztetebb, de a rokon költő-egyénség és az azonos betegséggel együttjáró állandó halál-közelség élménye következtében az eredeti versekkel szinte adekvát élményt nyújtó négy Tóth Árpád-i ódafordítás. Szabó Lőrinc tanúsága szerint Babits egyszer tréfásan Tóth Árpád Shelley Nyugati szél fordítását jelölte meg a legszebb magyar versként. A tréfás nyilatkozat mögött rejlő s komolyan is vehető lényegét tekintve Babits éppen úgy említhette volna Keats Csalogány ódáját is, kevés műfordítás vált annyira szerves részévé a magyar lírának mint a két angol romantikus költő néhány lírai remekműve.

Ma már kétségtelen, hogy az angol romantikus líra múlt század eleji ragyogó periódusának Keats a csúcsa. Douglas Bush, a Harvard Egyetem professzora 1937-ben írt Keats-tanulmányát így kezdi: „Keats is probably the only romantic poet, apart from Blake, whose present rank is conspicuously higher than it was in the nineteenth century, and the rank given him by critics and poets of that period is not low.”¹ Műve további részében D. Bush ezt azzal magyarázza, hogy Keats sokkal kevesebb felesleges poggyászt cipel magával középszerű írásokból és korhoz kötött ideákból mint nagy kortársai.

Ez az érvelés lényegében igaz. Wordsworth költészetében a középszerű írások áradata egyszerűen mennyiségi súlyával csaknem agyonlapítja azt a 15–20 nagy verset, amelyek költőjüket a világ nagy lírikusai közé emelik. Ezt ma már az angol nyelvterületen is felismerték, bár még a századunk harmincas éveiben megjelent, és maradnak igazán nem nevezhető Arthur Compton—Rickett-féle irodalomtörténet is „Wordsworth korá”-nak nevezi a XIX. század első harmadának irodalmát. Ami Coleridge-t illeti, ő olyan filozófiához vonzódott, amely már új korában is túlhaladott volt, s — ami költőnél még nagyobb baj — élvezhetetlenné vált tőle sok részlet-szépségekben gazdag műve is.

Byron nagyobb náluk, de csomagjában túl sok van mind a nagyon erősen csak korához kötött ideákból, mind a középszerű művekből. Engels pontosan a lényegre tapint, amikor meglátja a forradalmár Byronban a potenciális görög királyt, pontosan tudjuk, hogy az ő szembenállása a világgal sokkal inkább a szélsőséges individualista sértődöttsége, mint a korbácsolt háttal jajgató milliőkarú lény fájdalmának

* A tanulmány 1971. januárjában íródott!

¹ Keats talán az egyetlen romantikus költő, Blake-től eltekintve, akinek jelenlegi rangja feltűnően magasabb, mint volt a XIX. században, és az a rang, melyet annak a korszaknak kritikusai és költői adtak neki, nem alacsony. Douglas Bush: Keats. A Collection of Critical Essays. Edited by W. J. Bate. Englewood Cliffs, New Jersey, USA, 1965, p. 13.

kifejeződése. S ha eltekintünk a két főmű ragyogásától — az is elhalványodott már itt-ott — alig marad néhány vers és részlet, amely nem hull ki az idő rostáján.

Marad Shelley. Az ő nevével fémjelezhetjük leginkább a kor költészetét, mint ahogy azt a leghaladóbb angol irodalomtörténetek is teszik. Az ő idealista lelkesedése az emberiségért valóban nemcsak elméleti. Az „Iszlám lázadása” olyan pontosan megfogalmazza a forradalmi terror forradalmi körülmények közötti alkalmazásának jogosultságát, sőt elkerülhetetlen szükségességét, hogy több mint másfél évszázada sem tudta ezt túlhaladni egyetlen költői mű sem. Az ő írásai között nem sok a közpszerű, annál több a remekmű.

Ám éppen Keats tapint rá Shelley költészetének egy sajátos vonatkozására, a „Cenciek”-re utalva, abban a levelében, amelyben udvariasan kitér a Shelley-házaspár pisai meghívása elől: „...you might curb your magnanimity and be more of an artist, and load every rift of your subject with ore.”²

Ez a mondat csak látszólag tanácsolja Shelleynek a valóságtól való elfordulást. Keats nem teoretikus a szó köznapi értelmében, — mint ahogy Szophoklész sem az és Shakespeare sem, hanem az ő műveikből születtek a teóriák — ő Shelley költészetének ismeretéből indul ki. Ez pedig azt mutatja, hogy az őszinte hittel vallott, de fiatalos és idealista lelkesedéssel nem eléggé kiérlelt elméletek többnyire ártottak Shelley költői erejének és érthetőségének egyaránt. Shelley — eltekintve az egyetlen és a maga nemében páratlanul nagyszerű „Song to the Men of England” (Dal—Anglia férfiaihoz) c. költeménytől — mindig akkor éri el a legmagasabb csúcsoakat, amikor nem bicsaklik meg a hangja a kétségtelenül jogos felháborodástól egyéni sérelmei vagy az elnyomottak sorsa miatt. Nem a „Queen Mab” (Mab királynő), a „Mask of Anarchy” (A Zűrzavar farsangja) vagy a „Lines Written During the Castlereagh Administration” (A Castlereagh-kormányzatra) teszik Shelleyt elsősorban halhatatlanná, hanem az „Ode to the West Wind” (Óda a Nyugati Szelhez), a „Prometheus Unbound” (A megszabadított Prométheusz), az „Adonais”. Keats tanácsa Shelleynek nem általános érvényű szabály, hanem a kor legnagyobb költőjének egyenrangú kortársához intézett baráti javaslata, az utóbbi képességeinek és korlátainak ismeretében.

Shelleynek, a legnagyobb kortársnak is van tehát kidobni való ballaszt a poggyászában, melyet a halhatatlanság vitorlásán magával kell vinnie.

Keats példa nélkül áll nemcsak az angol romantika történetében, hanem talán az egész világirodalom is abból a szempontból, hogy nincsenek zsenéi, hogy úgy ugrott ki a költészet színterére teljes fegyverzetben, mint Pallasz Athéné Zeusz fejéből. Még a legnagyobbak is, akikhez Keats egyedül mérhető, írtak pályájuk elején gyöngébb műveket. Shakespeare sem a „III. Richard”-dal kezdi, hanem a „VI. Henrik”-kel; nem a „Szentivánéji álom”-mal, hanem a „Tévedések vígjátéká”-val; nem a „Rómeó és Júlia”-val, hanem a „Titus Andronicus”-sal. Talán Milton „L’Allegro”-ja és korai szonettjei hasonlíthatók csak ebben a vonatkozásban ahhoz, amit Keats 1817-es, első kötetében találunk.

Keats valóban csak Shakespeare-rel és Miltonnal mérhető, ezt a legmeggyőzőbben John Middleton Murry „Keats and Shakespeare”-je (London, 1930) fejti ki. Murry könyve után Keats elsőse a romantika lírájában már nem vitatható el.

² ... meg kell fékeznie önzetlenségét és méginkább olyan művésznek kell lennie, aki érccelel tölti meg témájának minden repedését.

To Percy Bysshe Shelley. 16 Aug. 1820. Letters of John Keats. Oxford University Press, 1965, p. 424.

„...he, alone among the romantic poets, consciously strove to escape from self-expression into Shakespearean impersonality.”³ — írja D. Bush a költőről.

A Shakespeare-i személytelenséget valóban csak a legnagyobbak érhetik el anélkül, hogy abból érdektelenség vagy közöny ne váljék. Keats, költői célkitűzéseiben, tudatosan törekedett erre. „A Poet is the most unpoetical of any thing in existence; because he has no Identity — he is continually...filling some other Body — the Sun, the Moon, the Sea and Men and Women who are creatures of impulse are poetical and have about them an unchangeable attribute — the poet has none;... — he is certainly the most unpoetical of all God's Creatures.”⁴ — írja egyik levelében.

Az állásfoglalásban kétségekívül ott van önmaga elhatárolása is a byroni magatartástól, amely — éppen fordítva, mint ő — a költő egyéniségének erejével akarta elfogadtatni műveit is, nem pedig eltűnni az egyedül fontosnak tartott költői kifejezés mögött. És Keatsnek sikerült az, ami csak egy Szophoklésznek, egy Shakespeare-nek, a költő egyénisége háttérbe szorult a tökéletes művek mögött. Érdekes, de nem döntően fontos, hogy az „Antigoné” szerzője Periklész vezértársa volt a számo-szi hadjáratban, hogy a „Hamlet” alkotója fillérekért pörösködött, hogy a „Hyperion” költője nem tudott jól görögül. Szophoklész ettől nem vált hadvezérré, Shakespeare nem lett kisebb költő, és Keats így is jobban értette és érezte a görögség lényegét, mint Byron — vagy akár Shelley, akik Cambridge-ben, illetve Oxfordban tanul-tak görögül, s az egyik meghalt az újjörög nép szabadságáért, a másik csodálatos siratóéneket írt — éppen Keats haláláról — az ógörög Bión modorában.

*

Halálának százötvenedik évfordulóján (1821 február 23-án halt meg Rómában) nem helyét kell megkeresnünk az angol költészet és a világirodalom történetében. Ezt a feladatot az irodalomtörténet régen elvégezte már, de ha nem így volna, sem a hely, sem az alkalom, sem a lehetséges terjedelem nem lenne megfelelő erre. Még csak nem is az a legérdekesebb kérdés, hogy mit köszönhet az utókor Keats művészetének. Régen tudjuk már, hogy az enjambement merész alkalmazásával új világot nyitott meg a modern európai lírának éppenúgy, mint neki Chapman Homérosz-fordítása. Közismert, hogy szépség-esztétikájának egyoldalú értelmezése, akarata ellenére, segített megteremteni a múlt század második felében a l'art pour l'art ideológiáját. Közhely, hogy Baudelaire, akivel minden újonnan kezdődik az európai líra történetében, az amerikai Poe-t tekintette mesterének és szellemi atyjának, akinek költészete mélyen gyökerezik a nagy angol romantikusok, Keats és Shelley írásművészetében.

Ennek az évfordulónak a kapcsán a mi számunkra az látszik a legérdekesebb kérdésnek, időszerű-e ma Keats esztétikája, mond-e valamit költészete, másként kifejezve, nem áll-e a mai olvasótól Keats olyan mértékben távol, hogy csak az iroda-

³ ... a romantikus költők közül egyedül ő törekedett arra, hogy tudatosan elmeneküljön az önkifejezéstől a Shakespeare-i személytelenségbe.

Douglas Bush: Keats. A Collection of Critical Essays. Edited by W. J. Bate. Englewood Cliffs, New Jersey, USA, 1965, p. 13.

⁴ A költő a legköltőietlenebb minden létező közül; mert nincs önálló énje — állandóan ... valamilyen más testet tölt meg — a nap, a hold, a tenger és a férfiak és nők, akik az ihlet teremtményei, mind költőiek és van változhatatlan, jellemző tulajdonságuk — a költőnek nincs; ... — a költő valóban a legköltőietlenebb lény Isten valamennyi teremtménye közül. To Richard Woodhouse. 27 Oct. 1818. Letters of John Keats. Oxford University Press, 1965, p. 172.

lomtörténeti dokumentumot csodáljuk benne, de a mai művész számára már nem példakép, a mai olvasó számára már nem élmény, legfeljebb — ha magyar vagy angol szakos tanárnak készül — kötelező olvasmány.

Végzetes hiba lenne a korszerűség ürügyén kiszorítani a régi remekműveket azért, hogy nagyobb helyet biztosítsunk az élő irodalomnak, amelynek tekintélyes része a lezárt értékelést adó tananyag helyett a diákköri vitákra tartoznék. Olcsó dolog lenne 1971-ben az ötvenes évek torzulásaira hivatkozni, amikor egy divatban levő kortárs író külön tétel volt az egyetemi szigorlatokon, de akadtak náluk sokkal nagyobb írók — régiek és újak — akik csak a „futottak még” fejezetben szerepeltek ugyanezekben a vizsgákon.

Persze nem ezzel a szemlélettel kell vitatkozni, hanem azt kell megnézni, élő hagyomány-e a Keats-i költészet, vagy csak azok számára érdekes, akik kifejezetten az angol romantika bizonyos vonatkozásai iránt érdeklődnek. Lehet-e a Szépség múlt század eleji költője modern a XX. század nyolcadik évtizedében, amikor az esztétizmus, amely a többi között Keats nevével igazolta magát, lassan háromnegyedik évszázada elavult. Mondhat-e újat a második világháború embertelen iszonyata után az az ember, akinek számára „A thing of beauty is a joy for ever”?⁵ A dokumentumok iránt érdeklődő kor magáénak érezheti-e még a görög szépség, a tűnt tündéri táj, a csüfrök téres küszöbén ülő Ősz költőjét.

Keats művészetszemlélete a legjellegzetesebben két versrészlet alapján ismerhető meg. Az egyik az „Endymion” idézett kezdősora arról, hogy a Szépség örök öröm, a másik az „Ode on a Grecian Urn” (Óda egy görög vázához) zárógondolata:

„Beauty is truth, truth beauty,” — that is all
Ye know on earth, and all ye need to know.

(„A Szép: igaz s az Igaz: szép!” sose
áhítsatok mást, nincs főbb bölcsesség!)⁶

Keats nem olvasta eredetiben a platóni filozófia szövegét, mint Shelley, ismeretei róla részben másodkézből valók, részben fordításon alapulnak.⁷ Elmélete nem is azonos a szépség, jóság és igazság platóni elképzelésével, csak a kiindulópontot jelenti számára.

„A keatsi szépség — írja Szerb Antal — nemcsak a lágy és felületi szépséget foglalja magában, ebben különbözik a későbbi nagy esztétáktól. Szépség a szenvedés is.”⁸

A szépség Keats értelmezésében tehát távolról sem csak esztétikai kategória. A szépségben megfér a szenvedés is, ha elég intenzív ahhoz, hogy ez a kapcsolat lehetővé váljék. „...the excellence of every Art is in its intensity, capable of making all disagreeables evaporate, from their being in close relationship with Beauty and Truth — Examine King Lear and you will find this exemplified throughout.”⁹ — írja két öccsének 1817-ben. Ezt a levelet nevezi W. J. Bate, Harvard-i professzor, a költő egyik legkiválóbb mai ismerője „Negative Capability” levélnek. (Szó szerint lefordíthatatlan, azt a képességet jelenti, amely a fényképészeti negatívknak van).

⁵ Ford.: Somlyó György.

⁶ Ford.: Tóth Árpád.

⁷ Szobotka Tibor: Hellenizmus Shelley és Keats költészetében. Budapest, 1936.

⁸ Szerb Antal: A világirodalom története. II. Révai, Budapest, 1947. pp. 244-245.

⁹ ...minden művészet kiválósága az intenzitás, mely képes arra, hogy eltüntessen mindent, ami kellemetlen, azáltal, hogy szoros kapcsolatban van a Szépséggel és Igazsággal. Nézzétek meg a Lear király-t és minden tekintetben példázva fogjátok ezt látni.

To George and Thomas Keats. 21 Dec. 1817. Letters of John Keats. Oxford University Press, 1965. p. 52.

Minden szép tehát, amiben kellő intenzitás, teljes művészi átélés van, legyen témája a fájdalom, a reménytelenség, a kétségbeesés, a betegség, a halál, a borzadály, — minden, amit az átlag-esztéta eleve kizárna a szépség fogalomköréből. A „Lear király” példájánál maradva, a Szépbe belefér Cordelia meggyilkolása, mert a mély-séges gyermeki szeretet következménye, bele a vak Gloster nyomorultsága, mert a mérhetetlen szenvedésből fakad, s bele — mindenek fölött — Lear pusztulása, mert a rettentő gyötrelmek intenzitásából ered.

A szépség, túlemelkedve annak a szűk esztétikai meghatározásnak a körén, amelyet jelezni szoktak vele, etikai kategóriává nemesedik, a legmagasabb értékek hordozójává. „What imagination seizes as Beauty must be truth — whether it existed before or not...”¹⁰ — olvashatjuk egy ugyancsak 1817-ből származó leveléből.

A kör így teljessé válik. A művészi intenzitással megragadott költői tárgy szép, függetlenül attól, hogy mit ábrázol, s amit a képzelet szépségnek lát, az igaz is. „A Szép: igaz.” A pusztán esztétikai kategória a legmagasabb etikai értékévé vált. „Az Igaz: szép.” Visszajutottunk a szókratészi tételhez, csak sokkal nagyobb meggyőző erővel. Szókratész naiv idealizmusa azt hitte, az erkölcsi jó szépségének felismerése elegendő arra, hogy az embert követésére csábítsa. Keats azonban az igazság és a szépség azonosításával sajátságosan Keats-i nyelven megfogalmazott igazságot mondott ki: ha az Igaz: szép; akkor minden, ami igaztalan vagy igazságtalan, hazug vagy rossz: csúnya is együttal.

Mi sem áll tehát távolabb Keats-tól, mint az etikai közöny, amellyel a fin de siècle amoralitása és immoralitása olyan szívesen takarózott. Sokat írtak Keats szenzualizmusának derűs pogányságáról. Szűk keresztény etikai szempontok valóban nem korlátozzák, de mennyivel szélesebbkörű és mennyivel magasabbrendű az etikai értékévé emelt szépség és az esztétikai undokság fogalomkörébe utalt igaztalanság és igazságtalanság a tételes vallás doktrínáinál.

Összevetve a másik Keats-i alaptétellel; az erkölcsi igazság fényébe emelt szépség örök. Nincs alávetve az idő változásának, a múlandóságnak. „Its loveliness increases; it will never Pass into Nothingness” (Bűbája nőttön nő csak; semmivé szét nem oszlik soha) — folytatódnak az „Endymion” kezdő sorai. Keats talán legtökéletesebb ódája, az „Ode to a Nightingale”, sokkal személyesebb vonatkozásban fejt ki majd a Szépség örökkévalóságának ezt a tételét, másfél esztendővel az „Endymion” után.

De egyelőre maradjunk még az igazságot és a szépséget összekötő költői intenzitás, a Keats-i esztétika problémájánál. Babits csak egyik oldalát látja meg Keats szépségeszmenyének, mikor azt írja a nagy angol költő lírájáról: „A szépség öncél itt. S ha valami, festésmódjának árnyalatos impresszionizmusán kívül, Keatsét még az újabb művészkedő irányzatokhoz fűzi, az éppen ez az öncélúság.”¹¹ Az érzés intenzitásának a l'art pour l'art-tól elválasztó erejét Szerb Antal a korábban idézett sorokban sokkal világosabban felismerte. Szerb Antal még csak a Keats-fordító és Keats-hez hasonló sorsú Tóth Árpádnál vehette észre a szenvedés szépségfakasztó erejét. Azóta más példáink is vannak. Hogy csak a legdöbbenetesebbet idézzük: a mérhetetlen szenvedés és a halál árnyékában írt utolsó Radnóti versek, a „Hetedik

¹⁰ Amit a képzelet Szépségként ragad meg, annak igaznak kell lennie, akár létezett előbb, akár nem.

To Benjamin Bailey. 22 Nov. 1817. Letters of John Keats. Oxford University Press, 1965. p. 48.

¹¹ Babits Mihály: Az európai irodalom története. Nyugat Kiadó és Irodalmi RT, Budapest, 1943. p. 469.

eclogá"-tól a „Razglednicák"-ig cáfolhatatlanul bizonyítják a Keats-i esztétikának azt a tételét, hogy az érzés intenzitása széppé teszi azt is, ami a l'art pour l'art esztétika számára visszataszító is lehet. Ugyanaz az intenzív halálközelség, amely Keats-sel azt mondatja:

Verse, Fame and Beauty are intense indeed,
But Death intenser — Death is Life's high meed.
(Vers, Hír, Szépség nagy dolgok, ám a Lét
legfőbb jutalma még nagyobb: a Vég),¹²

— képes Radnóti verseiben széppé tenni a Harmadik razglednica vért vizelő embe-
reinek és a Negyedik razglednica fülön száradó sárral kevert vérének a képét. A kü-
lönbség éppen annyi, amennyi a két költő tragikus sorsa között van. Az 1819-es an-
nus mirabilis remekműveit a tudóvész utolsó stádiuma okozta intenzív feszültség
sajtolta ki az angol költőből, akinek egy hosszú élet szerzetesi keménységű munkájához
is elegendő mondanivalója lett volna, 1944 tavaszától őszéig az embertelen társa-
dalmi rend következményeként a magyar költőben élő állandó halálközelség mon-
datta el azt, amit az állandó életveszélytől távol talán évtizedekig érelt volna ma-
gában.

Végső soron tehát Keats esztétikai felfogása lényegében annak a meggyőződés-
nek sajátos formája, hogy az irodalmi művet nem valami elvont esztétikai eszmény
teszi széppé — és igazzá —, hanem az átélés intenzitása. Nem Keats a hibás abban,
hogy művészi hitvallásának lényegét félreértve, a l'art pour l'art hívei ősöknek te-
kintették. Keats nagyságát az is az avoni hattyúéhoz rokonítja, hogy akár csak
Shakespeare-ben, a huszonötödik születésnapját alig pár hónappal túlélte költőben
is minden kor, minden művészetfelfogás képes saját magát látni. Itt visszajutottunk
ahhoz, amit a már idézett amerikai kritikus Keats „Shakespearean impersonality”-
jének nevez. Nem a tükör a hibás abban, ha az eltorzult arcot torznak mutatja.

A félelmetes erejű intenzitás összefügg a költő meteorszerűen rövid életpályá-
jával. Ez az életpálya rövidebb, mint a Petőfié, a költői út kurtább a Rimbaud-
énál is, aki egyébként egészen más képlet, hiszen minden átmenet nélkül abbahagyta
az írást, tehát bármennyire is „kölyök Shakespeare” lehetett, mégsem volt igazi
költő, mert az mindhalálig az marad, ha egyszer annak született. Csak Chatterton
különös életművének rövidsége tesz túl még a Keats-én is, nemhiába írta egyik leg-
korábbi szonettjét a tragikus sorsú XVIII. századi angol gyermekköltőhöz. Ám Chat-
terton is megfutamodott, akárcsak Rimbaud, igaz, hogy nem a kalandor-élet sűrű-
jébe, hanem az önként vállalt halálba. Keats megpróbált végig kitartani, a halál köz-
vetlen közelében is kezét fogni a halhatatlansággal. Még Petőfi első nagy műve
(János vitéz) és korai halála között is eltelt öt esztendő, de Keats első és harmadik
— s egyben utolsó — verseskötetének megjelenése között is csak három év és három
hónap. Már volt arról szó, hogy Keats-nek nincsenek zsengéi és az igazi remek-
művekre csak szűk két esztendeje maradt. Az irodalomtörténet véletlenéből nemcsak
ő írta legnagyobb verseit 1819-ben, hanem Shelley is (sőt még a „Don Juan” ajánlása
is ebben az esztendőben született), s így joggal nevezhetjük az 1819-es esztendőt az
angol költészet annus mirabilis-ának.

Ám az elfogyó tüdő sürgetése sem ösztökéli elsietett munkára. Leveleiből is
kiderül, hogy az alapos, gondos munka híve volt. Nem sietéssel, hanem az átélés
erejével pótolta az idő rövidségét. Minden írását csak akkor adta ki a kezéből, amikor
az adott pillanatban tökéletesnek érezte, pontosabban a legjobbnak, ami tőle telhet.

¹² Why did I laugh tonight? (Miért kacagtam éjjel?). Ford.: Fodor András.

Az „Endymion”-t ért támadások után közvetlenül azt írja egyik levelében: „My own domestic criticism has given me pain without comparison beyond what Blackwood or the Quarterly could possibly inflict, and also when I feel I am right, no external praise can give me such a glow as my own solitary reception and ratification of what is fine.”¹³

Az „Endymion”-nal kapcsolatos gyalázkodó kritikákban sem az alantas személyeskedések, a rosszindulatú „övn aluli” ütések fájtak neki, hanem az, hogy később maga is rájött: jobban is megírhatta volna. Az állandó jobbat adás, tökéletesedés vágya is olyan tulajdonsága a költőnek, amely ma is aktuális, bár ez az önmagával szemben végtelenségig fokozott igényesség még olyan tévedést is szült, mint egyik legtökéletesebb művének, a „Hyperion”-nak a félbehagyása és újrakezdése. Ez azonban már későbbiekre tartozik.

Keats „prózája”, vagyis levelei, mint az eddigiekből kiviláglott, legnagyobb alkotásai közé sorolhatók. Nem hiába írja róluk T. S. Eliot: „The Letters are certainly the most notable and the most important ever written by any English poet.”¹⁴

*

A teljesség igénye nélkül eddig azt próbáltam szemügyre venni, mi az ami ma is érvényes, a mai költő számára is aktuális Keats esztétikájában, költői és emberi magatartásában.

A továbbiakban — most sem törekedve a teljességre — művészetének legjellemzőbb vonásait szeretném felidézni, néhány művével illusztrálva.

Az első az a kérdés, hogy vajon csak a közvetlen tapasztalatból születhet-e igazi művészi alkotás.

Keats, nem lévén arisztokrata, mint Byron, nem tette meg a „grand tour”-t mint ő; nem rendelkezvén tetemes anyai örökséggel, hogy még kitagadottan is Svájcban, majd Itáliában élhetett volna, mint Shelley; nem szerezhetett közvetlen tapasztalatok alapján ihletést hazáján kívül. Költészete szempontjából úgy tekinthető, mint aki nem is lépte át soha a Brit sziget határát, hiszen halála előtti itáliai útjának tulajdonképpen kezdete előtt, a Devonshire-i partokon vesztegelve, írta meg „Utolsó szonett”-jét (tkp. egy korábbi versének végső változatát), s eltekintve Nápolyból ill. Rómából írt három levelétől (egynek szerelmese anyja, Mrs. Brawne volt a címzettje, kettőnek a költő barátja, Charles Brown), nem írt többet. (Megint egy Shakespeare-i párhuzam: „The rest is silence...”, akár a Stratfordba visszavonult Bárd utolsó évei.). Nemcsak Görögországban nem járt Keats, de görögül sem tudott jól. Az olvasmányélmény mégis képes volt pótolni számára az eredetivel való találkozás élményét. (Shakespeare sem járt sem Helsingörben, sem Alexandriában.).

A közepes költő művén biztosan meg lehet érezni, hogy élményalapja közvetlen-e vagy közvetett, a nagy költőnél talán, a kivételes zseninél soha. Keats nem látta sem

¹³ Saját belső kritikám összehasonlíthatatlanul több fájdalmat okozott, mint a Blackwood vagy a Quarterly valaha is okozhatott volna, és akkor is, amikor azt érzem, hogy igazam van, semmiféle külső dicséret nem adhat nekem olyan izzást, mint saját egyéni recepcióm és jóváhagyásom arról, ami kitűnő.

To James Augustus Hessey. 9 Oct. 1818. Letters of John Keats. Oxford University Press, 1965. pp. 169—170.

¹⁴ A „Levelek” feltétlenül a legjelentősebbek és legfontosabbak, melyeket bármely angol költő valaha írt. (t. i. a levélműfajban. P. P.)

T. S. Eliot: Keats. A Collection of Critical Essays. Edited by W. J. Bate. Englewood Cliffs, New Jersey, USA, 1965. p. 11.

a trójai szirtfokot, sem a Schliemann-féle ásatásokat, sem Ithaka köves szigetét, de még csak eredetiben sem olvashatta Homéroszt. Elég volt neki Chapman Homérosz-fordításának ismerete, az is megnyitotta előtte az új világot:

Then felt I like some watcher of the skies
When a new planet swims into his ken;
Or like stout Cortez when with eagle eyes
He stared at the Pacific — and all his men
Look'd at each other with a wild surmise —
Silent, upon a peak in Darien.
(s akkor úgy voltam, mint a csillagász,
kinek új bolygót gyűjt az éjszaka;
vagy mint sas Cortez, mikor a csodás
Új Óceánt bámulta, míg hada
összenézett — iszonyú ámulás —
szóttanul egy szirteden Dária.)¹⁵

Két évvel később (ez a vers valószínűleg 1816-ból való, bár Sidney Colvin 1887-ben megjelent Keats-biográfiája még 1815 nyarára teszi) újra szonettet ír Homéroszhoz. A költő a magához hasonló kivételes költőzsenit látja a világirodalom első nagy alakjában, aki minden akadály ellenére is el tudott jutni a dolgok lényegéhez.

So thou wast blind! — but then the veil was rent;
For Jove uncurtain'd Heaven to let thee live,
And Neptune made for thee a spermy tent,
And Pan made sing for thee his forest-hive;
(Vak voltál hát! De megnyílt fátyolod:
Zeusz széthúzta az Ég szőttesét,
Neptunus néked habsátrat hozott
s érted zengette Pán vad-ménését.)¹⁶

Érdekes azt is megfigyelní, milyen különösen erős élményként hatnak rá a nagy művészek alkotásai. Dante „Divina Commoediá”-jának Paolo és Francesca epizódjáról olvasva, a költő álmot lát, s az álmélmény szonettet szül.

Legtöbbször persze az angol költészet nagyjai inspirálják, hiszen a renaissance művészete a görögöké mellett másik legfontosabb ihletője. Spenserhez, első nagy példaképéhez szonettet ír; Miltonról szóló versre az indítja, hogy Leigh Hunt megmutatja neki Milton hiteles hajfűrtjét; alkonytájt a természetet járva elmélázik Sidney, a renaissance költő-politikus sorsán; a „Mermaid Tavern”-ben (Sellőkocsmá) Shakespeare és az Erzsébet-kori elszállt poéta-lelkek nyomát keresi; Lear király újra elolvasásához leülve verset ír a régi élmény emlékéből és az új befogadására való készülésből. Skóciai túráján a több, mint két évtizede halott „skót Petőfi” sírját látogatja meg, pár nappal később ott áll szülőházában, — mindkét élmény felidézí benne a halott költőt, s azóta egy kicsit mindig úgy látjuk a temetőt, szépen és hidegen, s a szobát, ahonnan kilátni a hajdani rétre, melyet Burns egykor keresztül-kasul bejárt, ahogy Keats költői képzelete átlelkesíttette.

De a művészet ihlette legszebb vers az Elgin márványokról szól, melyeket mi, magyarok a Parthenon szobraiként ismerünk. Egyike ez az első hibátlan remekmű-

¹⁵ On first looking into Chapman's Homer (Amikor először pillantottam Chapman Homéroszába). Ford.: Szabó Lőrinc.

¹⁶ To Homer (Homéroszhoz). Ford.: Gulyás Pál.

veknek Keats pályáján, a szinte elviselhetetlen boldogságot nyújtó szépség élménye és a közelgő halál elviselhetetlennek látszó borzalma először pendíti meg azt a témát — mindjárt csodálatosan tökéletes zenével —, mely a nagy ódáknak csendül majd föl leghibátlanabbul, a művészi szép külső harmóniájának és a halállal vívódó költő belső diszharmóniájának tragikus ellentétét.

Such dim-conceived glories of the brain
 Bring round the heart an indescribable feud;
 So do these wonders a most dizzy pain,
 That mingles Grecian grandeur with the rude
 Wasting of old Time — with a billowy main,
 A sun, a shadow of a magnitude
 (Az agy föleszmél, vak homálya száll,
 s rá benn a szív vak háborgásba kap;
 ez itt a fájdalom csodája már, hogy összeforr: mint vén idő harap,
 görög fenség, — tajtékos tengerár,
 a nagyság óriás árnya és a nap.)¹⁷

Még egy korai szonett van (korainak nevezek minden verset, amely az 1817-es kötetben már megjelent), amelyben a téma olyan fájdalmasan gyönyörűen hangzik föl, hogy még ilyen áttekintésből sem lehet kihagyni. Minél közelebb jön az egyéni lét vége, annál inkább érezzük a világ harmonikus szépségét — jajdul fel a költő szomorúsága:

And calmest thoughts come round us — as of leaves
 Budding — fruit ripening in stillness — autumn suns
 Smiling at eve upon the quiet sheaves, —
 Sweet Sappho's cheek, — a sleeping infant's breath, —
 The gradual sand that through an hour-glass runs, —
 A woodland rivulet, — a Poet's death.
 (És álmok intenek — egy szebb valóság —
 érő gyümölcsök — bimbók, gyenge rózsák —
 egy alvó gyermek halk lehellete —
 a homokórán andalgó zene —
 Sappho bús bája — ábránd; béke, hála —
 Ligeti csermely — s egy költő halála.)¹⁸

Mielőtt azonban rátérnénk a nagy ódák és a kései nagy versek elmúlástól szorongó hangulatban született nagyszerűségére, maradjunk még egy kissé a korábbi éveknél.

Már az eddigiekből is kiderült, hogy Keats az elődök közül legtöbbit a görögöknek és a renaissance-nak köszönhet. Van azonban költészetének egy olyan vonása, amely — legalábbis ekkora intenzitással — a korábbi irodalmi korokban ismeretlen. Talán a latin Catullusnak jelenthetett annyit Calvus barátsága, mint Keats-nek az az érzés, amely testvéreihez és barátaihoz kötötte. Leigh Hunt-hoz fűződő szolidaritása s ennek a szerkesztő-író börtönből való szabadulásakor kinyilvánított bátor vállalása alighanem egyik fő oka volt a Blackwood és a Quarterly későbbi dühös

¹⁷ On seeing the Elgin Marbles for the first time (A Parthenon szobraira). Ford.: Radnóti Miklós.

¹⁸ After dark vapours have oppress'd our plains (Köd múltán). Ford.: Kosztolányi Dezső.

támadásának. Bármilyen furcsán hangzik is ma, Leigh Hunt, a jó módú laptulajdonos akkor sokkal nagyobb vadnak számított az embervadászok előtt, mint a kezdő költő Keats. (Valahogy olyan volt ez, mintha Rákosi Jenő nem költészetének újszerűsége és háborúellenes versei miatt szúrta volna tollhegyre a fiatal Babitsot, hanem azért, mert Osvát Ernő nagyratartotta.).

Keats verseket ajánl Leigh Hunt-nak, boldog büszkeséggel éneklí meg azt, hogy Hunt babérkoszorút adott neki. Barátaihoz, George Felton Mathew-hoz, Charles Cowden Clarke-hoz, és a festő Benjamin Robert Haydon-hoz intézett verses levelei a baráti érzés ujjongó, lelkes ünneplései. Meghatóan szerény öntudattal köszöni meg Wells barátjának azt a pár szál rózsát amelyet kapott tőle, s az ifjú hölgynek, talán későbbi sógornőjének, a neki küldött babérkoszorút. Alig található a barátság dicsőítésében párja annak a szonettnek, amelyet Keats akkor írt, mikor valamilyen ok miatt korábban hagyta ott barátai társaságát.

Kedves költői játék emléke az a szonett, melyet válaszul küldött barátja, John Hamilton Reynolds hasonló versmértékben írt költeményére. Vitatkozik Reynolds szonettjének utolsó két sorával, mely a sötét szemeket edesebbeknek tartja a jácinttal vetekedő kék szemeknél, s hitet tesz a kék szín szépsége mellett, melyet így szólít meg a vers végén:

...But how great,
When in an Eye thou art alive with fate!
(...De nagyra nősz:
a Végzet vagy, ha szemben tündökölsz)¹⁹

Az angol romantika költészetének is megvan a maga költői versengése, csak ott „Az erdei lak” helyett „A Nílus” a téma, a verseny 1818-ban zajlik le, huszonhét évvel korábban, mint az eperjesi, Petőfit és Tompát itt Keats-nek és Shelley-nek hívják, Kerényit pedig Leigh Hunt-nak.

Egyik legjobb barátjának James Rice-nak szinte szerelmes versbe illő elragadtatással köszöni meg a Devonshire-i Teignmouth-ban 1818 tavaszán tett látogatást és a baráti beszélgetéssel eltöltött éjszakát. Keats, a mintaszerű fivér, nagybeteg öccsét, Tomot ápolta ekkor az enyhe levegőjű délangliai partvidéken. Másodszor ápolta már haldoklót közvetlen családjából, ő ült korábban anyja halálos ágya mellett is, s jól tudta, hogy előbb-utóbb rá is ez a sors vár.

A testvéri szeretet és barátság páratlan remekműve Tom öccse születésnapjára írt költeménye:

This is your birth-day, Tom, and I rejoice
That thus it passes smoothly, quietly:
Many such eves of gently whispering noise
May we together pass, and calmly try
What are this world's true joys...
(Születésnapod, Tom, s boldog vagyok
hogy így telik, nyugodtan, csendesen.
Sok ily estét, szendén suttogót
töltsünk együtt, és békességesen
ismerjük meg az igazat s a jót...)²⁰

¹⁹ Answer to a sonnet by J. H. Reynolds ending — (Szonett, válaszul egy szonettre, mely így végződik:). Ford.: Végh György.

²⁰ To my brothers (Fivéremhez). Ford.: Garai Gábor.

A vers különben 1816. november 18., Tom Keats 17. születésnapja emlékét őrzi. A fiatalember két születésnapot ért meg meg azután, a másodikat alig pár nappal élte túl, 1818. december 1-én halt meg.

György öccséhez, aki később kivándorolt feleségével együtt Amerikába, két vers is szól. Az egyik közülük korai költészetének szinte valamennyi erényét egyesíti magában, különösen az aprólékos természetmegfigyelés bravúros fordulatait, melyek sejtelmesen keverednek a költemény tündér-vízióinak álomszerű lebegésével.

Mennyi melegség, őszinte szeretet van e verses levél befejezésében:

Now I direct my eyes into the west
Which at this moment is in sun-beam drest:
Why westward turn? 'Twas but to say adieu!
'Twas but to kiss my hand, dear George, to you!
(Most nyugat felé fordulok, mely épp
magára ölti sugár köntösét —
de mért nyugatra? Hogy búcsút vegyek!
Hogy csókot dobjak, drága George, neked!)²¹

Aki a barátság férfias érzésének ilyen páratlanul szép kifejezést talál, az a szerelemben is csak teljes ember lehet.

Keats szerelmi költészetét két vonás határozza meg. Az egyik az igazi férfi teljes életre igényt formáló kívánsága, melyhez az egészséges szexualitás természetesen hozzátartozik. Ez az oka annak, hogy húrjain minden hang megtalálható a rajongó áhítattól az érzelmi szerelem gyönyörűségét árasztó elragadtatásig. Emmához, egyik első szerelméhez a beteljesülésre sóvárgó férfi szól azon a képekben oly hihetetlenül gazdag nyelven, amely már a kezdő költőnek is sajátja; Georgianához, későbbi sógornőjéhez, akinek ő udvarolgatott, még mielőtt a lány megismerkedett volna George Keats-sel, a rajongó csodáló; a hölgyekhez, akik látták őt megkoszorúzva, a női nem szépsége előtti tiszteletteljes meghajlással; a lányhoz, akit egy pillanatig látott csupán a Vauxhall-ban, a pillanatnyi megkívánás férfi-fellobbanásával. Összehasonlíttja a modern szerelem felszínességét Rómeó-éval vagy Cleopatra-éval, s elveti azt; megérzi a kicsi devoni lány harmatos szépségének szerelemre termettségét Walter von der Vogelweide-re emlékeztető természetes érzékiséggel. A nőt, bort és tubákot követelő férfi könnyed hányavetiségét és az „O blush not so!” (Ó, ne pirulj úgy!) Éva almájára utaló hasonlatainak forró szexualitását micsoda távolság választja el az „Isabella” hősnének érzelmeitől, aki halott szerelmesének levágott fejét őrzi a bazsalikomcserépben, s belehal abba, hogy gonosz bátyjai ettől is megfosztják. A Boccaccio-tól átvett történet új vonása, a szerelem intenzitásától a leány szemében megszépült, féregrágta koponya a Keats-i szépségeszmény etikai magasrendűségének ismét egyik jellemző példája.

Hogy a másik vonás mikor lép be Keats szerelmi lírájába, az pontosan megállapítható. 1818-ban, a sorsdöntő évben, amikor megismerkedik Fanny Brawne-al, és amikor bizonyossá válik, hogy betegségének súlyossága miatt nem számíthat arra, hogy pár esztendőnél többet éljen.

A férfi Keats úgy érzi, hogy megtalálta azt a nőt, aki teljessé teheti az életét. Ugyanakkor egyre sürgetőbben felmerül benne a felelősség érzése: szabad-e ezt a szép, egészséges, viruló fiatal leányt, akit annyira szeret, hozzákötni saját gyoisan hanyatló életéhez. Ez okozza, hogy hol kétségbeesett szenvedéllyel szeretné magához

²¹ Epistle to my brother George (Levél George öcsémhez). Ford.: Eörsi István.

bilincselni a lányt, hol eltaszítja magától. Előbb sürgeti az eljegyzésüket, azután meg úgy megy el Itáliába, hogy el se búcsúzik Fannytól, s még a levelét sem akarja felbontani.

Az előző korszak szerelmes verseire a felszabadultság, az utóbbiéra a kínzó kételyek a legjellemzőbbek. Az érzés nem változott, csak mélyült. Keats megmaradt szenvedélyesen szerető férfinak, aki annál izzóbban szeret, mert ezúttal nem kalandról van szó, hanem az „egyetlen”-ről, az „igazi”-ről.

A Fanny előtti szerelmes versek legszebbi ke azt mondja:

Well done! — now those lips, and the flowery seat —
The old man may sleep, and the planets may wink;
The shut rose shall dream of our loves and awake
Full-blown, and such warmth for the morning take,
The stock-dove shall hatch his soft twin-eggs and coo,
While I kiss to the melody, aching all through!
(Végre! — s most ajkadat virágos ágyadban —
aludjon az öreg, szikrázzon a csillag,
mirőlunk álmodik a szunnyadó rózsza,
tűzünkől bimbózik első kakasszóra.
Tojást költ a galamb, dala ideröppen,
míg csókolom ajkad vacogó gyönyörben.)²²

A verset Isabella Jones-hoz írta, bár később Fannynak ajándékozta, megmutatva neki ezzel, hogy most már egyetlen nő sem számít, aki előtte volt az életében: az érzés intenzitását, melyet valaha is szerelem keltett benne, átvitte a szeretett lányra.

A Fannyhoz írt versek, elsősorban a hozzá írt óda meg az utolsó szonett mutatják, hogyan mélyült el egyre jobban ennek a szerelemnek az ereje, egyenes arányban azzal, ahogy reménytelenné vált. Egy másik Fanny-szonett így beszél:

O! let me have thee whole, all—all—be mine!
That shape, that fairness, that sweet minor zest
Of love, your kiss, — those hands, those eyes divine,
That warm, white, lucent, million-pleasured breast, —
Yourself — your soul — in pity give me all,
Withold no atom's atom or I die...
(Ó, hagyd, hogy mindened enyém legyen!
E forma, báj, s csókod, a vágy remek
csemegéje, — e kéz, ez égi szem,
s meleg, fehér, százcsábú kebeled, —
lelked s magad; — add mindezt irgalomból,
egy hajszálnyit ha megvonsz, meghalok...) ²³

Ebből a halálon túl is diadalmaskodó szerelmi érzésből született meg Keats egyik legtökéletesebb elbeszélő költeménye, „The Eve of St. Agnes” (Szent Ágnes-este).

A kritika általában a költemény részegítő báját, álomszerű gazdagságát, érzéki-ségét és érzékenységet, a lírai érzések kifejezésének erejét, a szerelem nagy himnuszát

²² Hush, hush! (Csitt, csitt!). Ford.: Kosztolányi Dezső.

²³ To Fanny (Fannyhoz). Ford.: Kálnoki László.

²⁴ ... nem több, mint egy színpadon álló szingazdagságú romantikus gobelin.

Douglas Bush: John Keats, Selected Poems and Letters. Boston, 1959. vol. XVI, p. 333.

látja benne. D. Bush egyenesen azt mondja róla, hogy „no more than a romantic tapestry of unique richness of color.”²⁴

Azok, akik tartalmi motívumokat is elemeznek, a fiatal szerelmespár ifjúságát állítják szembe a koldus és a dajka öregségével; Madeline szobájának meleg biztonságát a kastély többi részének ellenséges hidegségével és a kint tomboló januárvégi jeges viharral. (Szent Ágnes napja január 21-re esik.). Egy tanulmány a hatvanas évek elejéről²⁵ azt a lehetőséget elemzi, hogy Madeline a megcsalt álmodozó, mint ahogy az 1819-es csodálatos év nagy verseiben ismételten felbukkan az ábrándok hazug volta fölött érzett keserűség, a többi között a „La belle dame sans merci”-ben, a „Lamia”-ban, az „Ode to a Nightingale”-ben.

Pedig az említett tanulmány szerzője is észreveszi, hogy a költő többé-kevésbé azonosítja magát Porphyro-val, a férfi főszereplővel, aki a vérére szomjazó, ellenséges rokonság fenyegetésével dacolva beszökik Madeline hálókamrájába, szószerint beteljesíti a Szent Ágnes estéjéhez fűződő népi babonát (ha egy szűzlány ezen az estén vacsora nélkül fekszik le, és vetkőzés közben nem nézeget sehová, akkor álmában megölelheti őt jövődöbelije), s a boldog, beteljesült nász után a szerelmesek kiszöknek az ezer veszélyt rejtegető kastélyból, hogy otthonra leljenek a déli lápon túl.

Egy percig sem lehet vitás, hogy Porphyro maga Keats, és hogy Madeline alakját Fannyról rajzolta. Nem lehet nem észrevenni a Romeo és Júlia-motívumot sem. A költő és Fanny boldogságát nem fenyegette ugyan az ellenséges családok gyűlölködése, mint a Shakespeare-dráma vagy a Keats-költemény szerelmes párját. De fenyegette valami más Porphyro-Keats életét. A halál hidegsége, amely ott lappang a költemény jéggé fagyott környezetében, s amelytől csak Madeline-Fanny szobájának, ágyának, testének melege kínált menekülést. A halál gyilkos kegyetlensége szimbolizálódik az öreg dajka által emlegetett törpe Hildebrand és a vén Maurice lord vérszomjában, akik még szent napon is képesek volnának ölni.

Keats tisztában van azzal, hogy a Fanny iránt érzett szerelmének beteljesülése reménytelen, nem azért, mintha nem szeretnék egymást eléggé, hanem mert lelkiismerete lehetetlenné teszi. Keats, a férfi, győzni tud a kísértésen, hogy a szeretett leányt a tüdővész halálos veszedelmébe sodorja; Keats, a költő, legalább versben kiírja magából legforróbb, de soha be nem teljesülhető vágyát. Porphyro magáévá teszi a leányt s elviszi magával a déli mocsáron túlra, ahol nem fenyeget többé a halál közelsége, a boldogság szigetére, ahová — legalább képzeletben — el lehet szökni az őrjöngő rokonok s a leskelődő halál elől. A Délnek itt szimbolikus jelentősége van, oda fut a költő egy évvel később a valóságban is, sajnos, már túlságosan későn.

Porphyro (aki tehát Keats, a költő is egyúttal) menedéket talál Madeline (tehát Fanny) szerelmének biztonságában. Keats-nek, a férfinak, ez a menekülés azonban csak csalóka és pillanatnyi megnyugvást jelent, mint ahogy az „Ősz és tavasz között” Babitsának rémült szemét is eltakarta a halál rettenete elől egy percre a ráboruló asszonyi jószág.

A „Szent Ágnes este” több, mint a tökéletes képek sorozata, vagy mint a beteljesült érzékiség boldog ujjongása. Megállt az idő egy percre, Porphyro magára vett köntösében Keats boldog lehetett Madeline-Fannyval, a Költészet egy időre pótolni tudta az elérhetetlen valóságot.

Keats hosszabb lélekzetű elbeszélő költeményei közül — a rövid „Szent Márk estéje” c. töredéket nem számítva — a „Szent Ágnes este” az egyetlen, amelyiknek

²⁵ Jack Stillinger: The Hoodwinking of Madeline: Scepticism in the Eve of St. Agnes. Studies in Philology, vol. LVIII. Chicago, 1961.

témája nem található meg sem a görög mitológiában, sem a renaissance irodalomban, az egyedüli, amelyben a cselekmény Keats leleménye. Ez sem véletlen, még inkább aláhúzza a költemény szimbolikus-személyes jellegét.

Az illúziók világa ugyanis a halál felé közeledő Keats-nek egyre ritkábban jelent menedéket. A „La Belle Dame sans Merci” kóbor lovagja (Babits a korábbi változat alapján fordítja „szegény fiú”-nak) és a „Lamia” Lycius-a rövid, illúziókból táplálkozó boldogságát kegyetlenül szétszaggatja a valóság. A lovnak a szomorú, magános, nyugtalan vándorlás jut osztályrészül, Lycius belepusztul abba, hogy Apollonius hideg józansága megsemmisíti a kígyó Lamia álompalotáját és csalóka lényét.

A „Lamia” tulajdonképpen Keats legtalányosabb és legtöbbszörféle módon interpretálható műve. A különböző lehetséges magyarázatok túlnőnének ennek a megemlékezésnek a keretein, amely amúgy is csak néhány fontos szempontot kíván fölvetni Keats költészetével kapcsolatban, hiszen semmit sem szolt — több más mellett — pl. a konzervatív kritika által olyan kíméletlenül támadott „Endymion”-ról, pedig terjedeleme ez az a költő leghosszabb műve, s ugyanakkor az egyetlen, amelynek gyöngései számos remek részlet-szépsége sem tudja egyértelműen elnyomni.

Mindenképpen szólni kell azonban még a költő művészetének csúcspontjairól, az epikus csúcspontjairól: a „Hyperion”-ról, és a líráiról: a nagy ódákról.

Németh László 1940-ben megjelent tanulmánykötetében²⁶ a „Hyperion”-nak szenteli az első esszét, s jelentős a címbeli egyezés is: „Keats Hyperionja, vagy a minőség forradalma”. Ragyogó elemzését beilleszti akkori koncepciójának igazolásába, de gondolatmenete legnagyobb részét, némi korrekcióval, még mindig elfogadhatjuk. Sokkal inkább igaza van, mint pl. T.S. Eliot-nak, aki ezt jegyzi meg a „Hyperion”-ról: „I am not happy about Hyperion: it contains great lines, but I do not know whether it is a great poem.”²⁷

A korábbi angol kritika különben általában a „Hyperion”-t tartja Keats elbeszélő művei közül a legelsőnek, s így Eliot meglehetősen egyedül áll fenntartásaival.

Idézzük fel Németh László gondolatmenetének leglényegesebb részét:

„...a roppant tárgy, egy egész Genezis, hatalmas ívetek húz fel a valóságnívtlenül lenge anyagból. Székesegyház ez sugarakból; költemény, melyben az újraálmodott görög mitológiát a tizenkilencedik század hajnala, a leglendületesebb század-hajnal lebegteteli.

„Nem tudom, mekkorára tervezte Keats Hyperiont,...A téma ebben a két és fél énekben már kibontakozott; hogy fejlődne tovább, talán Keats se tudta, azok a pillanatok csak, melyek a költő szándéka és műve közé esnek. Hyperion: az istenek két nemzedékének a harca. Jupiter és fiatal istentársai egy váratlan rohammal levették az öreg isteneket. Csak Hyperion, a napisten, maradt az égen; ő az ellenforradalom legfőbb reménysége, aki vagy vissza emeli a káoszba kiszakadt első isteneket, vagy maga is utánuk zuhan. A Költeményből alig van meg több, mint a levert öregek első haditanácsa, de a két nemzedék erkölcsét és természetét ebből is megismerjük s a harcban, mely a világ ó és újkorát állítja szembe, már felzeng a költő vallomása, az újkor igazi istene: a minőség mellett”.²⁸

²⁶ Németh László: A minőség forradalma. I. Európa. Magyar Élet kiadása, Budapest, 1940. (A Keats-essay először a „Tanú”-ban jelent meg 1933-ban.)

²⁷ T. S. Eliot: Keats. A Collection of Critical Essays. Edited by W. J. Bate. Englewood Cliffs, New Jersey, USA, 1965. p. 11.

²⁸ Németh László: Keats Hyperionja vagy a minőség forradalma. A minőség forradalma I. Európa. Magyar Élet kiadása, Budapest, 1940. p. 16.

„Aki előljár szépségben, azé a hatalom is, — igazolja Oceanus a minőség forradalmát.”²⁹

Mi az, amivel nem egészen értünk egyet a közel negyven esztendővel ezelőtt írt Németh László tanulmányban?

Tulajdonképpen kizárólag a „minőség” arisztokratikus értelmezése. Igaz, hogy az új isteni nemzedék, melyet Apolló képvisel, kiválóbb és hatalmasabb, mert szebb a réginél. Ezen a ponton azonban nem lehet elmulasztani a legfontosabb Keats-i alaptétel bekapcsolását a gondolatsorba, „A Szép: igaz s az Igaz: szép!” Az új isteni nemzedék tehát esztétikai és etikai értelemben egyformán különb mint a titánok, a régi istenek, ezért kell szükségszerűen győzedelmeskednie.

A „Hyperion” szerepe és helye azért is nagyon fontos Keats pályája egészében, mert ő ritkán politizál olyan közvetlenül, mint nagy kortársai, Shelley és Byron, s akkor is inkább a személyes érzelmek készítetik állásfoglalásra, mint pl. abban a korai szonettben, amelyet Leigh Hunt börtönből való szabadulása alkalmából írt. A „Hyperion” azonban velejéig politikai állásfoglalás is az új mellett, a régi és az új harcában. Felismerése annak, hogy a jobbat, szebbet, erkölcsösebbet, tökéletesebbet hozó új ellen hiába próbálkozik a legyőzött régi rend. Megmutatása annak, hogy az ellenforradalmi kísérletek hosszabb távlatban reménytelenek, mert ellentétesek a fejlődés irányával. Ezt a sokszor megfogalmazott gondolatot azonban kevés költő énekelte meg találójában — és talán senki sebben —, mint a gyakorlati politikai kérdésekben általában tájékozatlan Keats. Biztos, hogy Keats nem foglalkozott annyit kora aktuális politikai kérdéseivel, mint két nagy kortársa, akikkel közös művészi célkitűzései voltak, a „Hyperion” mégis azt bizonyítja, hogy a fejlődés általános tendenciáinak felismerésében nem maradt alatta Shelleynek és Byron-nak.

Sok hasonlóságot találhatunk Shelley „Prometheus”-ának és Keats „Hyperion”-jának részletei között. Ám Shelley túl sokat magyaráz ebben a drámai költeményében. Keats a „Hyperion” első verziójában ábrázol, s ábrázolása meggyőzőbb minden magyarázatnál. A „Hyperion” második változata az előrehaladott betegség miatt kapkodni kezdő költő tévedése, aki akár szándékosan, akár véletlenül, saját modora helyett a Shelley-ét követi, s így a második verzió gyöngébb az elsőnél, mert költője számára idegen területre téved. Amiben Keats utolérhetetlen, az az ábrázolás képszerűsége, mely feleslegessé tesz minden öninterpretálást. Ez a vonás pedig, a nagy ódáktól eltekintve, sehol sem teljesebb ki olyan hibátlanul, mint a „Hyperion” első változatában.

A hat nagy óda között nehéz rangsort felállítani. Mi, magyarok, hajlamosak vagyunk arra, hogy azokat tartsuk a legnagyobbaknak, amelyeket még a század elején megismertünk magyarul is Tóth Árpád fordításában. De T. S. Eliot pl. az „Ode to Psyche”-t (Óda Psyché-hez) emeli ki, mint a legtökéletesebb Keats-i alkotást, a fiatal Babits költészetére meg kétségtelenül az „Ode on Indolence” (Óda a tétlenséghez) hatott a legelevenebben. Ez utóbbi különben variációja az „Ode on a Grecian Urn”-nek, de nem éri el annak elmélyült szépségét és elvi mélységét.

Az „Ode to Psyche”-nak kevés köze van az ismert mítoszhoz Amorrról és Pszükhérről, melyet Apuleius „Aureus asinus”-a (Aranyszamár) tett halhatatlanná a világirodalomban. Az óda az egymást újra megtalált isteni szerelmesek egyesülését látó vagy elképzelő költő ujjongását fejezi ki az élet teljességét jelképező szexuális beteljesülés láttán. Eliot talán azért érzi magához legközelebb állónak ezt a verset Keats nagy ódái közül, mert ennek megjelenítő művészete annyira természetes és ugyan-

²⁹ Uo., p. 19.

akkor annyira tudatos is, amennyire csak a természetesség és a tudatosság ellentétes erői megjelenhetnek egyetlen költemény keretein belül anélkül, hogy szétfeszítenék művészi egységét.

Az „Ode on Melancholy”-ban (A melankóliáról) a költő az öröm és a fájdalom érzéseinek azokat a változásait és egymásba való átjátszásait ábrázolja a rá jellemző nagyszerű képzelőerővel és stilisztikai bravúrokkal, amelyek legtökéletesebb kifejezése majd az „Ode to a Nightingale”-ban jelenik meg.

Két legismertebb és egymással szinte elválaszthatatlanul összefüggő nagy ódája, az objektívebb „Ode on a Grecian Urn” (Óda egy görög vázához) és a szubjektívebb „Ode to a Nightingale” (Óda egy csalogányhoz) közös témája az a meggyőződés, hogy a szépség megnyilvánulásai gyorsan elmúlnak, megváltoznak vagy megsemmisülnek, ezért a szépség pillanatának megragadása a művészetben az öröm elpusztíthatatlan forrása. Ha ez így volna, akkor ezek az ódák csak a szépség diadalának himnuszai lennének. A szomorúság azonban, amely legujjongóbb soraikat is áthatja, abból az érzésből fakad, hogy a szépségből táplálkozó örömmek is meg kell halnia. Érzései legmélyén az emberi halandóság gondolata bújkál még akkor is, amikor azt mondja, hogy a márványba faragott szerelmes vágya örökkévalóan szép marad, hogy a csalogány éji dala halhatatlan. Megpróbálja meggyőzni magát arról, hogy a szépség örökkévalóságában megnyugvást, sőt kielégülést találhat, lénye egyik felével el is hiszi, de túlságosan erős benne az élet, az egyéni lét és az öröm szeretete ahhoz, hogy ez a tudat harmóniát jelentsen neki. A görög váza, a csalogány dala, a költészet gyönyörűsége átmenetileg elfeledtetik vele az élet nyomorúságát, de mulandó az a legértékesebb pillanat is, mely az öröm extatikus kielégülésével jár együtt.

A világ tele van szépséggel, a körülöttünk levő dolgok kozmikus teljességének átérzése csodálatos élmény. Az a tény, hogy ez a teljesség az ember egyéni léte nélkül is megvan, nemcsak nagyszerű öröm, hanem intenzív szomorúság forrása is. Saját egyéni létünk — s ki tudná ezt jobban, mint a fogyó lélekzettel viaskodó Keats — szomorúan korlátozott. A világ teljessége és az egyéni lét korlátozottsága az antik költőknél gyakran felbukkan, legnagyobb intenzitással azonban a leggörögőbb újkori költő, Keats e két ódájából értjük meg:

Still wouldst thou sing, and I have ears in vain —
To thy high requiem become a sod.

Thou wast not born for death, immortal Bird!
No hungry generations tread thee down;
The voice I hear this passing night was heard
In ancient days by emperor and clown:
(Ó zengj még! s légy, ha már süket fülem
Híú hant lesz, magasztos gyász-zeném!

Te nem halálra lettél és irigy
idő rád nem tipor, örök madár!
Éji dalod mondhatlan rég sír így:
hány császár s bús bohóc hallotta már!)³⁰

³⁰ Ode to Nightingale (Óda egy csalogányhoz). Ford.: Tóth Árpád.

A két ódáról sokat írtak együttesen is, külön-külön is. Témagazdagságuk sorról sorra való elemzést kívánna. Hadd utaljunk azonban itt csupán arra, amit Szerb Antal az „Ode to a Nightingale” egyetlen soráról mond, a hetedik strófa utolsó soráról: „Of perilous seas, in faery lands forlorn”.

„Semmiféle fordítás nem adhatja vissza, mennyi meseközépkor, álom és legenda van ezekben a szavakban: ...faery, perilous, és hogyan hullámoztatja el az egész versszakot az álmatag végtelenségek felé az utolsó, hátravetett jelző: forlorn.”³¹

És még ezek után a magaslatok után is következik új csúcs, nem magasabb talán, de ez is a felhők fölé emelkedik, úgy, hogy innen a földről már egyformán égbenyúlónak látszanak. 1819 őszét Keats Winchester-ben, Dél-Anglia egyik leg-ősibb és legszebb városában töltötte, ennek emlékét őrzi a valószínűleg már az annus mirabilis után íródott utolsó remekbeszabott óda: „To Autumn” (Az őszhöz).

Sidney Colvin, a kiváló Keats-monográfus azt írja: nem lehet eldönteni, hogy a görög vázáról vagy a csalogányról szóló óda-e a legnagyobb lírai alkotása a költőnek, de az biztos, hogy mindkettő az angol költészet legnagyobb dicsőségei közé tartozik. Utána pedig Keats művészetének legtökéletesebb, leggörögösebb példájaként idézi a kettő közül a harmadikat.

„It opens out, indeed, no such far-reaching avenues of thought and feeling as the two last mentioned, but in execution is perhaps the completest of them all. In the first stanza, the bounty, in the last the pensiveness, of the time are expressed in words so transparent and direct that we almost forget they are words at all, and nature herself and the season seems speaking to us: while in the middle stanza the touches of literary art and Greek personification have an exquisite congruity and lightness.”³²

Valóban, elég a vers befejezésére gondolni e megállapítások igazolására. Ezek a sorok:

Hedge-cricket sing; and now with treble soft
The redbreast whistles from a garden-croft,
And gathering swallows twitter in the skies.
(tűcsők cirpel, veresbegy is dalol:
finomka fütty a szérűskert alól
s gyűlő fecskék zajától zúg az ég...).³³

Ha az ember csak egyetlen egyszer olvasta ezt a verset, soha többé nem láthat ősszel, Kisasszony napja táján csicsergő fecskéket gyülekezni anélkül, hogy ne gondolna ezekre a sorokra, amelyekben még a sürgönydrótok zizegése is benne van, s alig hiszszük el, hogy a képzettársítás anakronisztikus, hiszen Keats idejében még nem szegélyezték távirópóznák az európai országutakat.

*

³¹ Szerb Antal: A világirodalom története. II. Révai, Budapest, 1947. p. 246.

³² Nem nyitja meg, valóban, a gondolat és az érzés olyan messze nyúló útjait, mint a két előbb említett (óda), de kivitelezésében talán a legtökéletesebb valamennyi között. Az első versszakban az évszak bősége, az utolsóban gondolatgazdagsága fejeződik ki olyan áttetsző és közvetlen szavakban, hogy majdnem elfeledkezünk róla, hogy ezek egyáltalán szavak, és maga a természet és az évszak látszik beszélni hozzánk: a középső versszakban pedig az írásművészet és a görög megszemélyesítés rendkívüli kongruenciája és könnyedsége található meg. Sidney Colvin: Keats. London, 1887. p. 177.

³³ To Autumn (Az őszhöz). Ford.: Tóth Árpád.

Keats költői nagyságát méltó módon felidézni nagyon nehéz annak, aki maga is nem költő egyúttal. Hadd ismételjük meg még egyszer, halála 150. évfordulójára, hogy csak a világirodalom alig tucatnyi legnagyobb neve között sorolható méltó helyére. Nem érte még akkora veszteség a világ költészetét, mint az ő nagyon korai halálával, 1821 február 23-án a római Piazza di Spagna saroképületében, jobbra a Trinita dei Monti minden művészettörténeti könyvből jól ismert lépcsőitől.

„Ha behunyom a szemem s kimondom a szót: ” költő — Keatsre gondolkodok. — írja Németh László. — Éltek nagyobb költők is nála? Ő az egyetlen, akit, noha személy, fogalmul is használhatok.”³⁴

Péter Pósa

ABOUT THE AESTHETIC VIEWS AND THE POESY OF JOHN KEATS

(On the 150th anniversary of his death)

The literary art of Keats is the culminating point in the brilliant period of English romantic lyrical poesy, at the beginning of the last century. As Douglas Bush, Professor of Harvard University, says, Keats carries relatively little excess baggage in the way of mediocre writing or “dated” ideas from which his greatest contemporaries must be cut loose. Keats is standing without parallel in world literature, in the respect that he has no juvenile efforts but has sprung out on the stage of poetry like Athene did, out of the head of Zeus. He is only measurable to the greatest poets, Shakespeare and Milton. He, alone among the romantic poets, strove to escape from self-expression into Shakespearean impersonality. He himself says in one of his letters: “A Poet is the most unpoetical of any thing in existence; because he has no Identity — he is continually filling some other Body...”

On the 150th anniversary of his death we have not to seek for his place in world literature, nor to sketch out what posterity has to thank him and his poetry. We have to examine the timeliness of Keats's aesthetic views and to survey some characteristic features of his art, illustrated by a number of his lyric and epic poems.

Taking the last two lines of
the „Ode on a Grecian Urn”

— “Beauty is truth, truth beauty”, — that is all
Ye know on earth, and all ye need to know —

as his starting point, the author of the article tries to demonstrate that by identifying Beauty and Truth, Keats lifts out Beauty of the concepts of aesthetical categories and makes an ethical predicament from it. Considering that, Keats cannot be a precursor of “l'art pour l'art” aesthetics, his moral philosophy qualifies him to be the forerunner of modern, realistic literary art.

In connection with the poet's works the author denies the opinion that great realistic works of art could be born only from direct experiences. Keats has never seen Greece neither could he read ancient Greek texts, yet — as his sonnets and odes connected with this, show — he could enter fully into the spirit of Grecian world by the aid of his intuition more authentic than Shelley and Byron who were able to learn Greek philosophy and literature from its original texts.

Then the author of the article surveys a group of Keats's poems dealing with friendship, and after it some of the ones which discuss problems of love. After a few instances of the poet's love lyrics there follows an interpretation of “The Eve of St. Agnes”. In this poem Keats did experience the escape from evil and death in disguise of Porphyro as himself and of Madeline as Fanny, which he knows could never be realized in fact because of his sense of responsibility against Fanny's health.

The other epic poem analysed in the article, is the first version of “Hyperion” which in unison with most of the critics, the author also considers as the most important and most perfect among Keats's epic poems. “Hyperion” is the poet's most politically minded work, too; it proves that progress is uncontainable and, all efforts of a counter-revolution are hopeless, if the representatives of New are superior to them because they are more beautiful; and more beautiful means more true.

“Hyperion” is the poet's most picturesque narrative poem, it is surpassed only by his most excellent lyrical ones, by the great odes. Among them the author analyses some features of the “Ode to a Nightingale” and “To Autumn”.

To conclude there are quoted some lines from László Németh's article from the thirties, about “Hyperion”:

“If I shut my eyes and utter the word: “poet” — I think of Keats. Did ever live greater poets than he? He is the only one whom, although a person, I could regard as a concept.”

³⁴ Németh László: Keats Hyperionja vagy a minőség forradalma. A minőség forradalma I. Európa. Magyar Élet kiadása, Budapest, 1940. p. 14.

NAGY BARNA

TERVEZET

ECSEDI BÁTHORI ISTVÁN MŰVEINEK KIADÁSÁRA*

1. A kiadvány jelentőségéről

E.B.I. műveinek kiadása a Régi Magyar Próza Emlékek sorozatában aligha szorul részletesebb indoklásra. Sőt, ha számbavesszük azokat az elismerő nyilatkozatokat és megállapításokat, amelyek ezidáig vele s írói jelentőségével kapcsolatban Toldy Ferentől Horváth Jánosig elhangzottak (Beöthy Zsolt XVI. századi szépprózánk csúcsának tekinti fohászkodásait!); s ha elmélyedünk művei páratlan, vagy legalábbis egészen sajátos értékeinek vizsgálatában, inkább azon kezdünk el csodálkozni: hogyan lehet, hogy ezek a kincsek mind mostanáig túlnyomórészt kéziratban maradtak? Anélkül, hogy ennek a bizonyára nem érdektelen kérdésnek vizsgálatába merülnénk, röviden rámutatunk e *hézagpótló s százados mulasztást jóvátenni hivatott kiadvány fontosságára.*

E.B.I. (1555—1605) XVI. század végi és XVII. század eleji történelmünknek egyik kimagasló, de sokképpen az ismeretlenség homályába, félreértések és torzítások ködébe burkolt alakja. Életrajza csak vázlatosan, művei csak kisebb terjedelmű szemelvényekben ismeretesek. *Alakja most saját műveiből s az ezekhez fűzött tanulmányból és jegyzetekből minden eddiginél hitelesebben bontakozhatik ki, magával hozva egy csomó irodalomtörténeti, nyelvészeti, társadalom- és művelődéstörténeti, gazdaság-, ipar- és művészettörténeti szempontból egyaránt nevezetes adalékot és összefüggést.*

Köztörténeti irodalmunk művelői (Acsády, Szebfű, Kosáry) ismételten rámutatnak arra a fájdalmas hiányosságra, hogy az ún. tizenötéves vagy hosszú török háború története máig sincs — még a régebbi stílusú, pragmatikus módszerrel sincs! — kellőképpen megírva. E.B.I. e hadjáratokban nem jelentéktelen szerepet vitt. A Bocskay-féle felkelésbe és szabadságharcba pedig — élete utolsó szakaszában — igen nagy súllyal kapcsolódott be. Éppen fohászkodásaiból (meg a korabeli krónikák néhány kellően nem méltányolt adatából) válik nyilvánvalóvá, hogy a Bocskay-féle szabadságharcban nem csupán a régi középkori közjogi felfogásnak volt része (mint ahogyan azt Eckhart Ferenc óta állították), hanem — legalábbis E.B.I.-nál s a mögötte álló prédikátoroknál — a korukbeli protestáns szabadságizmének is. Nagy László könyvéből is látszik, hogy E.B.I. szerepének még további, eddig feltáratlan vonásai is vannak. Fohászkodásai mellett végrendelete szintén több ponton nyújt adalékokat a Habsburgoktól való elidegenedésének előtörténetéhez.

* A szegedi egyetem I. Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke már az 1950-es évek végén kezdeményezte Ecsedi Báthori István irodalmi munkássága kritikai kiadásának előkészítését, a Báthori életére és tevékenységére, valamint az Ecsedre, mint művelődési centrumra vonatkozó dokumentumok összegyűjtését. Ebbe a munkába nagy lelkesedéssel és a tőle megszokott alapos-sággal kapcsolódott bele Nagy Barna; szöveget másolt, forráskérdéseket oldott meg, új levéltári anyagot tárt föl és az életmű sok fontos problémáját világította meg, új összefüggésekre mutatott rá. Sajnos nem érthette meg a munka befejezését; fennmaradt viszont — néhány jegyzetelt szövegrészlet és útmutató följegyzés mellett — az alábbi részletes „Tervezet”. Kéziratát a család bocsátotta rendelkezésünkre; közlésével a kiváló, tudós kutatóra, tanszékünk önzetlenül és fáradhatatlanul segítőkész külső munkatársára emlékezünk, de egyúttal emlékeztetni szeretnénk az Ecsedi Báthori-kiadás fontosságára is. — K. B.

Legújabb *nyelvészeti* irodalmunkban (különösen Papp László írásaiban) ismételtén szóhoz jut az a felismerés, hogy E.B.I. a XVI. sz. végén egységesülő magyar próza egyik jellegzetes képviselője. *Helyesírása, szókincse, nyelvjárási típusa, egész nyelvezte és stílusa igazában csak most, művei kiadásával tehető vizsgálat tárgyává.* P.L. azt is kiemelte, hogy csak nagyon óvatosan, igen alapos vizsgálódások után állapíthatók meg nyelvjárási, nyelvjárástörténeti sajátosságai. (Ezek közt — szerintem — éppoly szabadon mozoghatott, mint birtokain, hiszen csak kb. 10 éves koráig élt Ecseden, aztán sokáig, mintegy 24 éves koráig (?) Varannón, ahol fohászkodásai megírását is elkezdette.)

Ugyancsak művei teljes kiadása után válik lehetővé *helyének meghatározása irodalom- és művelődéstörténetünkben.* Jelenleg a legellentétesebb irányok forrás- és kulcsemlerének állítják. (A református ortodoxia első markáns alakja, ugyanakkor református, sőt talán már puritán ihletésű, demokratikusabb tendenciák jelentkezőnek nála; sőt bizonyos felekezetek-fölötti ujstoikus, késői reneszánsz törekvések is az ő környezetében otthonosak; ő maga úgy áll a reformáció és ortodoxia határmesgyein, hogy egyúttal már némi barokkos dagály is jelentkezik fogalmazásai-ban és stílusában stb.) — Irodalom- és művelődéstörténeti szempontból különben mint *szerező, szervező, és pártfogó* egyaránt jelentős. — A szegedi Irodalomtörténeti Tanszéken már a korábbi években folyt bizonyos anyaggyűjtés Ecsedre mint irodalmi és művelődési centrumra vonatkozóan. Ecsedet B.I. tette ezzé. Ha a kötetben erre az ecsedi centrumra vonatkozó anyag nem is juthat szóhoz nagyobb mennyiségben, mégis törekszünk kellően értékesíteni az anyagnak azt a részét, amely az ő személyes jelentőségét kidomborítja. Szervező tevékenysége főleg leveleiből tárul elénk (v.ö. Klaniczay, ill. RMKT XVII. sz. I.) Mint bőkezű irodalmi mecénás és kulturális patrónus: főtámogatója a Károlyi Gáspárék Vizsolyi Bibliájának s Fegyverneki Izsák több mint 10 kiadást ért Enchiridion-jának, bibliai kézikönyvének (lexikon-, konkordancia és fogalmi szótár egyben).

Egyháztörténeti szempontból elmondható, hogy ő az egyik legfontosabb kulcsemlere a református egyház megszilárdulásának, nemcsak a keletmagyarországi részekben, hanem Erdélyben is. Óriási birtokain a fanatizmus határát súrolva támogatta azt (prédikátorok, eklézsiák, könyvkiadások, iskolák, ispotályok, külföldi tanulmányutak pártolásával), s ő nevelte Gábort, a későbbi erdélyi fejedelmet, szenvedélyes reformátussá, ennek az egyháznak patrónusává „országul”!

A társadalomtörténeti, gazdaság-, ipar- és művészettörténeti szempontból leg-gazdagabb és legválogatosabb anyagot E.B.I. *végrendelete* tartalmazza, melynek eredeti, autográf kéziratát Keserű Bálintnak sikerült felfedeznie az Eszterházy-levéltár anyagában. Eddig csak másolatok alapján voltak közölve és ismertetve bizonyos részletei. Most módunkban áll a fohászkodásokéhoz és a Szentháromságról szóló traktáéhoz hasonló, sajátkezű kézírata alapján tenni közzé *a kor legterjedelmesebb és legérdekesebb testámentomát*, mely a végrendeletnek, mint irodalmi műfajnak a problematikáját is újonnan veti fel. (További részleteket l. lentebb az erről szóló szakaszban.)

Levelezéséből olyan *válogatást* kell adnunk, amely E.B.I. alakját és életművét legkülönbözőbb aspektusaiban világítja meg. (Katona és hadvezér; országbíró; földbirtokos; családi és rokoni vonatkozások; egyház és irodalom pártfogója; a hazajaváért viaskodó politikus stb.) Ennek keretében, úgy látszik, olyan levéltáranyag is előkerül, amely egészen új oldalról világítja meg a fő- és köznemesség részvételét a Bocskay-féle szabadságharcban. Így a kiadványnak ez a része is becses történeti forrásanyagot tesz közkinccsé.

A *dokumentumok*, melyek a kiadványnak mintegy a függelékét képezik, szorosan hozzátartoznak az előző részek forrásértékű anyagához. Az író, az ember és a közéleti férfiú alakja így még plasztikusabbá válik. Itt főleg olyan darabok egészben vagy részben való közzétételére gondolunk, amelyek elszórtan, unikumokban ill, szinte unikum jellegű RMK-darabokban, vagy régi folyóiratok hasábjain lappanganak. A feladat itt a dokumentumok minél színesebb csoportosítása, s a könyv keretét szét nem feszítő mérték betartása.

A kiadványt alapos *bibliográfia* és néhány érdekes *illusztráció* (fakszimile és kép) élénkíti s teszi a további kutatás hasznos segédeszközévé.

2. A kötet tartalma és terjedelme

A kötet, az ilyen kiadványoknál szokásos kb. 2 ív terjedelmű *bevezető tanulmány* után, a következő *hat főrészre* oszlik:

- a) *Fohászkodások* (kb. 10 ív); gondozza: Nagy Barna
- b) *a Szentháromságról szóló trakta* (kb. 3 ív); gondozza: Nagy Barna
- c) *a végrendelet* (kb. 4 ív); gondozói: Nagy Barna és Keserű Bálint
- d) *levelezés* (kb. 4 ív); gondozza: Keserű Bálint;
- e) *dokumentumok* (kb. 3 ív); gondozza: Keserű Bálint;
- f) *jegyzetek* (petittel kb. 4 ív).

Függelékben: *bibliográfia*, összeállítja: Keserű Bálint és Nagy Barna. — *Képek, fakszimilek* a szöveg közben, vagy szintén a függelékben. — Összterjedelem mintegy 30 ív.

A *bevezető tanulmány* mikre terjeszkedjék ki? Sommásan azt mondhatjuk: kb. azt fejtsse ki, tömör, olvasmányos esszé formájában, amit e tervezet 1. pontjában vázoltunk. Tehát: (1.) az E.B.I.-ra vonatkozó *korábbi irodalomtörténeti és egyéb szempontból kialakult nézetek kritikai áttekintése*, beleértve, vagy legalábbis érintve a fontosabb szépirodalmi feldolgozásokat is. (2.) *Életrajza*, szem előtt tartva a korábbi feldolgozásokat, a korabeli krónikák, emlék- és történetírók (Istvánffy, Szamosközy, Illésházy, Gyulaffy Lestár, Szepsi Laczkó Máté stb.) adalékaitól az RMKT I-ben megjelent összefoglalásig. (3.) *Alakjának s életművének* elsősorban *írói munkásságának fő vonásai*. Különösen kiemelendők azok a vonások, amelyek a mostani kiadványból — a legfrissebb kutatások eredményeként — új színekben jelennek meg előttünk. (4.) Utalás arra, hogy az eddigi kutatás és a mostani jegyzetes kritikai kiadás ismeretanyagán, ill. eredményein túl elsőrenden *milyen problémák várnak még tisztázásra*. A kiadvány távolról sem zárhatja le E.B.I. életművének értékelését; sőt éppen lehetővé teszi a további, mindenirányú és szép izgalmaival kecsegtető kutatást.

a) A kiadvány első, legterjedelmesebb, szépirodalmi szempontból is legfontosabb része az, amelynek *Fohászkodások* címet adhatunk. Toldy Ferenc óta a kevésbé szerencsés „zsoltárok” elnevezés vált közkeletűvé; de ez ellen ismételt és méltán emeltek óvatát a legilletékesebbek (Zoványi, Révész, Horváth J.). Igaz, hogy ezek a sajtáságos könyörgések és imádságok igen sokszor szoros kapcsolatot mutatnak a hagyományosan Dávid király neve alá foglalt bibliai zsoltárokkal, mint ezek hosszabb-rövidebb részeinek fordításai, parafrázisai, egyéni zengzetű változatai, úgyhogy (egy kicsit az irodalmi hagyománynak is áldozva) a „zsoltáros fohászkodások” elnevezés sem volna helytelen. Mindamellett jobbnak látszik az átfogóbb „Fohászkodások” cím, mert egyfelől a Biblia sok más része is beáramlott ide (pl. a 73. fejezet nem egyéb, mint Jeremiás siralmai 3. részének fordítása, megtűzdelve a főleg Jób könyvéből vett párhuzamokkal); másfelől, mert a zsoltárokhoz képest az író személyes, egyéni lírája, írói ambíciója, belső lelki életének, családjának, nemzetének, egyházának eseményei, külső-belső történései is sajátosan és terjedelmesen szóhoz jutnak. (Pl. Szepsi városa pusztulásának híre; a lőcsei templomfoglalási kísérlet kudarca; Bocskay és a hajdúk dolga; Báthory András és Mihály vajda tragédiái; Belgiojoso nála tett látogatása stb. S ki tudja, mi minden veszett még el a kézirat fájdalmasan hiányzó mintegy kétharmad részében?)

Igen, *e kéziratnak csak kb. egyharmada maradt ránk*, az is temérdek csorbával s tele a helyes sorrend és összefüggés egy csomó nyitott és talán mindörökre megoldhatatlan kérdésével. (A kézirat sorsáról, állományáról és állapotáról a jegyzetek idevágó részében számolunk be.) Sikerült ugyan e jelenleg 121 levélen, ránk maradt szöveget sorrendileg több helyen újrarendezni, figyelmen kívül maradt összefüggést helyreállítani. De korántsem mindenütt. Nem is lehetséges mindenütt. (Ezen már Toldy Ferenc is méltán sóhajtozott.) Hogyan is volna lehetséges, amikor 73 caputból — így nevezi őket írójuk — mindössze 23-nak van meg a címe s legalább a határozottan hozzátartozó eleje (meg az előző caput vége); de csak mintegy 15-nek bírjuk a biztosan megállapítható teljes szövegét, s egy sereg továbbinak csupán többé-kevésbé összefüggő töredékeit, amelyeknek se elejük, se végük nincsen! Azonban *a sorrend és összefüggés kérdései* (bármennyire nyitottak és megoldhatatlanok maradnak is) *végeredményében nem döntöek*. Ezek a töredék-fohászok vagy fohásztöredékek éppen ebben az állapotukban is teljesen tükrözik írójuk töredelmes vergődéseit — a bűnbánat legmélyeitől a Krisztussal való egyesülés legmagasztosabb elragadtatásáig. (Van jónéhány Adyval rokon kondulása is!) Hiszen a bibliai zsoltárok sem mindig egységes gondolatmenetűek, hanem a vallásos líra szabad járás-kelésében kanyarognak. Így Báthori fohásza (ott is, ahol egészen bizonyosnak látszik a külső sorrendi összefüggés), sokszor mutatnak az egyes darabokon belül nagy tartalmi változatosságot. Viszont a töredékesen fennmaradt darabok — ha sorrendileg távol is esnek egymástól — sok esetben összecsengenek: ugyanaz a gondolat, kép, kifejezés, többször is visszatér, megismétlődik. Hát Szent Dávid nem ismétli magát új meg új hangvételekben, új meg új rázendítésekben? — Így állván a dolog, az a javaslatunk: ne akarjunk a lehetetlenre vállalkozni, hanem miután a tőlünk telhetőt megtettük, a leghelyesebbnek talált sorrend megállapítására, annak megfelelően számozzuk újra a MTA kézirat-tárában őrzött kéziratot. Ahol a caputok eleje és vége hiányzik, ott a valószínűség szerint illesztjük egymás után a leveleket, egyszerűen csillaggal, vagy egyéb nyomdajellel választván el egymástól a szorosabb összefüggést nem mutató töredékeket. Amennyire lehet, megtartjuk a kézirat mostani sorrendjét. De ahol ez nyilvánvaló korrekcióra szorul, ott kellőképpen korrigáljuk, legalábbis a nagyobb valószínűség mértéke szerint. Itt is nyitva hagyván — természetesen — a további kutatás, a jobb okulás lehetőségeit. — (Sajnos, arra aligha számíthatunk, hogy e kézirat hiányosságai valaha is pótlódhatnak még. Mint a fohászok záradékából látjuk, írójuk 1579-ben kezdte írni azokat, s ez már a szöveg harmadizban való letisztázása, melyet 1605. januárjában fejezett be. Nem valószínű, hogy a korábbi leírások fennmaradtak, vagy hogy másvalaki lemásolta ezeket. Teljességgel lehetetlenek ugyan nem tarthatjuk. De amíg ilyesmi az ismeretlen lappangás homályából elő nem bukkan, azzal kell beérnünk, ami a kezünk között van.) — *A szöveg elolvasása* is helyenként elég sok nehézséget okoz a papír megrongált volta, csorbaságai, penészes barnulásai stb. miatt. Nagyon csekély kivételt nem számítva, mégis sikerült ezeket a nehézségeket leküzdenünk s a meglevő szöveget kritikailag megállapítanunk, a lehetőség mértékéig rekonstruálnunk. — Ez nem sikerült volna, ha fel nem ismerjük, hogy E.B.I. *milyen latin bibliafordításokat használt* sok rövidítéssel, meg sok csorbulással terhelt bibliai idézeteinél, vagy ezekből készült fordításainál. Mert bár ő volt a Vizsolyi Biblia főpátrónusa, bibliai szövegeiben nem Károlyi Gáspárékat követi, hanem *latinból fordít*. Külön tanulmányban kellene megvizsgálni fohászkodásait (és a többi írásait is!) abból a szempontból: bibliai idézeteiben hogyan viszonyul a korábbi és korabeli magyar fordításokhoz? Talán lesz, aki egyszer erről is ír: *E.B.I. mint bibliafordító*. — E fohászok semmiképpen sem érthetők és nem is értékelhetők szoros bibliai összefüggéseik nélkül. Hiszen sok esetben nem is egyebek, mint hosszabb-rövidebb bibliai szakaszok fordításai vagy parafrázisai, több-kevesebb bibliai locus egymáshoz illesztésével. Ezeket a *bibliai lelőhelyeket*, utalásokat, idézeteket, kölcsönzéseket, reminiscenciákat mindenütt gondosan fel kell tüntetnünk, mégpedig *lábjegyzetben*. (Az ilyen jegyzeteket nem helyezhetjük el másutt, mint a lapok alján, a szövegkritikai apparátussal és szómagyarázatokkal, meg a latin szövegek fordításával egyetemben. Ha másként járnánk el, végnélküli hátralapozással terhelnénk az olvasót, s élvezhetetlenné tennénk a szöveg olvasását.)

Vannak kedvenc textusai, amelyek ismételten visszatérnek (Zsolt. 51., Ezék. 18. stb.) De legeredetibb fogalmazásaihoz, képeihez is a Biblia felől férközhetünk hozzá a legközelebb, a legegyszerűsebb úton. Szemléletessége, erőteljessége, zengete, monotonija és polifónija végeredményében mind innen érthető. Tárgya, főforrása, szellemi-lelki főtápláléka a Biblia. S ami a legérdekesebb: biblicizmusa nem elnyomja, hanem felszabadítja és ihleti az ő sajátosan eredeti írói egyéniségét. Érdemes megfigyelni E.B.I. fohászainak roppant nagy lírai, érzelmi, kifejezésbeli *amplitúdó*-ját. Toldy nem értette megrendítő, a bűnbánat mélységeiben magát vádló önmarcangolását; férfiatlan féregöntudatnak érezte az ilyesmit. Pedig E.B.I. itt is egyszerűen

a Bibliát s annak embereit követi, sajátosan rezonálva a Szentírás legdrasztikusabb kifejezésskálájára. Éppen így az egész keresztény világirodalomban külön fényű gyöngyszemeket produkált a győtrelem kagylóbarlangjából! „És a Krisztus Jézus, az mely rút bűneimet magával eltemette vala, azt naponként ásoatom ki és mint az bika az port az fejire, azonképen hányom [az én] fejemre... és alatta úgy bömbölkök.” Ilyet más nem, csak az ecsedi várúr írhatott, aki látta, mit mívelnek nekidühödött bikái... Ilyen telivér módon szívta fel magába a reformáció századát. De már van olyan „caput” is (a 72.), amelyik erősen barokkveretű, nyelvezete a dagályosság partjáiig sodródó. A mondatok túlsúfoltsága, nehézkes rakottsága helyenként másutt is a barokkra emlékeztet. — Ezeket, és még sok minden egyebet figyelembe véve kell majd kijelölni *azt a sajátos helyet, amelyet E.B.I. XVI—XVII. századi imádság-irodalmunkban elfoglal.* Jellegzetességéhez hozzátartozik, hogy a tanbeli pedantériáig ment *református ortodoxiája* egybe tud olvadni forró *személyes lírájával*. Ugyanakkor, minden harcos-fanatikus kálvinizmusa mellett tovább zengenek nála az ó-egyházi és középkori himnuszok, meg a Vulgata szerinti Bibliai szövegek. Külön érdekes vizsgálódás tárgya lehet: *a katolikus keresztény kontinuitás elemeinek összeállítása* E.B.I. kegyességében, ill. írói hagyatékában. Latin műveltsége is elsősorban ezzel a bibliai, egyházi, meg református teológiai latinsággal van a legelevenebb kapcsolatban. A Biblia latin szövege, s a klasszikus református teológia terminológiája úgy felszívódott benne, hogy minden további nélkül vált át — a legforróbb lírai megnyilatkozások közben is — a bibliai idézetekből összeállított (vagy legfeljebb imádságszerűen második személybe áttett) latin textussorozatra s aztán megint vissza, szépséges, törölmetszett magyarságú lelki futamokba. Könnyedén illeszti össze az ilyen latin részleteket saját latin fogalmazásaival: látszik, milyen jól bírja ezt a nyelvet, hiszen fohászkodásaiban egész caputokat ezen ír, önálló szövegezésüket is. (Többet, mint amennyit Toldy felsorolt.)

Az ilyen hosszabb-rövidebb *latin szövegeknek mindenütt a lap alján adjuk párhuzamos magyar fordítását*, hogy az olvasás folyamatos élvezetességét a szélesebb olvasórétegek számára is biztosítsuk. (A fordításnál nem archaizálunk, legfeljebb olyan bibliai szövegeknél, amelyeket önmaga másutt magyarul közölt ill. fordított le, vesszük át az ő saját magyar szövegezését.) — *A hosszabb magyarázatokat*, amelyek a szöveg jobb megértését szolgálják, akár történeti, akár teológiai, akár egyéb vonatkozásúak, a függelékként hátul elhelyezett jegyzetek közé illesztjük be. — Ellenben a *rövid szövmagyarázatokat*, valamint a *szövegkritikai apparátust* lehetőleg az illető lap alján helyezzük el lábjegyzetként. — *Magát a szöveget* természetesen az akadémiai szabályoknak megfelelően lehetőleg betűhíven közöljük, csupán a verses szövegek kiadásánál követett egyszerűsítést ill. modernizálást engedvén meg magunknak, a ma már nem használatos betűjelek esetében. Tekintettel azonban arra, hogy a RMPE című sorozat (a budapesti tanszék tervezetének megállapítása szerint) nagyon helyesen a legszorosabb tudományos igények fenntartásával bizonyos szélesebb rétegek (diákság, mélyebb irodalmi műveltségű személyek) szükségleteihez is alkalmazkodni kíván: eldöntendőnek tartjuk azt a kérdést: nem kellene-e a *legszükségesebb ékezési és központosítási korrekciókat* magában a *főszövegben* (s nem csupán a szövegkritikai apparátusban) eszközölni, nevezetesen az olyan esetekben, ahol az ilyen korrekciók elhagyása nagyobb mérvű olvasási és megértési nehézségeket okoz? (A korrigálás mibenlétét természetesen ilyenkor is regisztráljuk a lábjegyzetben. Az is természetes, hogy ilyen emendációkkal valóban csak a legszükségesebb esetekben élünk, ügyelve szövegközlésünk helyesírástörténeti és nyelvészeti szempontból megkívántató integritására.) — Egyébként E.B.I. *helyesírási* s a jó megértés szempontjából nevezetes *nyelvi sajátosságaira* a függék jegyzetei elején külön is kitérünk. — Ugyanitt adunk számot a *szöveg korábbi, szemelvényes kiadásairól*, azok értékeiről és esetleges hibáiról vagy hiányosságairól, a *szöveg- és kiadástörténet* minden lényeges mozzanatáról. (A nehezen olvashatóság vagy a félreértés miatt néha mulatságos „melléolvasások” is történnek. Pl. Toldyék nem vévén észre, hogy a görög Újtestamentum egyik fontos szaváról: a vált-ságról van szó, a litron szó helyett így imádkoztatják Krisztushoz Báthorit: „drága citron lől értünk”. Másutt a „sátánok” kezdenek el járni a *sánták* helyett. Vagy talán csak sajtóhibáról volna szó?) Mindenesetre legfőbb kötelességünk: *a minél gondosabb kritikai szöveg közlése*. — Fontos eldöntendő, bár inkább már csak technikai jellegű kérdések még: *a kis és nagybetűk használata*, főleg

tulajdonneveknél; a szavak helytelen egybeírása vagy szétválasztása; a rövidítések feloldása, jelzéssel vagy jel nélkül; a hiányzó szövegrészeknek, betűnek, szótagoknak, szavaknak kiegészítése, s a kiegészítéseknek legcélszerűbb jelzése. Nézetünk szerint a kis- és nagybetűk használatánál, valamint a szavak egybeírásánál vagy szétválasztásánál magában a főszövegben kell eszközölni az emendációt, ha ennek elmaradása jelentősen nehezítené az olvashatóságot és közérthetőséget. A jelölt rövidítéseket zárójel nélküli kurzíválással lehetne feloldani; a szövegromlás ill. a papíryanag hiányossága, vagy az író feledékenységéé avagy tollhibája miatt kimaradt betűket és szavakat szögletes zárójel közt kell kiegészítésként odaírni []; a fölösleges és értelemzavaró többleteket (kettőzés, kétszeri leírás, egyéb tollhibák) ún. ékzárójel (< >) közé kell foglalni. — Javasoljuk még, hogy E.B.I. írásának külalakjából tartsuk meg azt a sajátosságot, miszerint ő rendkívül sűrűn alkalmazza a kikezdéseket (s nem pedig a bekezdéseket) a sorok elején, és nem is csak új mondat kezdetén, hanem hosszabb mondatokon belül többször is. Ez a kivált fohászkodásainál, a bibliai „versekre” tagolás hasonlatosságát idézi emlékeztetünkbe; kikezdő külalakja viszont Balassira, Balassi strófászerkesztő kedvére emlékeztet. Ez a külalak is hadd jegyezze a még lelki rokonságot (minden különbségeken keresztül!) a vallásos líra e korbeli két legnagyobb magyarja között. Mert ami Balassi az istenes verseiben, az Báthori a fohászkodásai sajátos líratisztaságú, néha szintén versebe átlendülő prózájában. Csak ez korokabb mozdíthatatlansággal. S ha Báthori, amint feljegyezte 1579-ben kezdte írni fohászkodásait, akkor ők másfél évtizeden át író-kortársak is voltak ebben a műfajban. Csak amaz csillogóbban, de szertelenebb csapongással, amilyen a külső életfolyása is volt; emez pedig az ecsedi vár monumentális helytállásával.*

b) A *Szentháromságról szóló traktája* idáig még szemelvényekben sem volt publikálva. Külső állományában, külalakjában s a kiadással járó egész problematikájában szoros kapcsolatot mutat a fohászkodásokkal. Ezekkel együtt maradt fenn közös, sokképpen megrongált kéziratcsomóként. Sőt ennek a műnek nemcsak az eleje és közbülső részeinek jelentős darabjai hiányoznak, hanem a befejezése sincs meg. Így keletkezése időpontjának meghatározásánál nem vagyunk olyan szerencsés helyzetben, mint a fohászkodásoknál. Ellenben a mű terve a fennmaradt töredék egyes szakaszaiból elég biztosan megállapítható; így az is, hogy kb. mely részei veszték el s hová tartozó darabjai maradtak meg. Bizonyosan először a teljes Szentháromság lényegi egységét, azután a három „személy” isteni méltóságát fejtegette, igen sok ó- és újtestamentomi érv felsorakoztatásával.

A fennmaradt töredék terjedelme lapszám szerint a „Fohászkodások” mennyiségének kb. egyharmada, de ez a mintegy 80 ívoldal általában nincs olyan sűrűn teleírva, mint amannak ívei. (Az azonban rejtély, hogy hogyan számolhatta Toldy 6 1/2 ívnek a terjedelmet, mert annál jóval több az, még ha két összefüggő levélnek, azaz 4 oldalnak vesszünk is egy-egy ívet. — Talán úgy, hogy jelentős részét a fohászkodásokhoz sorolta!) — A műfaj meghatározása is egyszerűbb itt: ő maga „Traktának”, tehát értekezésnek nevezi. Ezt legfeljebb még egy közelebbi jelzővel is meg-toldhatjuk, nevezvén *hívtávozó értekezésnek*. Többnyire értekező modorban szól, de elég gyakran fordul — itt-ott humorizáló fölénytel az „eretnek” ellenfélhez is; olykor pedig átcsap közvetlenül

* Nagy Barnának a Fohászkodások-ról írott fenti jellemzése kiegészíthető lenne még nem is egy pontos szöveg-mutatvánnyal, jegyzetekkel, magyarázatokkal. E befejezetlen följegyzések helyett hadd álljon itt a hagyatékbl egy jellegzetes lap, pár soros följegyzés önmaga számára az „elintézendőkről”:

EBI fohászkodásaihoz

1. Megnézendő, zsoldtárterelmezéseiben van-e valami nyoma Kálvin (vagy mások) zsoldtármagyarázatainak, — az általa használt bibliakiadások jegyzetanyagán kívül?
2. Hogyan állja meg helyét — saját színeivel s értekeivel — a zsoldtármagyarázatok, átköltések világirodalmában, beleértve a legmodernebbeket is? (A hollandokét, meg pl. a Buberékét is!) A vallási lírában fogant egyéni, páratlan zamatú kiáradása az övé! (Heiler: Das Gebet-jének kategória-rendszere is felhasználandó, szemléltető-eszméltető s vallástörténeti, tudományos hitelű, de végeredményében csakis heurisztikus értékű illusztrációnak!)
3. Mutatis mutandis: hasonló kitapintású legyen a magyar politikai gondolkodás (eddig ismeretlen!) kezdeteinek kibontása. Európai protestáns szabadság-eszmék — Bocskai kardja villanása! Feudális nagyúr, hajdú nyomorúság, megvesztegethetetlen keresztyén magyarság — két pogány közt, egy hazáért! (Balassi—Zrínyi—kurucok—48.)

Istenhez szóló könyörgésbe, mint aki az áhitat fokán vitázik. Így minduntalan annak segítségébe kapaszkodik, akiről ír. Az ilyen pontokon különösen szoros a kapcsolat a fohászzkodásokkal.

Ez a mű további nevezetes adalékokkal szolgál *írónk teológiai műveltségének, irodalmi forrásainak* feltárásához. A kor kimagasló s általa legtekintélyesebbeknek tartott három református teológusát: Kálvint, Bézát és Zanchit meg is nevezi. Egy világi főúr, aki a XVI.—XVII. század fordulóján eredetiben olvassa Kálvint; nemcsak az Institutiót, hanem pl. a Genesis-kommentárját is, amelyből néhány szakaszt le is fordít (E.B.I. mint Kálvin-fordító!) Az egyházatyák közül leginkább Augustinus és Chrysostomus jelentkeznek. A római katolikus ellentáborból legközvetlenebbül Monoszlai Andrást emlegeti, akinek ismételten kioszt egy-egy laposvágást. De a fő ellenfelek itt természetesen a szentháromságtagadók. Megvizsgálandó: hogyan viszonyul a korabeli, több évtizede virágzó antiszociniánus irodalomhoz, főleg Zanchi nagy művéhez (De tribus Elohim...), akire maga is többször hivatkozik. Annál meglepőbb, hogy a Béza által oly nagyra értékelt magyar teológusok: Szegedi Kis István, Méliusz Péter és Károlyi Péter hasonló tárgyú írásait meg sem említi. Pedig ő is ezek sorába tartozik alapszemléletével és érvelésének részleteivel egyaránt. S tőle sem idegen az a zafos, népies fogalmazás, amely amazokat jellemzi. Még végrendeletében is pendít egyet ezen az antiariánus húron. — Szinte pedáns, ahogyan minden nagyobb írásában ügyel Isten szentháromságos sajátosságainak arányos és fáradhatatlan elősorolására. Itt kapjuk az elvi magyarázatot arra is, miért szereti Krisztust állandóan Jehovának nevezni. (Toldy ezt a vonatkozást is vaskosan félreérti. Úgy veszi, mintha E.B.I. igazában csak a haragvó Istent ismerné. Holott büntudatánál a kegyelem felőli bizonyossága egy végtelenséggel nagyobb.) — Érdekes, hogy ennek a szinten nagyon megconsokult műnek éppen a krisztológiai része maradt fenn a legterjedelmesebben. Írónk architektonikus arányérzéke azonban így is jól kivehető. — A *szövegközlés és jegyzetelés* módja ugyanaz, mint a fohászoknál.

c) 1603.február 28-án kelt, közel 100 ívoldalas *Végrendelete* szintén most jelenik meg először teljes terjedelmében az eddig ismeretlen eredeti kézirat alapján, amelyet Keserű Bálint fedezett fel az Eszterházy-család hercegi ágának levéltárában.

Idáig csak arról a példányról tudtunk, amelyet Komáromy András ismertetett, számos, de nem mindenütt pontos, modern átírású szemelvénnel is illusztrálva, a „*Századok*” 1890-i évfolyamában, miután már 80 esztendővel korábban az *Appendix ad Catalogum Numorum Hungariae ac Transylvaniae Instituti Nationalis Széchenyiani* közölt belőle részleteket. Ez eléggé megbízható és hiteles másolat, hiszen el van látva nemcsak E.B.I. aláírásával és kisebbik pecsétjével, hanem két tanú (Macskásy Mihály és Pethő István) aláírásával s a magyar királyi kamara initialis piros bélyegzőjével is. Minden valószínűség szerint E.B.I. titkára készítette, elég hűségesen, de kivált hangtani és helyesírási szempontból korántsem pontosan. Mégis nélkülözhetetlen ez a másolat is, mert a nagyobbik pecséttel ellátott, de hitelesítő aláírása nélkül maradt, sajátkezű eredetiből (amely E.B.I. rendelkezése értelmében Telegdyné — ill. később Nyáryné — Várday Kata birtokába jutott s onnan került át, összeházasodás révén, 1635 táján az Eszterházyak levéltárába) több részlet *törölve van*, bizonyára a Várday Katáké vonalára eső érdekek szerint. E kitérőlt részletek hozzátartoznak a végrendelet eredeti integritásához, s ezeket érdemlegesen csakis a kamarai levéltárban fennmaradt hiteles másolat példányból pótolhatjuk. Még két további, kevésbé értékes másolatot is ismerünk, egyik a tiszántúli református egyházkerület debreceni levéltárában van, (melyre Tóth Endre professzor volt szíves felhívni a figyelmünket, mikrofilmjét pedig Módis László kollégiumi igazgató bocsátotta rendelkezésünkre), a másik — az eredetinek szomszédságában — ugyancsak az Eszterházy-család levéltárában található (ezt is Keserű Bálint fedezte fel). — *Alapszövegül* természetesen *E.B.I. eredeti kéziratát* vesszük (ennek jele: I.), de szövegkritikai munkánkban, kiegészítésül és a helyes olvasat ellenőrzésére, mindenütt egybevetjük s a szükséghez képest felhasználjuk a kamarailag is hitelesnek elismert másolatot. (II.), valamint a nevezetesebb eltérések regisztrálása érdekében szem előtt tartjuk a Debrecenben (III.) és az Eszterházy-levéltárban őrzött (IV.) másik két másolatot is. — A függelék idevágó jegyzetei elején természetesen összefoglalóan ismertetjük és jellemezzük mind a négy kéziratot s a *szövegtörténet és szövegújlatozat* érdekességeit. A szövegkritikai apparátust a latin részletek párhuzamos magyar fordítását s a bibliai lelőhelyekre vonatkozó utalásokat azonban itt is a lapalji jegyzetekben közöljük.

Műfaj történeti szempontból felmerülhet a kérdés: Vajon mennyiben tekinthető irodalmi, vagy éppen szépirodalmi alkotásnak a XVI.—XVII. századi végrendelet általában, az E.B.I.-é közelebbiről? Az övének eleje és vége — nem kevesebb, mint 15—16 ívoldal — hangnemben, stílusban, formailag és tartalmilag teljesen összelekezik a fohászzkodásaival. (Nagyon helytelenül nevezte ezeket a részeket Komáromy András — s az ő nyomán Makkai Sándor is az „Ördögszekér”-ben — elvont teológiai fejtegetéseknek.) Sőt Zoványi és Révész I. is! Komáromy kivételével nyilván nem is ismerték a kéziratot, s egyszerűen átvették Komáromy helytelen értékelését. Vannak benne még eb-

ben a kegyesen elmélkedő-fohászcodó részben is, olyan mozzanatok, amelyek igen sok korabeli végrendeletnek konstans elemei. (Pl. hogy meg kell halnunk, de halálunk órája bizonytalan stb.) De nála ezek is kibővülnek sajátos ízű bőbeszédűséggel, személyes színezetű, megrázó szépségű vallomásokkal és meghagyásokkal. Mennyivel színesebben hömpölyg az ő végrendelete, mint akár Zrínyié, a szigetvári hőse (1566), akár a Bocskayé! Tanulságosan lehet egybevetni pl. a Radvánszky-féle gyűjtemény darabjaival, melyek közt egyébként — modern átirásban — E.B.I. pótvégrendelete is megjelent. Jellemző rá az átlagosnál sokkal mélyebb, hívő, sőt teológiai öntudatosság, mely sajátosan ötvöződik a feudális nagyúr attitűdjeivel. S itt sem hagyható figyelmen kívül az írói becsvágy. Ő maga is nagy írásműnek tekinti (ha nem is fogatkozás nélkül!) testamentumát. Széles hömpölygésű epika sok ismétléssel, vissza-visszatérő stereotip részletekkel. Érdekes latin verset tesz a végére, a fellegzés egy kicsit jellemző örömeivel („Nunc opus exegi...”), de az alázat végszavával („Quod potui feci...”). Ha valamit jól mondtam, tiéd a dicsőség, Krisztusom”). Itt is latin himnuszok részleteivel, meg a Babits Mihály által lefordított „Veni Sancta” latin szövegével fejezi be művét. (Érdekes protestáns korrekció nála, hogy az erény érdeme helyett a hit növelését kéri: „Da virtutis meritum” helyett ezt írja: „Da fidei augmentum”)

E kétségelmentül szépirodalmi jellegű részekben túl bőven találhatók *irodalmi* szempontból fontos szakaszok. Elsősorban a saját írói munkásságára nézve. („Az kiket pedig én magam írogattam egyszer is, másszor is, kit gyermekkoromban, kit ifjúkoromban, kit emberkoromban, mely írásimban teljességgel véget nem vetettem. Ismerem is, hogy korrigálnom is kell, ha az jó Isten életemet halasztja...”.) Innen értesülünk elveszett, vagy azóta is lappangó másik értekezéséről, melyet az eleve elrendelésről írt („de Praedestinatione hattam egy kicsin íráskát pecsétém alatt ládában”). Itt rendelkezik iratainak és könyveinek jövődó sorsáról, amelynek forgandóságai így válnak némileg érthetőkké számunkra. (Nem lehetetlen, hogy Jósikáné Somlyai Báthory Anna révén került a Fohászcodások és a Szentháromságról szóló tracta kézírata az oláhfenesi Jósika kastélyba, melynek feldult kápolnájában találták meg összeroncsolódva a múlt század közepén, a szabadságharc után, amint erről Toldy beszámol.)

Még nevezetesebb ez a hatalmas végrendelet mint *társadalom- és művelődéstörténeti dokumentum*. Először is: színes képe a testamentumtevő egész személyiségének és kultúrájának. A dúsgazdag főúr — Isten színe előtt porig alázkodó bűnös: az eleve elrendelés fundamentomos bizonyosságában. Rendkívüli bibliai műveltsége és teológiai képzettsége a helvét irányú reformáció és ortodoxia legbiztosabb forrásaiból táplálkozik. Mint író, maga is elkötelezve érzi magát arra, hogy ha csak szalma telik is tőle, de ezt az Úr oltárára vigye. Egyháza iránti lángoló szeretete és áldozatkészsége ismételtlen a türelmetlen konfesszionálizmusig, sőt szinte már a fanatizmusig sodorja. Szociális igazságérzete több alkalommal indítja megkapó nyilatkozatokra és gesztusokra. Megtiltja, hogy jobbágyait — még ha önként vállalnák is — bármivel terheljék a temetésekor, s Isten után legelőször ötlökik hű bocsánatot, csak azután minden egyéb rendbeliektől. Gazdálkodásának is hű tükre ez a végszámadás. Sok várral, várossal, faluval, birtokrészrel rendelkező nagyúr. Jellemző túlzással azt szokták róla mondani, hogy birtoka az ország egyharmadára terjedt. Szinte nem is tudja pontosan, mi mindene van. Jogi és birtoklási bizonytalanságok; oklevelek hiánya vagy hitelességük kérdései; adósságok hosszú sorral jönnek elének.) Adósságainak rendezetlensége meglepő; de ez egyrészt jellemző vonása a korabeli feudális gazdálkodásnak, másrészt velejárója a háborús pusztításoknak, egyénileg pedig az ő országbírói és hadvezéri teherviselésének. Évtizedszámra kimagasló szerepet vitt a török elleni bajvívásban: erre sok pénz kellett. Valóságos kiskirály volt, de törvénytisztelő, a jogot megadó s a törvényességet koronás királyától is határozottan elváró: országbíró, a nádori szék betöltöttségére folytán a király után a legfőbb méltóság az országban. A végrendelet több helyén méltatlankodik Rudolf zsarnoki túlkapásai miatt (amelyek végül is az ekkor még önrzetiesen használt országbírói pecsét visszaküldésére indították). Udvartartásának, hadi és polgári népének, szolgálóinak s minden rendű-rangú alkalmazottainak színes serege rajzik, rajzolódik elének a végrendelet lapjairól. Ez a testamentum a korabeli várgazdálkodásnak is hű, sok vonatkozásban páratlanul részletes képe. Egész sor vár történetéhez kapunk itt nevezetes adalékot. Aztán a mezőgazdasági és állattenyésztési helyzet sok hiteles adata fut össze széles országtájakról: Varannótól Tasnádig, Dévénýtől Szepsziig meg Füzérig, a legérzékenyebben persze Ecsedről és Nyirbátorról. — S mennyire ügyel, hogy a kor sorsforgandóságaival szemben mindenképpen biztosítsa végrendeletének érvényesülését! A sok eskü, átok alatti fenyegetés, új meg új ismétlés — mind arra irányul: jól értsék, jól jegyezzék meg, el ne felejtsek, megtartsák, végrehajtsák, mindenben pontosan az ő végakarát, hagyományait és rendelkezéseit. Szinte elúnjuk, annyiszor visszatér ugyanazokra, ugyanazokkal a kifejezésekkel. Azt gondolhatjuk: talán az agyvérzés utáni ember feledékenységre hajló természetéből folyik ez a bőbeszédű ismételtetés. De nem! Inkább arra kell gondolnunk: sok egyszerű, írástudatlan embert is érintett ez a végrendelet, azoknak pedig jó volt többször is fülébe-szájába rágni a teendőket, s a rendelkezéseket. Nem volt olyan közhatóság, amelyikre ezeket biztos garancia mellett rábízhatta volna. Így magának az örökhagyónak kellett gondoskodnia a végakarata teljesítésének biztosításáról is, bele-

értve a szükséges karhatalmat s elhárítva még a legközelebbi atyafiak illetéktelen önkényeskedéseit és kíváncsi turkálásait is a hagyatékban, hogy valamiképpen ki ne játsszák a testámentomosoknak kizárólagos és legfőbb joghatóságát. Még a király emberei, a fiskus, meg hadinépek se turkáljanak az ő tárházaiban és ládáiban! „az nem módja!” — Edények, evőeszközök, ivókupák, mosdófelszerelések, ékszerek, lószerszámok, ezüst és aranyművek, remekművű fegyverek, szőnyegek, kárpitok, szőrmefélék hatalmas sora; mintha Ali Baba mondaná az 1001-éjszaka meséiből: „Szézámm nyílj meg!” — úgy tárul elbénk ez a káprázatoság. Szerette a fényűzést s a kincstárolást, mint kora többi nagy magyarja mind. Ha szívesen elismerjük, hogy adott, rendelt — a hite szerinti kemény kikötéssel — a debreceni meg a pataki iskola prédikátorokká leendő diákjainak is: milyen kicsi rész az s még hozzá milyen bizonytalanságban lebegő, ahhoz a fantasztikus vagyon- és kincstőmeghez képest, amit az oly méltatlanná lett kedvencekre: Somlyai Báthory Gáborra és Annára hagyott! Sokkal nagyobb volt az aranyérzéke, mint az arányérzéke. A családhoz, a nemzetséghez ragaszkodás hallatlanul erős, minden mást, a feleséget is háttérbe szorító elsőbbsége mutatkozik itt. Az ősről való megemlékezés büszke öntudatot és magas hivatásérzetet kelt benne, amint intőleg szeretne továbbplántálni reménysege utolsó ágacskáiba: az „árvákba”, akik még továbbviszik a Báthory-nevet. A szülőkről, kivált az anyjáról való megemlékezés hálával tölti el; a kicsi Anna azért is olyannyira kedves előtte, mert ugyanazt a nevet viseli, mint egykor az ő édesanyja. De arra sem a krónikák adatai, sem a végrendelet, sem a fohászkodások nem adnak kellő alapot, hogy olyan feketének lássuk akár a feleségéhez való viszonyát, akár a Gábor és Anna későbbi lezüllesztéért való felelősségét, mint amilyennek egyik-másik szépíró feltünteti. (Milyen kár, hogy pl. Makkai Sándor, híres „Ördögcsékér” c. regényében, a lélektani valószínűsítés kedvéért egyenesen feláldozza a történeti hitelességet, szándékosan idősebbeknek tűntetve fel az ecsedi várba kerülő árvákat, holott Gábor csak 16, Anna pedig csupán 11 éves volt, amikor E.B.I. már meghalt. S vajon milyen alapon állítja Valentine Penrose francia író nő „Báthory Erzsébet, a vérengző grófnő” c. regényében, amely 1962-ben jelent meg a jónevű „Mercure de France” kiadásában, hogy E.B.I. féltörült, kegyetlen és szatír volt? Talán még mindig a XVIII. századi tendenciózus jezsuita forrásokból, vagy a hűtlenségi pöröket kovácsoló császári udvar levéltári anyagából meríti az ilyesmit?)

A végrendelet művészettörténeti jelentőségére már korábban is több oldalról felfigyeltek. (Ld. a bibliográfiai adatokat!) Egy csomó nevezetes műkincsről (papi ruhák, ötvösmunkák, ékszerek), meg építészeti alkotásról hallunk itt. E.B.I. külön ötvöst foglalkoztatott (ennek alakja humorosan érdekes.) Siremlékét előre elkészíttette a batori templomban. Nevezetes a templomok és a batori kolostor renoválása körüli gondoskodása. A nagytőmegű római katolikus egyházi műkincs útját Ecsedre s onnan Kassára és Esztergomba, a végrendelethez fűzött jegyzetekben kísérik figyelemmel, a rendelkezésre álló kéziratok és nyomtatott források felhasználásával.

Szükségesnek tartjuk a jóval kisebb terjedelmű *pótvégrendelet* új kiadását is az eredeti kézirat alapján, (ha ez még fellelhető). Ez t. i. sokrészben egyezik a nagy végrendelettel (amely ismételtlen utal rá), sokrészben pedig kiegészíti azt. Így, bár jóval kisebb értékű, mint amaz, hozzátartozik E.B.I. fontosabb műveinek lehető teljes kiadásához. (Korábbi kiadása Radvánszky Béla: Magyar családélet és háztartás, III. k. Bp. 1879, 216—227. 1. Nagy Imre közlése szerinti a Barkóczy-levéltárban őrzött eredeti alapján készült, azonban nem pontos, és modern átírású.

Ugyancsak közlésre méltó — akár itt, akár a jegyzetek közt, akár a dokumentumok sorában — E.B.I. 1598 végén, ill. 1599 elején kelt rövid *donációs levele*, mely szerint a korábban Ceglédi Bizony Ferenc prédikátornak adományozott két zempléni részbirtokot Tatay István fiainak adományozza. Ebből a dokumentumból nemcsak a Tatay-fiúk iránti kegyes gondoskodása mutatkozik meg, hanem az új kalendárium iránti ellenszenv is. (Lelőhely: a Barkóczy-család levéltárának 1599-évi anyaga az Orsz. Levéltárban. Ezt Nagy Barna találta meg, a pótvégrendelet eredetijének nyomozása közben.)

A kötet e részének gondozását Nagy Barna és Keszérű Bálint közösen látja el.

d) *Levelezés*. Főleg E.B.I. saját leveleire s az ő személyét és sokoldalú munkásságát kidomborító darabokra gondolunk. Nem nélkülözhetők természetesen azok a hozzá írt vagy őrá szóló levelek sem, amelyek alakját és tevékenységét, kivált a Bocskay-féle felkelésben való részvételét világítják meg. Stb. —

A szövegközlésnek itt is lehetőleg az eredeti kéziratokra kell támaszkodnia. A szövegkritikai apparátus, az idegennyelvű szövegrészek párhuzamos magyar fordítása, valamint a rövidebb magyarázatok a kötetnek ebben a részében is lábjegyzetekben helyezhetők el; egyéb, terjedelmesebb jegyzetek hátul kapnak helyet.

Báthory mint levélfíró. Sokkal több levele van, mint gondoltuk. Igen sok lappang még. Eddig elég kevés jelent meg nyomtatásban. Most új, gazdag színek állhat elénk. Az eddig — akár koráb-

ban, akár csak most — ismeretessé vált összes levelek lehetőség teljes „bibliográfiájával”; író és címzett, dátum, tárgy/tartalom, lelőhely, korábbi közlések, stb. — Levelezése mint sokrétű, hiteles kordokumentáció stb. —

e) *A dokumentsok* — a levelezéshez hasonlóan — részint tőle származó, részint hozzá intézett, vagy róla szóló, hozzá fűződő, mégis legfőképpen az ő irodalmi jelentőségét kiemelő darabokból tevődnek össze. Be kellene mutatni néhány jellemző (ok)iratot *országbírói ténykedésének* szemléltetésére. A levéltárak hallatlan tömegét őrzik ilyenmű kiadványainak. Lehetőleg olyanokat válogassunk ki, amelyek nem csupán tipikusak, s nem pusztán ítélmestereinek vagy írnokainak sablonos szerkesztményei, hanem valamelyest az ő személyes szellemi megnyilatkozásai.

Jó volna, ha a sok latinnyelvű kiadvány közt egy-két magyarnyelvűre is bukkannánk az ő aláírásával. A bécsi levéltárban sem ártana szétnézni E.B.I.-tól való vagy rávonatkozó, de még ismeretlen vagy publikálatlan dokumentumok után* — Jó lenne megtalálni azt a *magyar esküminőt*, amelyel katonáit s polgári alkalmazottait fel szokta esketni. Egy mással konfrontálva kellene közölni azt az esküszöveget, amelyikkel 30 éves korában Rudolf országbírájaként felesküdt, és azt a másikat, amelyikkel élete végén Bocskay hűségére állt (Ecsed, 1605. május 2-án, Homonnai Drugeth Bálint, Rákóczi Zsigmond és Barscai János jelenlétében), aminek alapján azonnal a felvidéki hadak generálisává nevezte ki a fejedelem. — az özvegye által kibocsátott *gyászjelentés haláláról és meghívó a temetésére*. (Több ilyen ismerünk. A Kapy Zsigmondhoz szóló az Orsz. Levéltárban, a gróf Forgách-család levéltárában van.) — *Hodászi Lukács* fölött tartott *temetési beszéde* (RMK I. 401.) unikum lévén, melyet a debreceni Déry Múzeumban őriznek, érdemes lenne egész terjedelmében közzétenni, vagy legalábbis azt a hosszabb szakaszát közölni, amelyekben közvetlenül E.B.I. személyéről szól (MTAK mikrofilm.) *Somos-Újfalvi Péter* debreceni rector *latin gyászverse* — szintén unikum — magyar fordítással, vagy pontos tartalmi ismertetésben, esetleg műfordításban. (RMK II. 324. OSZK mikrofilm.) *Zólyomi Sámuel* füzéri lelkipásztor latin emlékbeszéde tartalmi ismertetésben, a közvetlenül E.B.I.-ra vonatkozó szakaszok jó magyar fordításával (RMK II. 325. OSZK mikrofilm.) — *RMK I-II-III.-ból* mindazoknak a műveknek s rávonatkozó vagy hozzáintéztet dokumentumoknak elősorolása, melyek részben vagy egészben az ő költségén, pártfogásával és támogatásával jelentek meg: a *Vizsolyi Biblia* (RMK I. 236.); csatolandók hozzá Ember Lampe: *Historia ecclesiae ref. in Hung. et Trans. 1728.* idevonatkozó szakaszai. *Szenczi Molnár Albert* elsősorban neki ajánlja *Magyar-latín* szótárának 1. kiadását Altdorfból 1604. augusztusában (RMK I. 393.) *Gyarmathi Miklós* helmei predikátor Monoszlói András veszprémi püspök elleni *vitairatát* E.B.I.-nak ajánlva adta ki Debrecenben 1598-ban (RMK I. 301. contra RMK I. 229.) — *Fegyverneki Izáks* több mint tíz kiadást ért bibliai *Enchiridion*-ja (RMK III. 745, 787. etc.) öneki ajánlva s hozzá írt dicsőítő vers kíséretében jelent meg (Basel 1586. ill. 1589. etc.); az ajánlást Grynaeus J.J. professzor, a verset Laskói Csókás Péter írta. Ezeket a dokumentumokat részint szó szerinti idézetek, részint fordítások vagy tartalmi kivonatok formájában lehet közölni, megfelelő rövid magyarázatokkal, ill. megvilágító jegyzetekkel. — Elő lehetne sorolni azokat az irodalmi termékeket is, amelyek *sógorának*, *Nádasdy Ferenc* dunántúli főkapitánynak életére és halálára, meg egyház- és irodalomtámogatására vonatkoznak (Magyari István híres könyvét öneki ajánlva adta ki; előzőleg egyik fordítását az ő megbízásából készítette; Pázmány RMK I. 385. alatti vitairatát 11 oldalas öhozza intézett peroratóiával adta ki; Frankovics György híres orvosi könyvének ajánlása elsősorban öhozza szól; Gablmann nevezetes „*Monomachia Hungaro-Turcica*”-ja Nádasdy mellett időzése alatt készült s öneki ajánlva jelent meg [RMK II. 203. ill. Apponyi I. 532]; ugyanígy Sculteti Severin: *De communicatione idiomatum c.* műve [RMK II. 237.], aminek az az érdekessége, hogy a sógor ilyenformán a *lutherizmus* legvaskosabb irányzatának volt a pártfogója! Magyari István temette két nagy prédikációjával [RMK I. 390]. Hősi életét, halálát latin emlékkersek is elsiratták: RMK II. 320—323.) Meglepően sok és kimagasló irodalmi kapcsolat veszi körül a sógor alakját is, amit nem érdektelen felidézni!

A dokumentumok színes sora természetes módon siklik át a *bibliográfiára*, amely a szokásos csoportosításban adja az E.B.I.-ra vonatkozó s vele és életművével valamiképpen kapcsolatos fontosabb közleményeket, műveket, kiadványokat. (1. Életrajzi adatok és feldolgozások, beleértve a családra, családfára vonatkozó néhány legjobb összeállítást is. 2. Műveinek korábbi kiadásai; akár egészben, akár szemelvényekben. 3. Közéleti és katonai pályafutásával kapcsolatos, történeti

* Nagy Barna tett is erre kísérletet néhány évvel a jelen tervezet összeállítását után. *Érdeklődésnek és bécsi kutatásainak eredményeire utaló anyag remélhetőleg van a hagyatékbán (már az is érdekes adalék lesz, ha jelzetek, vagy az átnézett levéltári anyagok listái kerülnek elő).* — K. B.

feldolgozások. A hosszú török háború ama harcainak leírása, amelyekben személyesen résztvett. 4. Az országbírói hivatalban való ténykedését megvilágosító irodalom. 5. A Bocskay-féle felkeléshez való viszonyának irodalma. 6. Emléke a későbbi századokban, máig, különös tekintettel irodalmi jelentőségére. 7. Szépirodalmi feldolgozásokban.) — Egészen rövid annotációt is adhatunk az olyan műveknél, amelyeknél ez első tájékoztatásul szükségesnek látszik.

*Illusztrációk*ul adjunk 4 vagy 6 *fakszimilét* E.B.I. műveinek jól és nehezen olvasható lapjairól. *Képeket*: az ecsedi várról korabeli vagy közelkorú metszet után; fényképfelvételeket a nyírbátori templomról s abban levő síremlékéről; a füleki várról, amelynek győztes ostromában résztvett; ha valahol saját arcképe fennmaradt, annak másolatát; egy-két címlap- vagy ajánlás-másolat az ő pártfogása alatt megjelent művekről; néhány műtárgyról, melyek végrendeletében említetnek s fennmaradtak (papi ruha, kehely, kard stb.) stb.

(1964)

Barnabás Nagy

ENTWURF FÜR EINE WERKAUSGABE ISTVÁN BÁTHORIS VON ECESED

Der hochbegabte Politiker und Schriftsteller István Báthori von Ecsed (1555—1605) war einer der letzten Vertreter der berühmten Familie, der in Ungarn und Seibenburg zahlreiche Fürsten und andere führende Vertreter des Hochadels angehörten. Lange Zeit wurde vor allem seine Tätigkeit als Politiker gewürdigt. In einer äußerst kritischen Epoche war er Landesrichter (d. h. er nahm die dritthöchste Würde nach dem König und dem Palatin ein), und zwar zur Zeit des fünfzehnjährigen Krieges gegen die Türken, als sich auch der offene Bruch mit den Habsburgern bereits ankündigte, der später durch die von Bocskai geführten Hajduken vollzogen wurde. — Bei diesem Entwurf für eine Werkausgabe stehen nicht die politischen Taten Báthoris im Mittelpunkt, auch nicht nur sein Wirken für die protestantische Kultur Ostungarns, die er auf seinen mächtigen Besitzen energisch förderte und zur Entfaltung brachte. Vor allem macht uns dieser Projekt des gestorbenen B. Nagy mit dem Schriftsteller I. B. E. vertraut. Von den bisher unveröffentlichten Werken sind am wichtigsten das Traktat über die heilige Dreifaltigkeit und eine umfangreiche Gebetsammlung. Die letztere bildet eine individuelle, freie Paraphrase auf die biblischen Psalmen und zugleich mit ihrem düsteren Ton und dem lebendigen Stil eine mit zahlreichen aktuellen historischen Hinweisen versehene Selbstbiographie. Nach der inhaltlichen und formalen Analyse dieser *Confessiones*, die in der Entwicklung der Kunstprosa in ungarischer Sprache einen wichtigen Platz einnehmen, schlägt der Verfasser vor, die Hauptwerke (auch das Testament) ungekürzt, den Biefwechsel gekürzt in eine kritische Ausgabe aufzunehmen.

SZEPSI CSOMBOR MÁRTON ISMERETLEN ÉRTEKEZÉSE

(*Disputatio physica de metallis... Dantisci 1617*)

A kritikai kiadás bevezető tanulmányában még úgy véltük: mivel semmi nyoma nem maradt fenn, Csombor Márton talán nem disputált. Az Óceánium mellett, Danckában (Gdańskban) a Biblioteka Gdańska Polskiej Akademii Nauk állományában sikerült fellelni mégis Szepsi Csombor és peregrinus-társai disputációit.

Az *Sa 30.* 8° jelzésű vaskos kolligátumban nemcsak az alább közölt mű latin eredetijét, de Besztercei Simoni Pálnak eddig csak cím szerint ismert *De meteorologia sive meteorologia generalis...c.* értekezését (Dantisci 1617), is megtalálhatjuk.

A felfedezés után óriási levelezés kezdődött Varsóval s Danckával franciául, németül, olaszul. („Lengyel, magyar: két jóbarát...” —, s mennyire nem ismerjük egymás nyelvét!) A szegedi egyetemi könyvtár, Csorba Tibor és Irena Fabiani-Madeyska közvetítésével előbb mikrofilmet kértünk, de mert ez számtalan sürgetés után sem akart megérkezni, merőben más kutatási módszert alkalmaztunk. A Lengyel Népköztársaság budapesti nagykövetségét zaklattuk riadalmas levéllel: a Magyar Népköztársaság Külügyminisztériuma révén kölcsönözzék számunkra Danckából filmek helyett az eredeti kolligátumokat! S 1968. júl. 17-én kelt első levelünk után 8 hónappal, 1969. márc. 3-án már arról értesített bennünket a külügyminisztérium Lengyel Referaturája: a kért több kilós könyvek az Óceánium mellől eljutottak végre a Bem rakpartra.

Viszonzásul egy dedikált kritikai kiadást postáztunk Gdańskba az alábbi ékes ajánlással: *Bibliotheca Gedanensi Academiae Scientiarum Polonicae in animi grati indicium dono mittunt K. S. I. et K. P. Datum Szegedini in Hungaria, 4. Junii 1969.*

A kolligátumokat Szegeden lefilmeztük, alapos könyvészeti és tudományos feldolgozásukra azonban még nem kerülhetett sor. A tudománytörténeti szempontból is rendkívül becses *De metallis* magyar fordítását mégsem akarjuk véka alatt tartani addig, amíg a felfedezés egy készülő nagyobb szövegkiadásban vagy összefoglalásban mélyebb értelmet nem nyer.

Mivel latin-magyar szövegű, kritikai jegyzetekkel kísért kiadásra nincs hely, csupán annyi magyarázattal szolgálunk, hogy Csombor Márton meglepő közlése firenzei utazásáról alighanem csak az utazók szokásos, de esetünkben egy ideig rop-pant filológiai izgalmakat keltő lódítása. Az 1969 tavaszán épp Rómában lakozó Szauder József hatalmas energiával (ostromló levelekkel) kereste Firenzében a hírhedt kalandor alkimista Tornhauser félig réz—félig arany szögét. De csak precíz kitérő válaszokat kapott: a szögről semmi biztos hír... Szauder professzor elbűvölő utazási levelekben közölte vélünk körmönfont vizsgálódásainak igazán méltatlanul soványka hozadékát, és valóban csak e fennmaradó levelek vigasztalhatnak bennünket a kár-bavesztett befektetésekért.

Ti. rossz irányban indultunk el. Mint oly sokszor a régiségben, most is a könyv-élmény elsőlegessége a valószerűbb. Mert Frölich Dávid 1644-es hatalmas utazási enciklopédiájában Firenzénél pl. persze hogy szó szerint ott van, amit Csomborunk állít, és kiderült még az is: Frölich ugyancsak szóról szóra vette át ezt a szöveget egy

több évtizeddel korábbi — nyilván Csombor által is használt — útirajzból, Paul Hentzner divatos *Itinerarium*-ából!

Dichtung und Wahrheit: költészet és valóság önéletírás-szerű keveredését az *Europica varietas* elemzésekor még némi óvatossággal észrevételeztük. Lám pedig Csobor Mártonnak már első fontosabb műve, ez a természettudományos iskolai értekezése is elegyít lírát és valót.

Igazi írótl előlegezvé.

Szeged, 1971. április 5.

K. S. I.

DISPUTATIO PHYSICA
DE METALLIS.

Quam

Sacrofanctâ favente Triade

In Celeberrimo Dantiscanorum Athenaeo

Sub

PRÆSIDIO

Clarissimi ac Doctissimi Viri Dn.

D, ADRIANI PAULI

Physicæ Metaph. F.P.

Publico disquirentium examini ac placide ventilationi committit,
simulq; pro ingenii sui lance defendere con-
bitur

MARTINUS CZOMBOR

Szepfino - Ungarus.

Ad diem 29 Aprilis.

Loco horisque usitatis.

DANTISCI, Typis Andreæ Hünefeldt,

Anno M. DC. XVII.

Természettudományos értekezés a fémekről, melyet a danckaiak világhírű Athenaeumában a tündöklő és tudós férfi, Adrianus Pauli úr, a fizika és metafizika professzora vezetése alatt, a Szentháromság segítségével a kutatók nyilvános vizsgálata és a kegyes közönség elé bocsát, egyúttal tehetsége szerint megvédeni igyekszik a szepsi magyar Csombor Márton április 29-én a szokott helyen és időben.

Danckában, Andreas Hünefeldt betűivel, az 1617. évben.

A nemes, nemzetes és tekintetes férfiaknak, a kassai Kalmár János úrnak, az ugyancsak kassai Melda György úrnak, a tarcali Deák Péter úrnak, az ugyancsak tarcali Chulin János úrnak, továbbá a nagybányaiak nevezetes és virágzó közössége egész tekintetes szenátori karának, valamint a tisztelendő és fényes férfiaknak, Tardi György úrnak, az abaújházi körzet éber szeniorának, Kovásznai Imre úrnak, Szepsi L. Mihály úrnak, a Múzsák pártfogóinak és nagylelkű mecénásainak, készségesen tisztelendő uraimnak ismereteimnek ezt a silányka és csekélyke próbáját lelkem hasonlóképpen való lekötöztetésével ajánlom és dedikálom. Csombor Márton vizsgáló.

I. tétel

Mivel a „fémek” szó némelyek szerint a „μεταλλῶν”, azaz „kutatni” szóból származik, megéri a fáradságot, hogy necsak a föld gyomrában kutassunk utánuk szorgalmasan, hanem természetüket az iskolában is nyomozzuk.

II.

Mindazonáltal tudjátok meg azt is, hogy Plinius Természettudomány 33. könyvének 6. fejezetében a „fémek” szót a „μετ’ ἄλλα”, vagyis „mások mellett” kifejezésből származtatja, nemcsak azért, mert ahol egy fém egy ere megtalálható, a közelben egy másik fém másik ere is megvan, hanem azért is, mert ahol az egyik fém ere hiányzik, ott egy másiknak, de többnyire hitványabbnak az ere szokott előkerülni és felbukkanni.

III.

A fém neve pedig πολλῶνον. Mert értenek alatta 1. általában valami földalattit, 2. aknát és bányát, melyben fém található, 3. pontosabban és sajátlag olvasható és formálható ásványi testet. E helyen mi is ebben az értelemben használjuk.

IV.

Hogy tehát ezek természete jobban megvilágosodjék, elsősorban három dolgot kell bennük megvizsgálnunk: az elveket vagy okokat, a tulajdonságokat és a fajokat.

V.

Úgy látszik, Georgius Agricola nem nagyon mond ellent Aristotelesnek, amikor a fémek anyagi okát kutatva A földalattiak keletkezéséről és okairól írt 5. könyv 7. és 12. fejezetében valami nyúlós nedvességre, emez pedig a Meteorológia idézett helyén az utolsó fejezetben a földalatti gőzre vagy párára gondol.

VI.

Ugyanis tapasztalattal megfigyelték, hogy ugyanaz a fémes anyag néha nedvesség formájában jelenik meg, máskor pedig páráként gomolyog és létezik, s ez gyakran oly sűrű és dús is lehet, hogy magukban az aknában és bányákban megfullasztja az embereket.

VII.

Különbség csak abban van, hogy Aristoteles a fémek közeli, Agricola pedig a közvetlen anyagát írja le inkább. De azt mindkettő határozottan állítja, hogy a távoli a víz és a föld, mégpedig inkább a víz, mint a föld.

VIII.

Mivel ugyanis a fémek megolvadhatnak a tűz hevében, s a kalapács alatt bármilyen formát ölthetnek, ez annak a jele, hogy víz jellegű nedvesség uralkodik rajtuk.

IX.

Ezzel szemben, mivel ugyanezek a testek nagyon erősek, tömörek és súlyosak annyira, hogy megolvasztván ezeket a legnehezebb terhek is úsznak rajtuk, a vízzel keverten földből is kell lenni bennük egy olyan résznek, mely a víz világosságát elsötétíti, a fényt nem szállítja.

X.

És jóllehet nincs halandó, ki pontosan meghatározhatná, mennyi föld van abban a valamennyi nedvességben, melyből létrejön a fém, a könnyebb vagy nehezebb olvadásból és alvadásból valamennyire mégis csak ki lehet számítani, és meg lehet érteni azt. Amelyek ugyanis nehezebben olvadnak, inkább föld jellegűek, és viszont.

XI.

A fémek alakja bizony igencsak különbözik mind az elemek alakjaitól, mint-hogy ezek egyszerű és kezdetleges testek, azok viszont keverték és egyszerűekből összetettek, mind az élőlények formájától, minthogy ezek elevenek, azok pedig sajátyszerűen élettelenek.

XII.

Mindazonáltal mégis, mivel a fémek közel állnak az elemek természetéhez, amennyiben egynemű testek (ugyanis az arany minden porcikája arany, amint a víz minden porcikája víz), és mert azonfölül az élők természetét is követik, amennyi-

ben azokkal némi hasonlatosságot mutatnak, mint ez azoknak a méhükben való születésükből és gyarapodásukból kiderül, azért a fém-forma átmeneti természetűnek látszik az egyszerű elemi formák és az élő formák között.

XIII.

Ha valaki azt szorgalmazná, hogy a fémek ezt az alakját saját nevével jelöljük meg, annak Scaliger szavaival fogunk válaszolni, melyek a 307. Gyakorlat 12. részében állnak: A kő megnevezésekor, ami szemeid láttára naponként változtatja alakját, csak Phyllisre gondolj. Ugyanez a Scaliger ugyanott azt is felpanaszolja, hogy addig számunkra egy alak sem ismert teljesen és tökéletesen, tudásunk pedig árnyék a napon.

XIV.

Ezért van, hogy Georgius Agricola, egyébként a fémek mély elméjű kutatója, akit ezért germán Pliniusnak neveznek, a fémek különbségét nem az általa le sem rajzolt alak, hanem az anyag, vagyis a nedvesség különbözősége szerint állapítja meg az 5. könyv 14. fejezetében.

XV.

A fémek végső és egyetemes teremtő oka az ég, mely mozgásával és fényével hathatósan nyomul be ebbe a mélységbe. A közeli pedig Arisztotelész és Agricola egybehangzó megállapítása szerint a föld és a sziklák hidege.

XVI.

Jóllehet a földalatti hő először a fémes párárt és nedvességet váltja ki, változtatja meg és dolgozza fel, fémnek mégis csak attól fogva tekintjük és nevezzük, mikor ez a nedvesség a hideg miatt megalvad és összetömörül.

XVII.

A fémek rendeltetése különböző és sokoldalú, nemcsak a mesterségekben, mint összekapcsolásoknál, épületek és emlékművek emelésénél, hanem a gyógyászatban is, főleg a kézzel való orvoslásnál, mint ez Galenus, Dioscorides, Aetius, Aeginetas és más orvosok szavaiból kitűnik.

XVIII.

Eddig a fémek okairól. Következnek tulajdonságaik, melyek némelyike inkább általános, s ezek vagy belsőleg esnek egybe a fémekkel, mint a minőségek, melyek hol első, hol az elsőkből keletkezettek, vagy külsőleg, mint a hely. Némelyike pedig inkább sajátos.

XIX.

Ami az első minőségeket illeti, a fémek hidegek és nedvesek az uralkodó és közvetlenül előidéző anyagi ok miatt. De mivel nedvességüket a földi szárazság erősen támadja, saját maguk is felvesznek valamennyit a föld-jellegből, s ezért szárító erőt is tartalmaznak. E megfontolásból Galenus a földi testek közé helyezi ezeket.

XX.

Mégis van bennük egy bizonyos fokú és mennyiségű hő a földalatti meleg miatt, mely, míg a fém anyagot megmáztatja és mintegy megfőzi, egyúttal saját *ἐμπύρευσμα*-ját és nyomát abban hátrahagyja.

XXI.

Ami az elsőkből keletkezett tulajdonságokat illeti, a fémek nemcsak erősek, kemények, súlyosak, színesek, csengők, hanem szagosak és ízesek is, mint ez legjobban a bűdös meleget és keserű ízt tartalmazó rézben és vasban nyilvánul meg, s mindeme tulajdonságok különbözősége elsősorban a fém anyag különböző elosztásától, kevertségétől, valamint a vegyülés eltérő módjától és fokától függ.

XXII.

A fémek természetes és szokott helye a föld gyomra. A fémek pedig többnyire a sziklák hasadékaiban és repedéseiben teremnek; ezekben ugyanis a bezárt és a hely szűk voltától összenyomott fém-pára a szikla hidegségétől könnyen összesűrűsödhet, megalvadhat, s így fémmé alakulhat át.

XXIII.

Ámbár egynéhány folyó az auktorok szerint aranytermő, mint Hispániában a Tajo, Lydiában a Sarabat, Itáliában a Pó, Germániában a Rajna stb., mégis ezekben az arany nem annyira terem, mint inkább van, mert vagy a folyók, patakok sodrása ragadja azt magával a hegyekből lesodorva (innen maga az aranyszemcse „ramentum” neve is), vagy a források mossák ki a hegyek belsejéből és ereiből a patakokba és folyókba.

XXIV.

A fémek leginkább jellemző, sajátos két tulajdonsága az olvashatóság és a formálhatóság. Ezért Aristoteles az idézett helyen e sajátosságok alapján állapítja meg a fémek felosztásának fő módját, amikor az egyiket *λυτα*, önhető vagy olvasható, a másikat *έλατα*, nyújtható vagy formálhatónak mondja.

XXV.

A fémek olvashatósága azzal a különösséggel rendelkezik, hogy a víz-jellegű fémek megöntve nem tapadnak ahhoz, amit érintenek, azt nem nedvesítik, s nem folynak, mint a víz.

XXVI.

E dolog oka a víznek a földdel, egyszersmind a nedvesnek a szárazzal való nagyon jó és tartós keveredése, minek következtében a száraz rész nem engedi a nedveset nedvesíteni és tapadni, a nedves viszont a szárazat gátolja abban, hogy megszilárduljon és magát megkösse.

XXVII.

Továbbá az is sajátos a fémek olvadásában, hogy miután a tűz melegétől megolvadtak, a hideg hatására később mégis ismét megszilárdulnak, korábbi természetükhöz és keménységükhöz visszatérnek.

XXVIII.

A fémek másik leginkább sajátos tulajdonsága a formálhatóság, mely annyira jellemzőjük, hogy minél hosszabbra és szélesebbre nyúlik valamelyik, annál kiválóbbnak tartják.

XXIX.

Hogy pedig a fémek hosszúra és szélesre így megnyúlnak, annak oka ismét a nedvesség, mely oly szilárdan egyesült a földdel, hogy amikor a fémet kalapács üti, ez eltávozik, de nem hagyja el a hozzá kötött részt, hanem azt magával ragadva folyamatosan távozva egyre inkább szétterjed.

XXX.

Ennyit a fémek tulajdonságairól. Hátra vannak — egyértelműleg s nem rokonterműleg szólva — fajaik. Ugyanis úgy látszik, hogy a fémek nincsenek egymástól olyan specifikus különbségekkel eleve elválasztva, melyek különböző és egymás közt átváltoztathatatlan formákat eredményeznének, mint az ember és az oktalan állat, hanem inkább csak befejezettek és befejezetlenek, a rendezettség és rendezetlenség bizonyos fokán állók, mint ahogy a tojást és a csirkét, a szőlőnedvet és a bort egymástól különbözőnek mondjuk.

XXXI.

E szempont szerint az egyszerű fémnek öt — általán szólva — faja van: arany, ezüst, ólom, réz és vas. Ehhez az öthöz járul a többi, mely ezekre szabályszerűen visszavezethető.

XXXII.

Az arany, mely nemcsak az emberek véleménye, hanem tulajdon természete szerint is az első és legtökéletesebb fém, kiválóan tiszta és leghelyesebb arányban elegyített párából és nedvességből jön létre, úgyhogy méltán tekintik a többiek mértékének és mércéjének.

XXXIII.

A többi fémhez képest az arany eme tökéletességének és elsőbbségének jele nem a színben vagy a súlyban van, hanem a következő három dologban:

1. Mert a fémek közül egyedül az aranynak nem árt semmit sem a tűz. Sőt, mennél gyakrabban égetik, annál jobba válik.

2. Mert a legtisztább, s ezért sem a használatban nem fogyatoszik, sem a viselő kezét nem színezi, sem patinát vagy rozsdát nem kap, s olvasztás közben nem bocsát ki magából sötét és sűrű füstöt meg szagot, mint a többi fém.

3. Ezenkívül egy fém sem nyúlik hosszabbra és szélesebbre az aranynál. Mert, mint Plinius a Természettörténet 33. könyvének 3. fejezetében tanúsítja, az arany egy unciaja hetven-hetven és ötven-ötven, mindkét irányban négy-négy ujjnyi lemezre nyújtható; amit az aranyművesek használnak, háromszorosa több a gyógyszerkészítők és a festők által használatnál.

XXXIV.

Jóság tekintetében az aranyhoz legközelebb állónak az ezüstöt tartják, mégis mind súlyra, formálhatóságra, szagra, mind pedig tisztaságra nézve az arany mögött marad.

XXXV.

Az arany mögött tökéletességben való elmaradásának jele az, hogy az ezüst nem áll ellent annyira a tűznek, mint az arany, hanem, amikor égetik, valami mindig elvész belőle, emiatt fekete csíkot bocsát ki magából, és a kezét színezi. Az ezüst edényben sokáig tárolt folyadékok, főleg a savanyúak, nem maradnak oly sokáig tisztán, mint az arany edényben levők.

XXXVI.

Hogy az ólom durva, nyers és tisztátalan fémes párából és nedvességből áll, nyilván mutatja mind mérsékelt fényű kékes színe, mind elsősorban olvasztás közben visszamaradt rengeteg salakja és szennye.

XXXVII.

Ennek három neme van: az elsőt feketének, a másodikat szürkének, a harmadikat — melyet sajátlag stannumnak hívnak —, a színbeli hasonlóság miatt ezüstösnek nevezik. Ezek természetéről ír Agricola: Az ásványok természetéről, 8. könyv, 11. és 12. fejezet.

XXXVIII.

A réz, bár színben az aranyhoz, hajlékony állagában és olvadásának lassúságában az ezüsthöz hasonló, mindkettőtől nagy mértékben különbözik, mivel a tűzpróbát nem állja ki, hanem egészében elég. Ez annak jele, hogy a rézben sok az égett anyag, amiért a többi fémnél is több szagot és kénes lángot bocsát ki.

XXXIX.

A vasat valamennyi között a leghitványabbnak ítélik, bár az emberi élet számára nem kevésbé hasznos és szükséges, mint az arany, ezüst stb. Nemtelenségét mégis bizonyítja mind az alkotó anyag tisztatlansága, amit a kékes szín árul el, mind az olvasztás lehetetlensége vagy nehéz volta, ami jelzi, hogy sok benne a száraz, túlságosan durva föld-jellegű anyag.

XL.

Ha ezt alaposan meglágyítva és sok tűzzel megtisztítva, vízzel való gyakori öntözgetéssel megedzik, acéllá válik, aminek okát Aristoteles tanítja a Meteorológia 4. könyvének 6. fejezetében.

FÜGGELÉK

Vajon össze lehet-e egyeztetni a fémek eredetéről helyesen kialakított kémiai felfogást az aristotelesivel? Igen.

VIZSGÁLÓDÁS A FÉMEKRŐL

I.

*Vajon a fémek máig is olyan jó minőségben és bőségben keletkeznek-e,
mint hajdan?*

Van az embernek két, a fémek keletkezéséről helytelenül vélekedő csoportja. Egyesek ugyanis azt gondolják, hogy sziklákat s az ereikben, belsejükben, eresztékeikben levő összes fémeket tüstént a világ kezdetekor Isten ugyanúgy teremtetete meg, amint ezek most találhatók, s alkotó anyagaikból a közben eltelt idő folyamán nem született és nem született újra semmi. Mások viszont azt hiszik, hogy a fémek manapság nemcsak előkerülnek, hanem keletkeznek is, legfeljebb nem azzal a jó minőséggel és bőséggel, amivel háromszáz éve vagy régebben keletkeztek. Az emberek első nézetével szemben — azon kívül, ami a tételekből összeszedhető — első-sorban azt lehet felhozni, amit Georgius Agricola A földalattiak keletkezéséről és okairól szóló 5. könyv 1. fejezetében a tapasztalatból okulva bizonyít, hogy az emberek emlékezete szerint az idők folyamán a tárnák annyira elkeskenyednek, hogy némely részben semmi, vagy nagyon bajos átjárással szolgálnak, holott azokat a bányászok elég szélesre szokták szabni, nehogy akadályozzák az átmenni igyekvőket. Ilyen szűkké pedig a követ alkotó anyag új keletkezése és szaporodása miatt váltak. A második véleménnyel elsősorban azt szegezhetjük szembe, hogy a természet, mint Scaliger mondja, nem egyéb, hanem Isten rendszerint való hatalma, s ezért van annyi isteni erő a természeti testekben is, s mivel ez nem változékony, a természet hatására a fémek — éppúgy, mint a növények és állatok — nem fajulnak el eredendő érintetlenségüktől és jóságuktól. És ez ugyanaz, mint amit általában és helyesen mondani szokás: A természet nemcsak az elmúlt századokban volt az emberek anyja, míg most nekünk mostohánk, hanem nekünk és nekik egyformán kegyes és nagylelkű anyánk. Amit tehát a költők az arany- és vaskorszakról képzelni szoktak, azzal nem azt bizonyítják, mintha a régiek aranya több vagy jobb lett volna annál, amit a mi korunk terem, hanem történetesen azt, hogy maguk az emberek voltak akkor aranyból, azaz tiszták és kevésbé hamisak, mint manapság. E meggondolásból tartjuk megszívlelendőnek Philippus Melanchton gyakran idézett mondását: A világ kései aggságában három dologban lesz hiány: a jó barátban, a jó fában és a jó pénzben; ezekkel a szavakkal nem annyira a természet, mint inkább az emberek tönkrementét akarja kifejezni.

II.

Vajon miben is kereshetjük az okát azoknak az oly különböző alakzatoknak, melyek gyakran láthatók mind valamennyi fémben, mind pedig főként a kiásott ezüstben?

Csakugyan csodás és egyben kellemes látványt nyújtanak a kiásott fémek — elsősorban az ezüst —, mikor hol valami bokor, fa, cserje és hajkorona, hol kereszt, kapa, kalapács, kard alakját öltik magukra, gyakran mindenféle állat, kígyó, skorpió, hal, sőt ember, csuklyás barát formáját jelenítik meg. Ennek az oly annyira csodálatra méltó és meghökkentő változatosságnak az oka részint a föld ereinek és pórusainak különböző helyzetében és formájában áll, mert ezek foglalják magukba a fémes anyagot, részint magának az anyagnak más és más összetételében. Ugyanis, mint a magzat a méhben a méh és a mag különböző eloszlása szerint gyakran lesz egyenes vagy görbe, púpos, vagy más és más milyenségű, ugyanúgy logikus, ha a fémek a föld méhében a hely szűk vagy tág volta, a fémes gőz és nedv különböző eloszlása szerint eltérő alakot öltenek. Scaliger a 102. Gyakorlat 1. részében ehhez hasonlóan adja elő a dolgot. Azt mondja, hogy a márvány fölé települt ólom megolvastva ágakra bomlik. Ennek két oka van. 1. A részek nekilendülése és egymáshoz közeledése. Ha ez előrehaladás révén úgy összeszorulnak, hogy tovább már nem képesek mozogni, szétszóródnak. 2. A kő hidegsége. Tehát ebben a harcban benyomulás és visszataszítás lesz, törekvés és késleltetés lesz, és innen a mozgás sokfélesége. Tehát a mozgott dolog változatossága is.

III.

Vajon a fémhányákban megjelenő homunkulusok igazi emberek-e, mint látszanak?

Paracelsus A titkos filozófia könyvében, bizony, mint neki tetszik, pompásan és nagy lelkesedéssel vitatja, hogy az úgynevezett homunkulusok természetes emberek. Itt a közönséges emberi nemen kívül négy másikat is előszámál: 1. Azokét, akik a levegő eleméből közvetlenül születtek, állandó lakhelyüket a levegőben, erdőkben, fákbán tartják, és akik az utazókra vidáman rikkantgatnak, ezeket szatíroknak hívják. 2. nemnek azokat mondja, akik a vízből minden más anyag közbejötte nélkül születnek, és ezeket nimfáknak nevezi. A 3. nem azoké, akik a tűz eleméből veszik eredetüket, ezeket szalamandrának mondja. Végül a 4. rendet azok a fém-homunkulusok alkotják, akiket ő pigmeusoknak hív, s akik a föld eleméből közvetlenül születnek. Node, hogy a többiről ne is szóljunk, ez az utolsó méltán kelt gyanút. Ha ugyanis ezek a pigmeusok eszes lélekkel felruházott emberek, lelkük — mint más embereké is — mindenképpen halhatatlan. És ez Paracelsus ellen szól, mert ő az idézett helyen kifejezetten állítja, hogy ezeknek a fémembereknek a lelke testükkel együtt elenyészik. Tehát nem igazi emberek. 2. Ha emberek lennének, nem hatolhatnának a föld testébe, miután ezeknek nem adatott meg testeken áthatolni. Ezért Georgius Agricolával együtt inkább azt gondoljuk, hogy ezek a paracelsusi pigmeusok a démonoknak valami fajtája, melyek némelyike a bányászoknak semmi rosszat sem tesz, csak a vájatokban bolyong, s úgy látszik, ha nincs más dolga, munkával foglalatoskodik, hol az ereket vájja, hol halomba hordja, amit kiástak, hol felvonógépet forgat, hol a munkásokat bosszantja, s mindezt leginkább azokban a barlangokban teszi, melyekben sok az ezüst, vagy jó remény van a megtalálására. Mások viszont (teszi hozzá Agricola) rendkívül ártalmasak és veszedelmesek, mint

az, amelyik a régebben Corona Rosaceának nevezett Annaberg egyik aknájában annyira garázdálkodott, hogy 12 fémbányászt ölt meg, s emiatt az akna — jóllehet ezüstben gazdag volt —, elhagyatott lett. Néhány teológus ezen elmélkedve arra a megállapításra jutott, hogy maga Isten az, aki az embereknek a föld feltúrásában és felkutatásában tanúsított esztelen mohóságot megbosszulandó ezeket a démonokat időnként az áskálók útjába állítja, hogy a halandók végre valahára megtanulják az elégedettséget, és ezektől a temetőktől és tárnáktól (melyekben egymással összekötött lépcsőkön gyakran több, mint 300 fok vezet le) az ég felé forduljanak. Mert bár Isten, mint egyebeket, a fémeket is az emberek hasznára teremtette, felkutatásukban és kiaknázásukban mégis mértéket kell találni, nehogy megeresszük mohóságunk kantárját, s nehogy inkább lássunk vakondnak, kígyónak és egérnek, mint embernek.

IV.

Miért nem olvad meg egyes helyeken az egyik bánya kovandja vagy — ahogy mondják — galenitje a másik bánya kovandja nélkül?

A kovand, a galenit és a pirit (ez a három a fémbányászok számára közel egyenértékű) az a kő, melyből a fémeket, különösképp az aranyat és az ezüstöt olvasztják. A kérdésre pedig a nevezetes magyarországi Nagybánya városnak az a bányája szolgáltat okot, melynek galenitje a haszonnal együtt napról napra nagy fáradságot is okoz a felügyelőnek és előljáró uraknak, mert sohasem olvad meg, vagy ha mégis, úgy nagyon ritkán, nehezen és tekintélyes költséggel, hacsak nincs ott ugyanabban az olvasztó füstben a régi Felsőbánya város galenitje. Mivel a dolognak τὸδῃ gyakran voltunk szemlélői és csodálói, kíváncsiak e helyen kinyomozni az okát. Először is tehát, a nagybányai kovand hidegebb természetűnek látszik, mintsem, hogy önmagától, más kovand hozzátétele nélkül megolvasható legyen; ezt a körülmények magyarázzák. Ugyanis ez a bánya jobban ki van szolgáltatva az északi szeleknek, ezenfelül belsejében több a víz, mint a felsőbányai esetében. A másik ok az elsőből következik: Mivel a kovand állandóan érintkezik a belső hideg és levegő fagyasztotta aknával, sok szennnyel keveredik, ugyanis a hidegnek az a tulajdonsága, hogy mind a különműveket, mind az egyneműeket összegyűjti, és ezért a tűzzel szemben erősebben ellenáll. Cardanus és Scaliger tanúsítják, hogy a tűzzel szemben való efféle ellenállást Cerro de Potossi ezüstje és a daricum aknákból bányászott sárgaréz esetében is tapasztalták. 3. Mint Agricola a Bermannusban elmondja, valamennyi fémműves egybehangzó véleménye, hogy azt a galenitet, amely csak aranyat és ezüstöt tartalmaz, fekete ólmot tartalmazó galenit nélkül nem lehet megolvasztani. Vannak viszont, akik e furcsaságot azzal magyarázzák, hogy az egyik kovand vonzódik a másikhoz, amint viszont a vas és a réz ellenszenvvel viseltetik egymás iránt, miért is ha ugyanabban az olvasztó kemencében réz van, akadályozza a vas megolvadását, vagy a valamiképpen megolvadt vasat alkalmatlanná teszi arra, hogy kovácsolással ezt vagy azt a formát fölvegye.

V.

Vajon a fémek jelenléte valamely helyen megállapítható-e bizonyos jelekből és bizonyyságokból?

Hieronimus Cardanus a Szubtilitás 5. könyvében tizenöt jelet számlál elő, melyből a fémek bősége mindenütt, de főleg a hegyvidéken megismerzik. Következett pedig legtöbbször a fémeket termő föld állagából, fekvéséből, színéből, fényéből,

szagából, súlyából, termékenységből, továbbá néhány olyan növény tenyésztéséből, mely a fémek társaságát kedveli, s így jelenléte azok nyilvánvaló bizonyosságául szolgál, mint a törpe boróka, a repkényborostyán, a vadfüge, a vadfenyő és sok tüskés növény. De ezt helybenhagyva, e jeleknél éppenséggel biztosabbnak tartjuk azt, amit a mindennapi és szemmel látható tapasztalat nyújt. Ez pedig a mogorósfáról lemetezett, kettéhasított vessző, amit a fémbányászok ujjaik hegyén hordanak, ez az arany vagy ezüst bő erét oly szerencsésen leplezi le, elhajolván a vessző a föld ama része felé, mely alatt az erek vonulnak és rejtőznek, hogy emiatt közönségesen isteni vesszőnek meg aranyvesszőnek nevezik. De hogy miért csak a kettéhasított mogorósvessző képes erre az olyannyira bámulatos hatásra, és nem a többi bokor vagy fa, mely ugyanazokon a helyeken előfordul, akarva akaratlan a természet azon dolgai közé kell sorolnunk, amelyek közé tartozik, hogy a mágnes és ami csak mágneses természetű a hajós szelencében, a napórákban és óraszerkezetekben mindig és csálhatatlanul a világ északi sarkát mutatja.

VI.

Vajon van-e a fémeknek erejük arra, hogy úgy, amint gyógyítják, táplálják is a testünket?

Hogy a fémek rendkívüli tehetségükkel képesek lennének meggyógyítani az emberi testet, ebben sem a tapasztalat, sem a legtekintélyesebb szerzők erről szóló tanúsága nem enged kételkedni. Ugyanis, hogy a fémek legközönségesebbikével, a vassal kezdjük, mivel ez képes kiszáradni és összezsugorodni, ezért megizzítva megsemmisül, Dioscorides gyakran ajánlja vízben és borban dizentéria, kolera, hasmenés és lépbántalmak ellen. Hatásában felülmúlja ezt az acél, és (Caesalpinus: A fémekről, 3. könyv, 6. fejezet szerint) a máj vagy a lép elégtelen működése esetén sokan ennek porát vagy reszelékét nemes borba töltik, több napon keresztül azzal itatják a böjtölő gyomrot, hogy az ital átjárja, vagy magát a port adják neki rózsafírral vagy galambfüffel. Így kötik sikerrel a finom és vékony ólomlemezeket az ágyékra, hogy lehűtse a forró veséket. Plutarchus is tudja, hogy a rezet az orvoslásban többféleképpen használják, mikor az Asztali beszélgetésekben egy szatírt e szavakkal léptet föl: A vadászok, ha lelőtt vaddisznót vagy szarvast nagy távolságról hoznak, rothadás elleni amulettként rézszöveget szoktak ráakasztani. S valamivel alább hozzáteszi az okot: a felakasztott rézszög — mondja —, mint beszélük, megőrzi a húst a rothadástól, mert úgy látszik, ez a képesség az odakötendő rézben eleve megvan. Mert ilyen esetekben az orvosok gyógyszer gyanánt rézrozsdat használnak. Aristoteles azt tanítja, hogy azok is, akik rézbányákban tartózkodnak, kigyógyulnak a szemgyulladásból, és akik szempilláikat elvesztették, ismét visszanyerik. Ugyanott folytatja Plutarchus, hogy a rézdárdától vagy rézkardtól származó sebek kisebb fájdalmat okoznak a testnek és könnyebben gyógyulnak, mint a vastól eredők, mivel tudniillik a réz önmagában is valamiféle gyógyszer, és a sebben tüstént vissza is marad. Így óvja meg az ezüst az égett sebeket a bűdösödéstől, forgácsa meggyógyítja a sebeket, és a széttroncsolt részeket összeforrasztja, sőt az írók azt mondják, hogy pora csillapítja a szívdobogást. Igazi arany pedig elsősorban az a megállapítás, amit az arany hatékonyságáról Johannes Langius, öt pfalzi választófejedelem egykori udvari orvosa az Orvosi levelek 2. könyvének 49. darabjában mond. Az aranyat, írja, annyira kiegyensúlyozottnak tartják, hogy a forró szívet lehűti, a hideget pedig kellemes langyosságával meglemegeíti, lekvárban lenyelt pora — mint mondják — a vele élőket érintetlenül megőrzi a lepra ragályától. Az aranylemez,

ha a láz hevétől szenvedőnek a nyelvére teszik, lehűti a nyelv lázas forróságát. Az arany füstjét, szemcséit vagy nagyon finom kaparékát sokan kappannak vagy másféle főtt húsnak a levesébe keverik, s az erők végső elfogyatkozásakor szerencsés kimenetellel adják a betegeknek, elsősorban a szív megerősítésére, mert ezzel az arany sok hasonlóságot mutat, s az életszellem újjáteremtésére. Noha tehát a fémek és a belőlük helyesen készített orvosságok ennyi féle különböző módon és csodálatosan képesek meggyógyítani az emberi testet, mégsem szolgálhatnak számára igazi táplálékul úgy, hogy a test lényegével egyesüljenek és ahhoz hasonuljanak. Ugyanis a fémek anyaga súlyosabb és föld-jellegűbb, mintsem hogy az emberi test életmelege szétárasztani, megváltoztatni és feldolgozni tudná azt. A velünk született meleg ugyanis valami könnyű dolgot keres, amely megőrzi, mint az olaj a lángot, más-képp kialszik, efféle dolog pedig a levegőben és a vérben, vagy más ehhez hasonlóban található. Az annyira súlyos és föld-jellegű testből nem lehet ilyen párárt és nedvet kiválasztani, mert amint a fémek durván kerülnek be először a hasba, onnan durva állapotban jutnak tovább később a belekbe, a fodros erekbe és ezekből a májba. Ezt bizonyítják azoknak a tapasztalatai is, akik a háborúk forgatagától és a vidék pusztaságától kényszerítette földalatti barlangokba és helyekre húzódván vert aranypénzeket tableta gyanánt lenyelnek, s végül a széklettel ismét emésztetlenül adják vissza.

VII.

Vajon a nemtelenebb fémek nemcsak a természet, hanem a mesterség révén is átalakíthatók-e nemesebbeké?

Többen úgy hiszik, s a következőkből nyilvánvalóvá lesz, hogy bizony nehéz és fáradságos, sőt költséges is, de sem a természet, sem a mesterség számára nem lehetetlen a fémek átalakítása.

Ami először is a természetet illeti, ezzel nem ellenkezik a fémeknek ez az átalakítása, ami megbizonyosodik abból, hogy 1. mint fent kimutattuk, a fémek nem különülnek el egymástól fajok és specifikus különbségek szerint. Ha ugyanis a fém származására vonatkozó azon megállapítás, mely az aranyra illik, a többi fémnek is megfelelő, ebből nem az lesz nyilvánvaló, hogy attól fajtája szerint különbözik, hanem ebből csak az következik, hogy mindannyian fémek, éppen csak az arany tökéletesebb minőséggel, minthogy fém-voltában tökéletesedni nem képes, a többiek pedig tökéletlenebb minőséggel, minthogy tovább tökéletesedhetnek. Ugyanis valamint a gyermeknek és a férfinak egyaránt megfelel az ember meghatározás, és a borjúnak meg az ökörnek az állat, de a gyermek és a borjú még képes tökéletesedni és teljesebben részesülni a meghatározás részeiben, ebből nem az következik, hogy a gyermek és a férfi, vagy a borjú és az ökör fajilag különböznek; úgy tetszik, ugyanígy kell vélekednünk az aranyról és a többi fémről, mivel a természet — jóllehet kedveli a dolgok változatosságát —, a többi fémet mégis úgy alkotta meg, hogy képesek legyenek eljutni az arany tökéletességéig. Hogy pedig ezt a tökélyt nem mindig éri el, annak oka valószínűleg az emberek bűne és kapzsisága, kik a fémeket kiássák, mielőtt a tökéletesség ezen fokára eljutnának, ugyanúgy, amint sok borjat vágnak le a mészárosok, s ezért kevesebb az ökör. A természet bizonyára folyvást arra törekszik, hogy inkább tökéletesebb aranyat, mint más, tökéletlenebb fémet hozzon létre, de mivel azt nem képes megérlelni, megelégszik azzal, hogy a lehetőség és a közelben levő anyag eloszlása szerint más fémeket teremtsen. 2. Nem áll ellentétben a természettel az elemeknek nevezett elsődleges természeti testek átalakulása, tehát az elemek

természetéhez közelálló fémeké sem. Ugyanis ahogy ezek egyszerűek, úgy azok is; és ahogy ezek nem teljes testek, úgy azok is hasonlóbbak a nem teljesekekhez, mint a teljesekekhez. Sőt, mivel az egyik elem a másik mellett nem úgy áll, mint tökéletlen a tökéletes mellett (ugyanis az egyik elem nem azért változik másikká, hogy tökéletesedjék, hanem, hogy a világban folytatódjék a dolgok keletkezése és pusztulása), ez az átalakulás könnyebben fog végbemenni a fémek esetében, melyek egymás között olyan szimbolizmussal rendelkeznek, hogy akár olvadás előtt, akár utána belsejükben ugyanaz az anyag marad, s a tökéletlen a tökéletes — tudniillik az arany — mellett áll. 3. A dolgok egyetemesében még sok más példa bizonyítja világosan, hogy ez az átalakulás nincsen ellenére a természetnek. Látjuk ugyanis nyáron, hogy az esővel kevert porból békák születnek, a lovakból bogarak, az öszvérekből sáskák, a bika rothadó belsejéből virágszedő méhek. Theophrastus is mondja a Növények okairól írt 5. könyvben, hogy a kerti zsázsa fodormentává változik, a bazsalikom kakukkfűvé, a búza rozsnokká és vizsont. Így kívülnek meg a bizonyos forrásokba vetett fák, mint ezt a tapasztalat sok helyt tanúsítja, s fatuskó, aki tagadja. Különösen emlékeztető, amit a skótok nemes történettudósa, Hector Boethius a skót libákról írva ránk hagyott a skót birodalom leírásában e szavakkal: Ha a fát (és nem — mint a közhit tartja — a fa termését) ebbe a tengerbe dobod, bizonyos idő eltelével ebben a kivájt fában férgek születnek, melyek lassanként fejet, lábakat és szárnyakat növesztve végül megtollasodnak; utoljára madár-nagyságúvá válva, mikor a kívánt nagyságot elérik, az égre emelkednek a többi madár módjára szárnyaikkal a levegőben evezve. És ki ne csodálkoznék a selyembogarak és lepkék különböző átalakulásán? Ha tehát a természetben oly sok, a fémeknél messze tökéletesebb élő test egymásba átalakulni képes, miért ne a fémek is, melyek majdnem a legalacsonyabb rendű vegyületekből állnak? 4. Ezt közelebbről így fogjuk megerősíteni. Van a Kárpátokban, Pannónia hegységében Smolnicium (magyarul Szomolnok) városka mellett egy kút, melyből vizet merítenek, és háromágú csatornába öntik; akárhány adag vasat tesz bele, rezet veszel ki, pontosan olyat, mint amit a földből bányásznak. Cardanus a Szubtilitás 6. könyvében azt mondja, hogy ennek oka, hogy a vasnak és a réznek ugyanaz az anyaga, és ha a vasat bővebben főzik és áztatják, rézzé válik. Ugyanott Cardanus hozzáteszi: A kút mellett vasgálicokban bővelkedő hegy áll; ezért van benne vasgálic. Ha tehát a természet egy nemtelen fémét nemeesebb másikká alakít, miért ne lehetne ugyanígy vélekedni a többiről is? elsősorban pedig az ezüst arannyá való átalakításáról, mivel a legjobb ezüst — mint ugyanaz a Cardanus ugyanott mondja — tökéletlen összetételű és fogyatékos színű arany; és ezért hosszú idő alatt, ha tiszta, némely részében arannyá alakul, ahogy a fekete ólom is ezüstté válik a régiség miatt. Lényegtelen, amit sokan mondanak, hogy a föld gyomrában sosem látjuk a fémeknek ezt az átalakulását. Ugyanis amiképp a fűvek és fák növekedését sem vesszük észre, míg nőnek, de fölfedezzük, hogy megnőttek, úgy a fémeknek ezt a rejtett megváltozását és átalakulását sem akkor tapasztaljuk, amikor történik, hanem akkor, amikor megtörtént. A természet tehát nem ellenkezik a fémek átalakításával.

Továbbá, hogy a mesterség számára sem lehetetlen, elsősorban abból bizonyosodik meg, hogy Arisztotelész a 2. Fizikában és másutt a mesterséget a természet utánzójának nevezi. Ha tehát a mesterség utánozza és másolja a természetet, semmiféle jó okot nem lehet felhozni, miért ne lenne képes a természetet a fémek átalakításában, egészen az arannyá változtatásig utánózni, amint gyakran más, nehezebb dolgokban a megszólalásig lemásolja. Tény ugyanis, hogy bizonyos élőlények a mesterség segítségével születnek, mint a trágyával betakart friss ökörbélből a méhek,

a szabad ég alá kitett kacsalevesből a varangyosbékák, a bazsalikomra megfelelőképpen ráhelyezett és bizonyos helyekre kitett fűből a skorpiók, a kakastojásból és a trágyadombba eltemetett lószőről a baziliszkusok és a kígyók. Pedig ezek az élőlények felsőbbrendűek, mint a fémek. Ha tehát a mesterség szolgálhat azzal, ami nagyobb, szolgálhat azzal is, ami könnyebb és kisebb. Ezenkívül látjuk, hogy a kézműves különböző új formákra alakítja a kellően előkészített anyagot, amint meglátszik a testek égetéséből, feloldásából, megalvasztásából, lepárolásából, elpárologtatásából stb., amiből a legkülönbözőbb testek támadnak, mint sók, üveg, vizek, olajok. Semmiben sem korlátozza a fémeknek ezt a mesterséges alkotását és átalakítását, hogy a természet a teremtéshez az égi meleget és a föld mélyét használja, melyek közül a mesterségnek egyik sem áll rendelkezésére. Ugyanis azt, ami az ég melegével a föld gyomrában történik, azt meg lehet csinálni a tűz melegével az arra alkalmasan kialakított helyeken. Így írja Scaliger a 23. Gyakorlat 1. fejezetében, hogy Egyiptomban Kairó mellett a csibéket nem a tyúkok melegével költik ki, hanem mesterségesen készült kemencék vannak ott, melyeknek hevét az egyiptomiak annyira tudják szabályozni, hogy a kemencékbe behelyezett sok száz tojás egyszerre kel ki. Így a kő születésének természetes helye a föld közepe, mégis néha a napsugarak erejétől átjárt nyúlós anyagból a levegő birodalmának a közepén kő képződik, és onnan leesik. A tűz segítségével tehát a mesterség is képes arra, hogy a föld méhén kívül az aktív természeti erőket a passzívakra alkalmazva fémeket csináljon és alakítson át. Végül ezekhez járul a nagy férfiak tapasztalata és tanúsága, akik biztosan állítják, hogy a mesterség segítségével lehet olyan tinktúrát készíteni, melynek elég jótulajdonsága és ereje van ahhoz, hogy az előzőleg megtisztított és előkészített nemtelenebb fémeket igazi arannyá változtassa. Írja ugyanis Caelius Rhodiginus A régiségek 1. könyvének 13. fejezetében, hogy az ő idejében élt Galliában valami alacsony sorból származó, csodálatosan éles elméjű ember, aki kitalálta a módját, hogy választóvíz erejével bármely fémből kiválassza az aranyat. Így tanúsítja Cardanus a Szubtilitásról vagy a Fémekről szóló művében, hogy Antal trevisói gyógyszerkészítő Andrea Gritti dózse és a velencei patriciusok színe előtt élő ezüstöt arannyá változtatott, s az ő munkájának máig maradt fenn némi emléke. Így mi magunk láttunk Firenzében az etruriai nagyfejedelem régiséggyűjteményében egy vasszőget, melyet egy Tornhauser nevű német egyik felében, tudniillik az alsóban arannyá változtatott, a másik, felső részét meghagyva vasnak. Több efféle bizonyosság található Andreas Libaviusnál a fémek dolgáról. És hogy ne keresgéljük hosszadalmasan a példákat, itt Danckában a szemünk előtt él az aranycsinálás tanúja, nagyságos és nemes Johannes de Lablanque kapitány úr, a természet- és hadtudományok szakértője és a szent királyi felség udvarnok. Ő világosan megmondta nekünk, hogy Lengyelországban nem egyszer, hanem négyszer látott a nemes és kitűnő férfi, Michael Sendgivoy úr, a szent királyi felség titkára által készített valódi és hamisítatlan aranyat, mely dolog nagyobb hitelül maga a kapitány úr adott ajándékba egy vasszeget, mely firenzei példára hasonlóképpen félig, de a felső felében volt a titkár által arannyá változtatva, e város boldog emlékeztető praconsuljának, Bartholomaeus Schachmann úrnak, kinek Európa-szerte híres ritkaság-gyűjteményében ez a mai napig őriztetik és látható. Azzal zárjuk tehát, hogy nemcsak a természet, hanem a természetre támaszkodó mesterség is képes átalakítani az egyik fémét másikká.

VIII.

Vajon Európa minden tája közül Magyarország a leggazdagabb aranyban?

Jól mondja a költő:

Nem tudom, miféle édességgel vonz mindenkit
A szülőföld, s nem hagyja feledni magát.

Vonzatva tehát magunk is mind az édes haza szeretetétől, mind pedig főleg bizonyos nem jelentéktelen okoktól befejezésül ezt a kérdést tesszük fel, s igazságát az alábbi érvekkel támasztjuk alá: 1. Mivel Magyarországon gyakran látnak igen sok, a földön növekvő aranyvesszőt (amelyet találtak például az elmúlt 1616. évben Veterosoliumban, Ó Zólyomban az isteni ige helybéli szolgájának birtokán). Erről a dologról Scaliger is tanúskodik a 102. Gyakorlatban ezekkel a szavakkal: Pannóniában, mondja, mintegy a föld színén termett arany fonal formájában, körülbelül négy, néha tíz ujjnyi hosszúságban nő ki. 2. Mivel ez a táj igen kedvező éghajlatú: ezt a bor is igazolja, amit maguk az orvosok is egyöntetűen nagyon egészségesnek tartanak, továbbá mindenfajta gyümölcs, termés és állat, elsősorban pedig a bikák örvendek és bőséges termékenysége stb. 3. Mivel igen sok, arany szemcsét hordozó folyóval bővelkedik, s ugyancsak a pisztráng hallal, amit ritkán találni másutt, mint ahol az arany terem, és ezeknek fejében, belsejében a szakácsok gyakran találnak aranytörmelékét. 4. Bizonyítja továbbá a fém bányák sokasága, közülük elsősorban Nagybánya, Felsőbánya, Feketebánya, Telkibánya, Rudabánya, Kőrmöcbánya, Breznóbánya, Besztercebánya, Gölnicbánya és számos hasonló, melyek közül néhány a török támadásai vagy az urak pártoskodásai miatt rommá lett. 5. Megerősíti ezt a bányák állandó használata és megszakítatlan folyamatossága. Agricola ugyanis Az új és régi fémekről 1. könyvének 11. fejezetében beszámol arról, hogy Schemnitiumban (Selmecbányán) több, mint nyolcszáz, Neusoliumban (Újzólyomban) kétszáz éve bányásznak aranyat anélkül, hogy kimerülne. 6. Egyezik ezzel a köznép, különösen a németek véleménye, akik akárhány és akármilyen aranypénzt látnak vagy birtokolnak, magyarnak nevezik. 7. Ha igaz a kémikusok véleménye a fémek közvetlen okáról, tudniillik a mesterséges és természetes kénesőről, a mi véleményünk nagyon megerősödik, mivel Magyarországon a boltosok és kereskedők egybehangzó véleménye szerint nagy bőségben található igen tiszta kéneső. Mindezzel nem akarunk versengeni a boldog Germániával az ezüst bőségéért, mert a meissenai ezüstabányák e tekintetben viszik a pálmát minden más vidék elől. Abban maradunk tehát, hogy Európa valamennyi tartománya közül Magyarország az aranyban leggazdagabb.

Lelkünkben kérjük, hogy a leghatalmasabb Isten hatalmasan és kegyesen mentse meg azt minden ellenségnek, de különösen a keresztények közös ellenségének, a törönek erejétől, csalárdságtól és cselvetésétől.

A TUDOMÁNYBAN ÉS ERKÖLCSÖKBEN IGEN GAZDAG
CSOMBOR MÁRTON VIZSGÁZÓ ÚRHOZ

PALLAS LÁNDZSÁJA

Nagyon kegyetlen Pallas! aki így betörsz a szent és boldog szerző zárt belsejébe. Nagyon kegyetlen! Ugyan miért? Elég-e az, ha valakinek megadatott, hogy sértetlenül forogjon az ég rohamában s áhítsa a fényt? Ne csak számodra hasítaná a (mennyi zsákmány kiásására alkalmas!) lándzsa a föld rejtett ereit. Így én. Pallas viszont: egyáltalán nem bántom a szerzőt. Ha nem tudod, ez a hegy behatol s nem tör. Georgius Pulmannus átköltéséből.

Fordította: KULCSÁR PÉTER

Sándor Iván Kovács—Péter Kulcsár

EINE UNBEKANNTE ABHANDLUNG VON MÁRTON SZEPSI CSOMBOR

Márton Szepsi Csombor war einer der hervorragendsten weltlichen Schriftsteller der bürgerlichen ungarischen Spätrenaissance. Bedeutung für die Kultur- und Literaturgeschichte erhielt er vor allem durch sein Reisetagebuch (*Europica varietas*, 1620), die erste Reisebeschreibung in ungarischer Sprache. Nach dem Erscheinen der kritischen Ausgabe dieses Reisetagebuches entdeckte man kürzlich eine bisher unbekannte Abhandlung des jungen Szepsi Csombor. Die gleichen Forscher, die die oben erwähnte kritische Ausgabe für den Druck vorbereiteten, veröffentlichen nun die ungarische Übersetzung dieser aus Csombors Studentenzeit stammenden Abhandlung. Die in lateinischer Sprache abgefasste Disputation beschäftigt sich mit den Metallen. Die allgemeinen Teile wurden vielleicht von dem Professor zusammengestellt, aber der letzte Abschnitt, der die ungarischen Bodenschätze behandelt, stammt ohne Zweifel von Szepsi Csombor selbst. Deshalb kann er als äusserst wichtiges Dokument für die Geschichte der ungarischen Naturwissenschaften gelten.

Das lateinische Unikat trägt den Titel. *De metallis Dantisci*, 1617. Fundstätte: Biblioteka Gdańska Polskiej Akademii Nauk.

A PÁPAI PÁRIZ-CSALÁD ANGOL KAPCSOLATAINAK TÖRTÉNETÉHEZ I.

— Ifjú Pápai Páriz Ferenc londoni levelei —

A Pápai-család Angliával való szellemi kapcsolatának nyomaira először Pápai Páriz Imrénél, a híres tudós apjánál, II. Rákóczi György udvari papjánál bukkanunk, aki 1647-ben Utrechtben adta ki *Keskeny út* című, később igen népszerűvé lett puritán szellemű munkáját.¹ Elképzelhető, hogy a kiadást megelőző egy-két évben maga is megfordult Angliában.

Pápai Páriz Ferenc, az idősebb, 1680-ban Pax Animae címmel — franciából — lefordította Pierre Du Moulin-nek, II. Károly angol király udvari papjának munkáját, amely, „mint a Pax-sorozat első darabja, nemcsak a továbbiak címét inspirálta, hanem megszabta az egész vállalkozás szellemét.”² A még megoldatlan forráskérdéseknél sem ártana a kutatást angol irányban kiterjeszteni. Pápai Ferenc személyesen is kapcsolatba lépett angolokkal, Berg Pál szerint Basire-nak több utleírása is volt, „amelyek Pápai Páriz Ferencről Chishull-hoz kerültek 1702-ben”; tehát Enyeden találkozott William Paget portai követ papjával.³ Valószínű, hogy az orvos-tanár még ismeretlen nyugat-európai — esetleg angol — kapcsolatai mellett ezek a tényezők is szerepet játszhattak a Pápai-család és Anglia viszonyának kiteljesedésében: ifjú Pápai Páriz Ferenc majd hétéves angliai munkálkodásában.

A múlt század végén történt az első próbálkozás ifjabb Pápai Ferenc sokéves nyugat-európai peregrinációjának, s az enyedi kollégium számára gyűjtött „angol pénz” ügyének felvázolására.⁴ Több mint fél évszázadnak kellett eltelnie, hogy a kérdés újra napirendre kerüljön, amikor is Gergely Pál ismertette Pápai több szempontból is jelentős utazási albumát.⁵ Noha a két közlemény előrelépést jelent az egyik leghosszabb ideig tartó peregrináció megismerésének útján, ma sem vagyunk birtokában az utazás részleteinek, s különösen Pápai angliai tartózkodásáról, egyben útjának legjelentősebb állomásáról^{5/a} vannak rendkívül hiányos és részben téves elképzeléseink.

Pedig a szóban forgó külföldjárás megismerése számos tanulsággal szolgál; melyek közül a legfontosabb talán az, hogy Pápai munkássága a magyar felvilágosodás történetének (vagy előtörténetének) fontos epizódja. Fel kell figyelnünk a jelenségre: Newton és Halley, a kor leghíresebb természettudósainak kézjegye Pápai emlékkönyvében (*Alb. 109. és 237. l.*) éppúgy bizonyág, mint két itt közreadandó

¹ Herepei János: Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. II. Bp. — Szeged, 1966. 194—200.

² Tarnai Andor: Pax Aulæ, Itek 1968. 282.

³ Berg Pál: Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban. Bp. 1946. 125.

⁴ Makkai Domokos: Páriz Pápai Ferencz fiai élete és irodalmi működésük. Az alsófehérmegyei történelmi, régészeti és természettudományi egylet nyolczadik évkönyve. Gyulafehérvár, 1896. 21—30.

⁵ Gergely Pál: Pápai Páriz-album a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában. Bp. 1961. (Klny.: Magyar Tudomány 1961. évf.)

^{5/a} Legújabbban Gál István közöl erre vonatkozó dokumentumokat (Acta Hist Litt Hung X—XI. Szeged, 1971.). — Szerk.

levél (a 4. és 5. sz.) botanikaközpontúsága, vagy ifj. Pápai hadakozása Paracelsus „amulétum”-jai ellen.⁶ Ha ehhez hozzávesszük még a levélfíró és a címzett friss politikai érdeklődését, akkor mi sem igazolja jobban Pierre Chaunu megállapítását erről az időszakról, mint Pápai levelezése: „1715—1750. A «felvilágosodás» első hulláma. Az ontológiai és az etika területéről az új szellem okosan rátér a politikára, de a társadalmi problémákat még nem érinti.”⁷

Az egész utazás, a Közép- és Nyugat-Európában töltött másfél évtized (1711—1726) áttekintésére ez alkalommal nincsen mód. A mostani közlemény célja, hogy végre dokumentumok egy csoportjának hiánytalan közreadásával megvilágítsa Pápai tevékenységének egyetlen, jól körülhatárolható időszakát (1715—1718 közötti angliai éveit), s egyúttal az angol-magyar kapcsolatok alakulásának egy meglehetősen elhanyagolt fázisát.

Ismeretes Berg Pál véleménye arról, hogy a XVII—XVIII. század fordulóján — a Habsburg központosítási törekvések miatt — az angol-magyar kapcsolatok mélypontra jutottak, s diákjaink közül is kevesen látogathattak el Angliába. Berg elméletét azonban a gyakorlat nem igazolja; statisztikával is bizonyítható, hogy alaptalan hullámvölgyről beszélni. Csupán a háborús állapotok vetették vissza néhány éven át a kapcsolatok ilyen formában való fejlődését. A Rákóczi-szabadságharc után viszont még föllendülést is megfigyelhetünk. Másrészt — tulajdonképpen már a XVII. század kilencvenes éveitől — új vonással gazdagszik a kép; fontos változás következik be: az érdeklődés laicizálódása.

A század utolsó évtizedében járt Angliában Erdély két legjelentősebb főúri politikusának, Bethlen Miklósnak és Teleki Mihálynak a fia is, kiknek ránk maradt dokumentumai tanúskodnak — más bizonyságok mellett — a végbement változásról.⁸ Az alább közlendő levelek is e folyamat részei; itt a korábban domináló teológiai témának nyomát is alig leljük.

Teleki Pál és Bethlen Mihály utazásához szervesen kapcsolódik Pápai „bujdosása”, s ezzel azután lezárult az angol-magyar kapcsolatok egy szakasza. Pápai Angliai-járása még a XVII. században gyökerezdik, ugyanarról a töről fakad, mint Bethlené és Telekié: mögötte is ott rejlik az apai szándék. Ezúttal egy kiemelkedő *értelmiségi* tudatos törekvése, hogy fia a világot látva művelődjék, a legjobbakkal és a kor legfrissebb eszméivel ismerkedjék. Ha az öreg Bethlen, Teleki, Pápai mellé állítjuk még a századvégi Erdély negyedik fontos alakját, a nyilvánvalóan nyomdaügyben Angliában járt Tótfalusit, a vezető szellemi elit Anglia-orientációjának biztos jelét kapjuk.⁹

Idősebb Pápai Ferencről az utóbbi időben — a már említett tanulmány kivételével — csak orvostörténeti adalékok láttak napvilágot; a fia albumában és úti leveleiben föllelhető utalások azonban hozzásegíthetnek a tudós tanár jellemének más irányú árnyalásához, s külföldi recepciójáról, vagy legalábbis ismeretségi köréről adnak bővebb felvilágosítást.

Idősebb Pápainak eltökélt szándéka volt, hogy fiait külföldön taníttassa, s ha a fámának hinni lehet, fiát indulása előtt atyai intelmekkel látta el.¹⁰ Az apai gon-

⁶ Elekes György: Paracelsus és a paracelsismus sorsa Magyarországon. Orvostudományi Közlemények, 1942. 38.

⁷ Pierre Chaunu: A klasszikus Európa. Bp. 1971. 16.

⁸ Bethlen Mihály sajtó alá készülő útinaplója (V. ö. ItK 1971. 341—349.) és Teleki Pál levelezése. (Nagy Géza: Külföldön bujdosó erdélyi diákok levelezése. Kolozsvár, 1933.)

⁹ Herepei János: Adattár... III. Bp. — Szeged, 1971. 433.

¹⁰ Dézsi Lajos: Magyar író és könyvnyomtató a XVII. században. Bp. 1899. 294. — Dézsi nem találta meg a *Paterna instructio ad filium Franciscum comparandae eruditionis causa ad exterar*

doskodás kézzelfogható bizonyítéka csak most került elő: az eddig figyelemre sem méltatott „útnakindító” bejegyzés fia albumában (*Alb. 447. l.*). Ezenkívül az emlékkönyv jó néhány — magyartól s nem magyartól egyaránt származó — beírása említi a jeles apát, s mintha ezek a bejegyzések néha az ifjúnak csupán erre az „érdemére” utalnának. Jól tudjuk, hogy a levelekben említett Daniel Ernest Jablonski — Comenius unokája, porosz királyi udvari prédikátor — lekötélezettje id. Pápainak a tőle kapott egyháztörténeti adatokért; de a fiú más professzorai előtt sem ismeretlen az apa neve. Felfalusi Mihály 1716. nov. 24-én Halléban kelt levele szerint például „tudakozott P. Alberti Uram töllem ha Papai Ur halála felől valami specialetat nem irt-e M[éltóságos] Ur, s a fának mindgyart meg irta.”¹¹ Vissza kell egyszer még térni Pápai utazásának európai állomásaira, különös tekintettel Bázélra, ahol apja sokat időzött, s ekkor szerzett ismerőseihez küldi fiát.

Pápai Ferenc életének utolsó éveiről, a Telekitől elszenvedett valódi vagy vélt sérelmeiről fia levelei is vallanak. Az öreg halála előtti napjairól „meg unt életének közelítő vége felé” készült pillanatképek húzódnak meg a sorok között, igazolván az előbbi feltevést, hogy Bethlen Miklós és Teleki Mihály nevéhez szorosan kapcsolódik Pápaié is: „Ha mi disharmonia lehetett penig és volt az Ur és idvezült édes Atyám Uram között... Erről az egyről securus vagyok, hogy mind az Urnak in particulari, mind az egész M[éltóságos] Teleki és Betleni Háznak in suo vigore et flore mig magát birta, igaz szolgálja volt”... ezekkel a szavakkal védi az apa emlékét a fia. A Teleki és Bethlen ház között éppen Teleki Sándor személye teszi szorosabbá a kapcsolatot: 1703-ban feleségül veszi Bethlen Miklós leányát, Júliát, s irodalomtörténetileg is bizonyítottá teszi az ifjú Pápai Páriz által mondottakat: id. Pápai Ferenc iskoladrámát ír lakodalmuk tiszteletére... *Isák és ...Rebeka...* címmel.

Teleki Sándor — egyébként az alább napvilágot látó levelek címzettje — fő-kormányiszéki, majd udvari kancelláriai tanácsos, az enyedi kollégium lelkiismeretes gondnoka a családi hagyományokhoz híven nagy pártolója volt a tudományoknak és az irodalomnak. E tevékenységének fokmérője, hogy Bod Péter neki ajánlotta Athenását.

Az albumból és az itteni levelekből kiviláglik, hogy ifj. Pápai Ferenc angliai tartózkodása tulajdonképpen két szakaszra oszlik. A dokumentumok tanúsága szerint az első periódus a mozgalmasabb — és talán küzdelmesebb — időszak: ekkor, 1715—18 között kell híveket, patrónusokat nyerni, s a gyűjtést megindítani. Ezen időszak legfőbb jellemzője, hogy a Teleki Sándornak írt levelek alapján nagyjából — 1717-ig — rekonstruálható, míg a kontinensről Angliába való visszatérésétől a hazautazásig tartó évekről (1720—1724) ez idő szerint az albumon kívül — tudtommal — nem rendelkezünk más primér Pápai-anyaggal.

Albuma, levelei, és más peregrinusok tudósításai összevethetők. Ennek alapján — még így is sok fehér folttal — az „első angliai periódus” rekonstrukciójára teszünk kísérletet az alábbiakban.

Makkai Domokos értesülései szerint „1715. október 6-ikáról Enyedről a Collegium kurátorai, a rector és a professorok nevében, a Collegium pecsétjével ellátott levelet küldöttek ifj. Pápai Ferencnek Lejdába. Ez a levél az oxfordi egyetem cancellariusához, előjáróihoz és professoraihoz volt intézve. Pápai Ferenc azonnal

academias 1710 című munkát, viszont tudomása volt, egy rövidebb utasításról, melyre a fenti cím „nem illik reá”. Nagy kár, hogy erről az írásról nem tudósít bővebben.

¹¹ Az itt idézett levelek — csakúgy, mint a Pápaié — az O. L. Teleki család marosvásárhelyi levéltárában vannak. Új rendezés, P. 658. 12. cs. Külföldön tanulók levelei. A Felfalusié a 2846. 1—13. jelzetű.

Angliába vitorlázott s itt a levelet felmutatta az egyetem professorainak; ezek közbenjárásával megnyerte I. György király belső titkos tanácsosát, a bristoli püspököt és a canterbury-i érseket.”¹²

Már az indulás dátumát helyesbíteni kell. Az 1715. okt. 6-ról keltezett levéllel Pápai nem vitorlázhatott azonnal Angliába, hiszen ugyanezen év szeptemberében Londonból írt levelében elárulja, hogy május vége felé („circa finem Maji”) indulhattak Hollandiából, (mégpedig annyira a hónap végén, hogy május 29-ről is van lejdai aláírás az albumában). Pápai úti- és segítőtársa Ajtai András volt.¹³ Makkai, a Teleki-levéltárból nyert értesülései alapján, már könnyűszerrel tisztázhatott egy,

Pápai személyére vonatkozó félreértést: nevezetesen azt, hogy nem Imre, hanem Ferenc végezte a gyűjtést Angliában.¹⁴ (Ő azonban kizárja azt a lehetőséget, hogy Imre is járt volna Londonban; néhány halvány utalás pedig arra mutat, hogy megfordulhatott bátyjánál. Ez kézenfekvőnek látszik, ha Pápai későbbi szervezői munkásságát vesszük tekintetbe.)

Már az első londoni levélből látható, hogy munkálódásukat az első három hónapban nem sok siker koronázta; mindenestre megismerkedtek a canterbury-i érsekkel, de ez a találkozás korántsem volt olyan eredményes, mint Makkai véli. Mindezek tetejébe, ahogy a novemberi levélből megtudjuk, még valami zaklatásnak, „provocatio”-nak is ki voltak téve. Valószínű, hogy az év hátralevő napjait már főleg Londonban töltötték, csupán az a föltűnő, hogy nincs 1715-ből származó angliai bejegyzés az albumban, noha a későbbi bejegyzők közül jó néhányat már ekkor ismer. Levelében is említi Stranovius nevét, de az albumban csak későbbből szerepel. (Alb.91.1. Az egyetlen angol nyelvű beírás)¹⁵ Pápai levele végre segít megol-

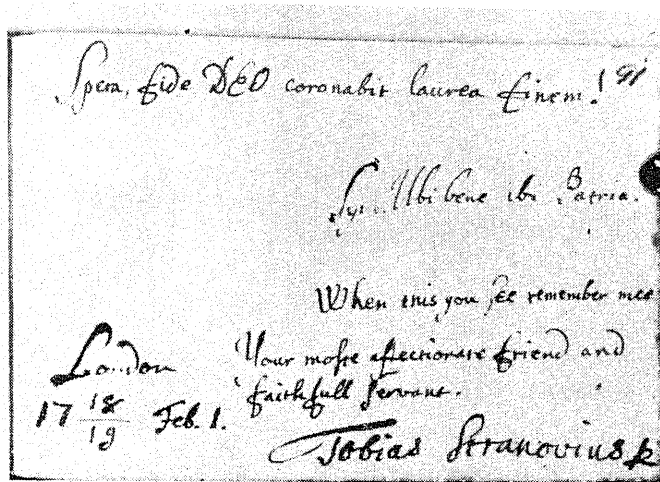
¹² Makkai i. m. 22.

¹³ Ajtai András (1690—1733) Pápaival együtt vág útnak, ezt az albumban is megörökíti (Alb. 451. 1.) még az induláskor. Halléban orvosi diplomát szerez, s miként barátját, őt is Paracelsus-ellenesként tartják számon. Tőle is fennmaradt egy londoni levél 1716. márc. 1. keltezéssel. Száma: 2832. 1—5. 1717. januárjában már Bécsben van.

¹⁴ Tévesen emlékezik meg az angliai gyűjtést végző személyről a Lukinich Imre által szerkesztett Nagyenyedi Album (Bp. 1926), és P. Szathmáry Károly: A gyulafehérvári nagyenyedi Bethlen — fötanoda története (Nagyenyed, 1868.) c. munkája is.

¹⁵ Tobias Stranover (Stranovius)-ról Országh László James Bogdani magyar festő III. Vilmos és Anna királynő udvarában c. cikkében (Studies in English Philology. Vol. II. Bp. 1937. 98.) már

dani a már sokszor felvetődött kérdést: ki volt az az öt magyar, akit a portáról hazatérő angol követ, William Paget magával vitt Angliába. Bod csak Almási Benjaminról emlékezett meg név szerint, s néhány éve tudjuk,¹⁶ hogy Patai Sámuel, Patai István és Óbudai Mihály csatlakozott hozzá Debrecenből (talán több mint érde-

kes, hogy Óbudairól éppen id. Pápai jegyzi be ezt a debreceni matrikulába); s most már tudjuk, hogy a szebeni szász, Tobias Stranover volt az ötödik, ki a követ segítségével jutott Angliába. De Stranover említése azt is jelenti, hogy a kinti magyarok számon tartották egymást s az újonnan jötteket; lehetséges, hogy Stranover apósához is elvitte Pápai, s a többi magyart, aminthogy Bethlen Mihály is meglátogatta Bogdány Jakabot.

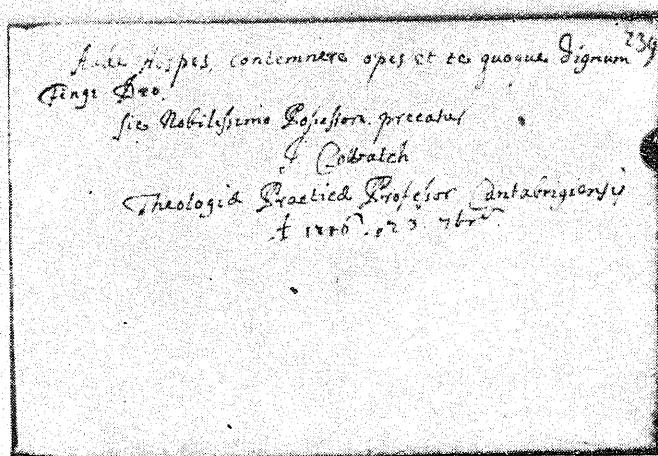
Az 1716-os esztendő az album szerint is mozgalmasabb, Deési Zsigmond és Remethei János lejdai közös leveléből (1716. márc. 3.) követhető a mozgásuk: „N. Pápai Ferencz Uram még Londinumban, Ajtai Uram Oxoniumban vannak.”¹⁷ Pápai hamarosan csatlakozhatott Ajtaihoz, mert emlékkönyvében májusból több oxfordi aláírás is fennmaradt: Edmund Halley, a híres csillagász, J. Hudson, a Bodlejan könyvtár könyvtárosa, Samuel Parker, teológus-író, az oxfordi püspök fiának kézigye tanúskodik — többek közt — nem is akármilyen kapcsolatairól. Nem tartózkodott azonban itt sem sokáig, május 27-én már Londonban van, ahol Samuel Andersch, lesznoi papjelölttel találkozik, aki minden bizonnyal tagja annak a — levélben említett — lengyel küldöttségnek, amely Jablonski útmutatása alapján a mienkhez hasonló ügyben fáradozott Angliában.

megemlékezett, mint Bogdány vejéről és valószínű tanítványáról. Ő azonban holland származásúnak tartja. A Művészeti Lexikon szerint Stranover Hollandián, Hamburgon és Drezdán keresztül hazatért szülővárosába, Nagyszebenbe. A Bogdány stílusában festett állat- és gyümölcs-csendéletei a XVIII. században népszerűek voltak, Európa sok múzeumán kívül a nagyszebeni Brukenthal-Múzeumban néhány ma is látható, és két képét őrzik a Szépművészeti Múzeumban is. Vö. Thieme-Becker Künstler Lexikon XXXII. (Leipzig, 1938.) 155.

¹⁶ Esze Tamás: Almási Benjámin. ItK 1964. 484.

¹⁷ Jelzete: 2841. 2.

1716. szeptemberében Cambridge-et ejti útba, ahol két név kerül albumába: az egyiket Gergely Pál "J. Covatch,,-nak olvasta, de aligha helyes itt egy újabb honfitársra gyanakodnunk; a valószínűbb olvasat: J. Colbatch Theologiae Practicae Professor Cantabriginsis", (Alb. 239. l.) s e név mögött aztán nem nehéz felfedeznünk sok — részben idegen nyelven is megjelent — orvosi és vallási tárgyú munka szerzőjét.¹⁸ A a másik, akit Pápai itt meglátogatott, John Covel. Hozzá esetleg a

tapasztalt utazó iránt érzett tisztelet vitte el Pápaikat, mivel Covel az angol követ káplánjaként a portán is járt, ahonnan Görögországon és Itálián keresztül utazott vissza.^{18/a}

A nélkülözés, a majd hatéves távollét — aligha túloz leírásában Pápai — lelkieg és fizikailag egyaránt megviselhette. Enyedi István írja 1716. november 2-án kelt Brasszlóban: „Papai Uram felől erttettem, hogy meg Angliában volna, de igen halalos beteg volt tsak nem regiben.”¹⁹

1717. végéről származó leveléből is kiolvasható, hogy hazakívánczik, levélírásra sem nagyon vállalkozott ebben az évben, ahogy maga megvallja, ez a második. Életében még egy változás áll be: úgy látszik egyedül maradt, hiszen Ajtai hazaküldendő csomagjairól úgy beszél, mint amit már itthon vár a gazdája. Emlékkönyvébe is csak három aláírás kerül ez évben, egyikük arra enged következtetni, hogy a levelekkel továbbra is tartja a kapcsolatot.

1718. januárból kelt bejegyzésekben bővelkedik az album, levelekkel azonban már nem rendelkezünk. Ezzel tulajdonképpen be is fejeződött Pápai Ferenc angliai tevékenységének első szakasza. 1719 tavaszán ugyanis megvalósította azt a — levelében is említett — tervét, hogy a kontinensre készül. Ez év júniusa és júliusa Svájcban találta, innen Franekerán és Lejdán keresztül tért aztán vissza Angliába 1720-ban.

¹⁸ A Pápaival való találkozáshoz térben és időben legközelebb egy kis alkalmi kiadvány áll: John Colbatch: A Sermon preached in Trinity-College Chapel on the 19th of December, 1717. in commemoration of the Founders and Benefactors. Cambridge, 1718. — A szó és a név megnevezésében Kulcsár Péter volt segítségemre.

^{18/a} Dictionary of National Biography, London, 1886.

¹⁹ Jelzete: 2843. 1—22.

A második szakaszban — már volt róla szó — alapvetően más jellegű Pápai munkássága. Albumának köszönhető, hogy erről az időről is van némi tudomásunk, számot adván Pápai tudományos-szervezői képességéről, kiegészíti az Angliát megjárta enyedi diákok névsorát. Ez már azonban egy másik közlemény témája lesz.

*

Az alábbi levelek központjában — az eddigiekből is sejthető — az enyedi kollégium segély-ügye áll. Ez érthető, hiszen Pápai a rábízott feladat teljesítéséről (vagy akadályairól) számol be *megbízójának*, ezen kívül levelei amolyan „maga mentsége” funkciót is betöltenek, különösen a 6. sz. levélben figyelhető ez meg, sajnos, nem tudni, rágalmazóinak, irigyeinek mennyiben szolgáltatott reális alapot; okot adott-e s ha igen, mivel, a vádaskodásra?

Pápainak — és a címzettnek — széles körű az érdeklődése: aktuális politikai események részletezésétől a botanikáig terjed. Úgy tűnik, nemcsak a nagyszabású gyűjtés volt a feladat, hanem, mint a kontinensről küldött, botanikus kertekről szóló leírások szintén jelzik, különös figyelemmel kellett kísérniök ezeket is. (A virágmagvak küldése pedig a kor, de különösen a Teleki család kedves szokása lehetett.)²⁰ A felsoroltak, s a királyi portrékra vonatkozó megrendelés a kollégium kurátorának kultúrpolitikai nézeteiről vallanak.

Ifjú Pápai Ferenc londoni levelei annyiban közösek más, a Teleki-levéltárban fennmaradt peregrinációs levelekkel, hogy újság-funkciót is betöltenek, a nagyvilág „novelláit” közvetítik az itthoniak számára. (Ezt szinte minden, akadémiákra felment enyedi diák kötelességének tarthatta.) Itt különösen a 2. számú levél (*Extractum Novellarum*) felel meg ennek a célnak, s az efféle levelek itthon azután cirkulálhattak, mint ahogy Pápai kéri is Telekit, hogy tájékoztassa apját és vizsont. Az *Extractum* alighanem az 1. sz. levél melléklete, az is elképzelhető, hogy az egész szöveg angol újságok híreire épül.

Végül valamit a levelek irodalmi értékéről, stílusáról. Természetes, hogy a jogipolitikai kifejezésekben az idő tájt nem bővelkedő magyar nyelv a latin mankóira szorul, s ez stilisztikailag döcögővé, sok helyütt élvezhetetlenné teszi a leveleket. Amikor azonban személyes sorsuk érzékletes leírására törekszik, remekbe szabott mondatok kerülnek ki tolla alól, a köznyelvi fordulatoktól sem idegenkedik: „*még csak meg sem érthette jo formában dolgainkat, kitől azért kevés tanácsot és kalácsot várhatunk*”. Nyomorúságukról szólva: „*láttya Isten, alig vonnyuk a leplet*”. A törökről latin eredetű közmondás magyarításával: „*...igen fel fuvalkodott, és azt gondolya hogy mind övé már a dio fáig, de bizony nagy bökkenő fekszik előtte Magyarországon*”.

Érdekes és sokatmondó, hogy az idézett mondatok legtöbbje az első angliai levélből való, később már nem törődik a szép stílussal, elszürkülnek sorai. Az első levélben még képes már-már zsoltáros hang megütésére is, néha éppen ritmikus-rimes prózát ír: „*Ajtai Uramis, ki az előtt sem volt igen velős ember szintén el szárad, mert sokat fárad, mégis munkájára kevés áldás árad*”. S még a folytatásra is van ereje: „*Otthon a gondolat tudom más felöllünk, de még amint irtam, semmi nyereségünk*” Itthoni kedves ismerőseire gondolva ekkor még líraiság szállja meg: „*eddig talám Judith kis-Asszonyis gyenge ujjával az orsót pergeti és a recze kötő apro botocs-kákat emelgeti*”.

*

²⁰ Herepei János: Adattár... III. Bp. — Szeged, 1971. 18.

Az alábbi hat levél az Országos Levéltárban, a Teleki család marosvásárhelyi levéltárában van. Új rendezés, P. 658. 12. cs. Külföldön tanulók levelei. A 2861. és 2863. sz. levélbokorban. Címzettje mindnek azonos: Teleki Sándor. — Itt fejezem ki köszönetemet Esze Tamásnak közvetett és közvetlen segítségéért.

1.

Londini 25. 7br[is] st[ilo] v[eteri] 1715.

Méltóságos Gróf Ur, régi nagy Fautorom s érdemem felett való Patronusom!
Isten az Urat minden áldásaival szeresse, és a M[éltóságos] Házat sok esztendőig virágoztassa, szívesen kívánom.

Hosszas halgatásom miatt talám kötelességem ellen láttattam az Ur előtt impingalni, hogy Hollandiából való ki mozdulásunktól fogva (mellyis circa finem Maji esett, és akkor minden dolgainkról egész historica relatiót töttem) semmi tudósításomat nem bocsáthattam, de nem tudván mire vélni hogy ez esztendőben datalt levelet senkitől édes Hazámból nem obtinealhattam, nem mertem. bátorkadni, mert tartottam attól hogy talám jövő s menő leveleim valahol detinealtatnak, azért nem folyhat a corespondentia, sőt ez a gyanós fojtogatta szívemet hogy valami kiváltképpen való nagy csapása esett Istennek szegény Házunkban, melynek tudása, ha meg írának, minden igyekezetemet interrumpalná. Már pedig az el mult Augustusban vévén a Sogor Nadudv[ari Péter] Ur[am] tudósítását, és az Ur 3. Apr[ilis] Sz[ent] Miklosrol expedialt levelét, a G[róf] Mikes Ur[am] levelével együtt, mindenik scrupulusom alól hosszas de patiens impatientiám után fel szabadultam, azért enis bátrabban írok, sed propter compendium brevib[us], úgy mindazáltal hogy az Ur meg érthesse: Puer diu desideratus serius quamvis feliciter tamen ad nos appulit, ubi tam diu latuerit nescio, Halae enim vix per aliquot dies substitit, illico transmissus est, qui optimos licet habuerit com[en]datores, paucos tamen adhuc invenire potuit hic loci tutores, A Cantauriensis igen nyomorult együgyű vén ember, szintén olly boldogtalan nyavalyás mint a mi öreg Püspökünk volt, merő vivum funus, még csak meg sem érthette jo formában dolgainkat kitől azért igen kevés tanácsot és kalácsot várhatunk. A Londinensis pedig tudná a discretiót mint nem csak Angliában lakott, hanem sok országokat látott ember, de szerencsétlenségünkre minus nunc potest quam olim apud Reginam, ő lévén egyik instrumentuma az 1712ben Galliával kötött Trajectumi gyalázatos békességnek és a nagy Foedustól hitetlenül való el szakadásnak, melly miatt az új Udvar előtt nagy disgratiában vagyok, a mint hogy az Anna Ministeri közzül a kik ezen factioban elegyítették magokat, mais szoros examen alatt vannak, és ki nyakon ragadtatott közzülök, ki pedig Galliában szaladott, de ottis meg halván már a nagy Apjok, az 5. esztendő gyermeke király Ludovic[us] XV léssen oly Patronussak, meg válik. E mint politicus Pap csak fél szemmel nézi a mostani dolgokat és in publico ritkán compareal, interim régi Dignitása mostis meg vagyok és in officio Ecclesiastico actu fungal, attól el sem esik, de fellyeb a mint intézte volt, nem mégyen. Ezen állapottyában gondolom ex privato assistal, csak indíthatnok meg hosszas városunk után elsőben másutt a kereket, már 3. holnapja hogy itt fáradozunk, és mindent félre tévén csak erre az egyre intentusok vagyunk, de mégis ha valaki számot kérne tőlünk, hogy ennyi idő alatt mit csináltunk és dolgoztunk, vagy egészen meg nemulnánk, vagy ha szintén szolhatnánk azt felelnök: Semmit sem. Ide érkezésünk után mindyárt consulaltuk azokat quos decuit, némelyek szánták szerencsétlenségünket hogy illy zürzavaros időben érkezünk, sed quia jam hic sumus, svaserunt ut omnia tentemus, Mint hogy mások eleiben való privata admissionk nem lehetett addig, míg a Magnificus R[ector] testimoniumat nem producallyuk, elsőben ott kellett comparealni alázatos memorialisunkal cum annexis literis patentib[us] et com[en]datiis, melynek már 10. hete el mult, de az elébb említett nagy confusio, factiosa molitio, és a Supposititius Praetendens (a mint az Authorok írják egy molnárné fia) arnyekához kapo, sőt ennek nevében zászlótis emelt se Istennekkel se religioj szabadcságával nem gondol nyughatatlan gonosz emberek miatt meg haboríttatván és azoktól naponként mortificaltatván, azolta semmi resolutiót nem vehetünk, és csak a jo Isten tudgya mikor szabadulunk, akkoris jól é vagy rosszszul, ha jól, úgy mások előttis ex religiosioribus comparealhatunk, ha rosszszul, nincs egyéb remedium, vessünk egy egy táskát nyakunkban és sétállyunk Helvetiában. Nagy itéleti Istennek rajtunk hogy sohult sem boldogulhatunk, Hollandiábanis a Lejdai beneficiumnál egyebet mellyértis eleget költöttünk fáradtunk, nem obtinealtunk, ihol ittis sub spe dubia mennyit költünk, mert a mint a dolgokat látom egész teletis itt töltünk, ha mind így telik az idő, nem sok héjja léssen a 6. esztendei peregrinationak, noha én magam erszényén csak 6. hetig sem subsistalhatnék, a mim volt a Belgáknak adtam s fizettem oda értvén az otthon levő 300. forintatis, azolta az Ajtai Ur[am] kevesecskéjét ketten költöyük, és hogy igazán irjam vesztetöyük, mert itt még eddig kevés hasznót tettünk, pedig bizony nem hevertünk. Illyen boldogtalan-ságunkban azért meg itilheti az Ur melly terhesek és keservesek légyenek bujdoso napjaink. Uram

add végét ennek vegy ki engem ez inségből. Esküszöm az élő Istenre hogy soha illy nagy gondal, buval és munkával nem éltém. Ajtai Uramis, ki az előtt sem volt igen velős ember szintén el szárad, mert sokat fárad, megis munkájára kevés áldás árad. Otthon a gondolat tudom más felöllünk, de még a mint irtam, semmi nyereségünk. Az Ur commissiojit tartom, de a vásárláshoz fundusunk nem lévén semmit sem effectualhattam, igiretem szerint még csak a vásárhelyi Ur[am] adosságát sem deponalhattam, ugy a Gl[róft] Mikes Ur[am] parancsolattyának sem tudom mikor satisfacialok. A specificalt portékak[na]k meg szerzése, ki vált ha egyéb aprolék curiositasokatis a miket itt látam és az Ur előtt tudom kedvesek volnának, addalhatnánk, 1000. forintra fel mégyen, ha volna mire alkudni soknak ócsóbban szerit tehetném lassan procedalva, mint sem hirtelen vásáralva, mert a mi egyszer fél árron elő fordul némelykor mászszor kettőn sem vehetni meg. A királyi képek[ne]k delineatiojáról in qua forma légyenek ex annexo nuper exemplari az Ur elméjét jól értem, de fél corpust kíváné az Ur, vagy pedig egész staturát, arról bővebb informatiót várok az elsőnek ad minus 6. arany, az egésznek pedig 12. az árra, noha készen egy pictornál sem találhatni fel azon effigieseket, se az által küldött mértékre, se alább valora, han m mondva kell őket el készítettni melyről a Szebeni pictor Jeremias Stranovius Ötsét Tobiást, ki is a Török Portán lévő, ez előtt mint egy 13. esztendővel Erdélyen által jött Angliai követtel Wilhelmus Pagettel jött volt ide, és már a pictorok között, kivált in volatilib[us]. floribus et fructub[us] delineandis excellál, consuláltam, és igitte hogy annak idejében a leg jobb pictornak com[m]lendál, magamis tudom, ő sem tagadgya, hogy ezeket Germaniaban felényinis meg szerezhetni, de az ott valo picturat, közel sem comparalhatni az itt valóval. Mi tettzik az Urnak, ha parancsol, a tévő lészek, kívánván szívesen mind ebben, mind a többiben, dummodo ne vana nos spes eludat, egész contentumot tenni. Magam akadozo gyenge kerekem[ne]k kenetlen tengelye pedig in quo statu légyen, ex supra scriptis jam satis patet, ha mindenütt frustraltatunk (kit Isten ne adgyon) micsoda mediumot és remediumot talállyak a tisztessegesen valo haza menetelre, nem tudom, mellyen bizony sokat tusakodom, ha necessarium requisitumok nélkül készületlen mégyek, minden eddig valo igyekezetem füsté léssen, hagytam ugyan Lejdában vagy 60. tallér árru könyvet, de chez kellene még a Gradus melyre 100. Tallér el mégyen, Patikácska Chirurg[us] instrumentum[um] köntös és a lemenetelre valo viaticum honnan telik ki, a mikor meg gondolom nem csak izzadok, hanem ugyan reszketek.

Ezen disceptatiomat azért meg irtam Sogor Nadudv[ar]i Uram[na]k (Apám Uramot nem busittattom, mert erőten öreg ember lévén tudom nem segíthet, azonkívül is a mint hallom, noha hasznos munkákat tödt idejében, már vénségében kivált inter nostrates kevés merituma) mutatván egy kis utat hol oeconomizállyon számomra, de ugy hogy elsőben az Urral conferállyon, kinek gratiajához s assistentiajához mostis firmiter bízom, sokfelé kapni nem akarok, mert a nagy interestől tartok, a kik eddig Patronusim voltanak, azokhoz holtig valo obligatiomat ismérem, de ha többen lésznek, talám mindenik[ne]k nem satisfacialhatok és azt vetik idővel szememre a mit mondott volt egyszer egy Uri rendek közzé magat számláló Nemes ember egy medicus felől: Az Apámis adott volt néki egy lovat Academiára, még sem jött hozzám mikor hivattam.etc.

Isten áldgya meg az Urat hogy nem csak peregrinatio cursussárol s ahoz kívántato adminiculumkrol sollicituskodik, hanem le menetelem alkalmatosságavalis necessariis subsidiis prospiciálni kíván, sőt még egyébbenis [idem] [est] etc. szíves munkáját igéri; az utolsó punctum felől még eddig nem gondolkoztam, az iránt elmémet senki még eddig meg sem zavarta, láttatlan fejében nemis alkudozom, sőt ha szintén látnámis, mostani elmémnel másra biznám.

Hálában az egy libera mensán kívül, azis csak ebéd, egyéb beneficium nincsen, a mint az Ur[na]k meg irtam a Francofurtumi szerint akartunk ottis erigalni, de vékony válaszungk volt, már pedig a nyáron a Berliu udvar a Svecusban kapván és kemény hadakozásban elegyedvén, mikor gázol ki belőlle a jo Isten tudgya, addig semmire sem mehetünk, azutánis nehezen, ha csak az Isten Sz[ent] Lelke a kiraly szívét meg nem szállya, Bezzeg ha vagy 2. szalas Czelnai ifjú legényt praesentalhatnánk egy egy granatéros süveggel, ugy tudom a mit kérnék meg nyerném, meg lattyuk mind-azáltal Berlinben valo viszsza menetelünkör micsoda constellatioban talállyuk az udvart, és akkor ahoz alkalmaztatjuk magunkat. Lipsiaban ha az Ur vagy egyszer vagy mászszor valamit fog transponalni, a minap levelemben említett med[ic]inae Doctornál B. F. Jacobinál bátran deponalhatni. Alberti Uramot pedig Hálában (a midőn az Ur iránd) pro complemento meg kínálhattya hogy a posta bért annotállya az én jövő s menő leveleimért erogalt summához, én suo tempore contentalom arrolis. A M[é]ltóság[as] Aszszonynak Urfiak[na]k és kis-Aszszonyok[na]k ajánlom alázatos szolgálomat, mit tanul Miklos Urfi és ki a Praeceptor a nem irta meg az Ur tavalyi kérésem szerint, eddig talám Judith kis-Aszszonyis gyenge ujjaival az orsót pergeti és a recze kötő apro botocskákat emelgeti. Engedd meg én Istenem azokat még válaha örömmel és örömben látnom, a kiktől el jöve-telemtör szomorúan váltam el, kinek K[é]l[gy]l[mes] gondviselésében ajánlván az Ur életétis, maradok és vagyok régi igaz kötelességem szerint A M[é]ltóság[as] Urnak alázatos szolgálja, mostani szegény bujdoso cliense P[á]pai P[á]riz Fer[enc]

Londini 26. 7br[is] 1715.

Extractum Novellar[um] mense Augusto et 7br[e] A[nno] 1715. Londini publicatarum.

Itt Angliában de kivált Londinumban nagy és talám eddig hallatlan conspiratio detegaltatt, melly ha Istennek csudálatos gondviseléséből nem antevertaltatt volna, talám miis a többivel együtt fel áldoztattunk volna, statutum enim erat Regem, Regiam Domum et Aulam, omnes deniq[ue] extraneos Protestantes hic loci reperibiles e medio tollere, melly lanienat ez előtt más fél héttel akartak végben vinni, ilyen praktikával hogy éjtzakának idején a város négy felől meg gyujtassék, és a tűz miatt lévő láрма alatt a király palotáját, bánkót, aerariumat és a Tornyt (ez a neve a hostátban lévő Fortalitiumnak, melyben sok nevezetes rabok vannak, kik crimine laesae Majestatis vádoltattak, inter quos excellit Comes Oxoniensis alias Thomas Harley a meg holt Királynénak Fő Ministere és leg belsőbb embere, ki authora volt a Francziával kötött különös de gyalázatos békesség[ne]k, és a nagy Foedustol való el szakadásnak) meg ostromolják, és az után a Praetendens introductuallak. Alkalmatossága pedig ezen gonosz és sok időktől fogván kohlott Factionak e volt: meg halván a király Galliában 1. 7br[is] Regensnek, míg az őt esztendő gyermek király Ludovicus XV. minorennis lészen, denominaltatt Philippus Dux de Orleans, az öreg király testvér ötszének, ki is régen meg holt, fia, natus 1674. igen politicus ember, se a Praetendensnek (mellyet most kezd észre venni) se a Jesuiták companiájának nem jo baráttya, ehhez mégyen egy nem régen innen által szaladott áruló Dux de Ormond alias Jacobus Butler az említett Comesnek complex társa, complementizalni és a szokás szerint aggratulalni, egyszer s mind pedig a Praetendens dolgait ujjobban recom[m]endalni, kérdezi tőle a Regens, miben van a Praetendens dolga, miben kívantatik assistentiája, és vané jo fundamentuman álló remensége? e meg felel mindenik punctumra és nem csak szóval detegálja a dolgot, hanem egy nagy listátis praesentál melyben közel 300. Angliai Mylordok és nemes emberek subscribáltak, kik nagy summa pénzt contribualtak és az országban szélllyel ki osztottak az említett istentelen machinationak végben vitelére, ezen specificatiot a Regens magánál tartya, és Ormondot valami vékony válaszzsal el bocsáttya, azután hivattya mindjárt az Angliai Resident, az írást kezében adgya ezen szokkal: ebből meg láttya a Principalisod micsoda hivei légyenek Angliában, azért per certum expressum ezen orában küld el és informáld. Ide érkezvén egy estve az expressus soha sem tudtuk mire vélni hogy nem csak duplicaltatik, hanem ugyan triplicaltatikis kivált az udvar körül a strása, míg osztán idővel ki nem tanultuk, azolta a subscribensék közül sokan nyakon ragadtattak, és annak alkalmatosságával egynehány jo készületű tábóri munitioval és fegyverrel rakott hajókis detegaltattak, nagy része pedig a Praetendens soldyán imitt amott lappongo katonák[na]k Scotiában recipialta magát és az ott való Rebelligekkel conjungalta, kiknek száma az innen által futottokból nagyon nevedett és 10 000hez közel vagyon. Ezek[ne]k addig szabad campussak lészen míg az Hollandiai succursus el érkezik, mert Angliában kevés fen álló had vagyon (nem engedvén meg a Parlamentum a királynak hogy békességek idején hadat tarcson és kölcsön, noha már most annyi pénzt offeralt valamennyi szükséges) a ki van is nem mind igaz a mint hogy eddigis sok officialis és közkatona talaltatt a ki mind innen mind a Praetendestől sóldot vött. A király nem hirtelenkedhetik, de idővel meg trefállya a hitetlen em bereket, most az ideje hogy fussanak, csak inkább meg ne essenek minél tovább szaladnak. A Regentst pedig mi indította erre a nem reménlett igaz barátságra egyéb okát alig talállyuk, hanem mint hogy a Galliai koronát ő praetendallya, decedente Ludovico puero sine haerede, azért kívánnya aráttává tenni a szomszéd Hatalmasságokat úgy mint Angliat, Hollandiat, sőt még Helvetiátis, hogy annak idejében Philippus V. Spanyol kiraly ellen defendaltassék. A szegény Svécust sok nyahalya éri, nem elég volt eddig a Danus, Muszka és Saxo, már Prussiais ellene tamadt, sőt György Viralyis innen a mint beszélgetik tanquam Elector Hanover[is] et ab aliquot diebus Dominus ktadae et Possessionis Bremensis ac Verdensis (mellyeket a Danustol nagy pénzen zálogosított el Se kérdés adhatóját adtaé?) a jövő 8berben belé kap, a Prussus két váracskáját Pomeraniában a nyádon meg vötte Penamundert és Usedomot; most Stralsundum alatt vannak, két király Com[m] ande-rozza a kün valokat in persona, a harmadikis Augustus, ki nem sok nappal ez előtt szaladott ki Poloniából az ott való ujjabb rebellio miatt, oda igyekezik Dresdabol sőt még Czár Pétertis a mint írják, oda várják az osztozásra, maga a szegény Svecus benn vitézkedik, de oda nehezen rekesztik, vizen mindenkor út veszthet; a nyáron a Danusis meg szalasztotta vagy kétszer a tengeren de keveset vesztett. Mi lészen ezen Campanianak ki meneteli az idő meg mutattya; resolválta magában a Svécus hogy ezen boldogtalanságábanis meg nem békéllik, míg vagy dicsősségesen el nem vész, vagy szerencsétlenül el nem fogják. A Török[ne]k igen nagy progressussa volt ezen a Campanián Moreában a Velenczés ellen, keves idő alatt expugnulvan Corinthust, Napoli di Romaniat, Napoli di Malvasiat, Coront, Modont, Patrassot, Sudát, Spinalongát etc. Már romlott Hazánkat akarja tavasszal meg zavarni keményen írják az ő Felsége nagy armaturájatis Magyar országon, melynek

száma a jövő tavaszon fel mégyen száz ezerre, sőt aztis írják hogy a Bavariai Elector[na]k offeral-
tatott a Fő Com[m]lando, kiis 15 000. emberét készen tartya szükségre, emellett a Pr[ussiai] király
is requiraltatott 16 000. emberből álló succursus felől. Más Imperialis Fejedelmek is urgente necessi-
tate proportionaliter assistalni kívánnak, és így talál Muszulmán Ur[am] dolgot míg Bécsset, a mint
intézte, meg szállja Isten őrizze szegény Hazánkat minden veszélytől

3.

Londini 6. 9br[is] st[ilo] v[eteri] 1715.

Méltóságos [Gróff Ur] régi nagy jo Uram s kiváltképpen valo Patronusom!

Az el mult 25 7br[is] Bécs felé Bausner Uramhoz dirigalt alázatos levelemben eleget irtam s
lamentaltam sőt talám kelleti felettis distinctus voltam; most olly hoszszas nem lehetek, mert fe-
lettébb bátorzkodni nem merek, nincsenis az írásra sok argumentumunk, mert azolta semmit sem
épültünk, noha ugyan valami vékony reménységgel biztattatunk non tamen citius quam ubi civile
hoc bellum consopitum fuerit, mely ha a jövő tavaszig nem componaltatik, igen meg nyomorodunk,
sőt féltő hogy ide ne vesszszünk. Egy elő kellő érdemes Professor nem régiben admittalván bennün-
ket, inter discursum két objectiot formala: 1. vané a Magnificus] Rectortól assecurationk hogy töb-
ször nem provocaltatunk? 2. hadakozás léssen addig míg hazamégyünk, mi haszna hát hogy igye-
kezzünk? Solvaltuk mindeniket a mint lehetett, az elsőre azt feleltük hogy a Rectornak hírével sem
volt a minapi provocatio, a másakra azt mondtuk: a hadakozás után békességet várunk, és ha jól
tanultunk, akkor elő vesszszük, nemis illik minden zürzavarért Succumbalnunk. De kettős előttünkis
az akadály, melynek resolutioja sokkal nehezebb s keservesebb: 1. időnk dispendiuma. 2. költsé-
günköl való ki fogyásunk, melynek nagyobb részét haszontalan vesztegettük. Az első, irrevocabile
malum, a másíknakis rebus sic stantibus honnan léssen medelája, által nem láthatom; Micsoda
szükségben légyek penig, és mitől féllyek az említett levélben praevis meg irtam, hogy az Ur assien-
tiáját régi szokott favora szerint továbbra implorállyam, ha Isten éltet s édes Hazámból ki nem
rekeszt, se az Urnak, se más Patronusim[na]k ados nem maradok.

Az el mult héten vöttem a Baroti Uram levelét Franequerából, kiis harmad magával érkezett,
de kik légyenek nem írja. Francofurtumban a Solymosi Ur[am] lemenetele után az egyik Alumnia
vacál, Kibedi Uramis, a mint írják, csak tavaszig akar ott maradni és így ha akkorra más Successorok
nem denominaltatnak ott egy Alumnus sem léssen, Aszalai Uram, kiis még Franequerában mulatoz
miért contemnalta nem tudom, Solymosi Uram erről talám többet tud mondani, mint hogy egynehány
hétig mulatott az elmúlt tavasszal Franequerában, Ha Lejdabanis illy confuse léssen mindenkor
a Successio, onnan csak bucsuzzunk, mert a Belgák[na]k kevesebb patientiájok vagyon mint a mi
jambor Holtzfusz Doctorunknak. 8berben érkezett novellaink summáját ez előtt egynehány nappal
Apám Uram[na]k meg irtam, kiis tudom az Urral conferálly, csak hogy az Uris Augustust és 7bert
kölcson com[m]lunicálly, mert egyik a másíkot illustrálly. A meg holt Francziai királynak sok ve-
szedelmes tanácskozásai jönnek lassan lassan egy más után nap fényre, ki nem csak Angliát meg za-
varni (ő lévén inditoja e mostani Seditio[n]nak!) hanem Helvetiatis el akarta veszteni, hogy az után a
több Protestansokkal könnyebben bírasson, sőt illy alattomban valo particularis confoederati-
ojais volt az unokájával Philippussal, a Pápával, Sabandiai és Hetruriai Duxokkal, hogy a midőn a
F[elséges] Császár a jövő tavasszal a Török ellen keményen fog vitézkedni, ők Itáliában bé üssenek,
és az ő Felsége ott valo Dominiumát el foglalván magok között fel oszszák, de az egy halál minden
praktikajokat confundalta. A Török ujjabb Agát expediált Bécsben, kiis Szegedig el érkezett, de mi-
csoda com[m]lissioval nem tudgyák, a Bécsi Udvar parancsolattya ez hogy Szegeden examinaltassék
meg, és ha olly propositioval jó hogy a Porta vissza adgya, valamit a velenczéstől az elmúlt Cam-
panian acquiralt, bené sin secus, redeat unde venit. Isten őrizze romlott Hazánkat ujjabb veszélytől,
kinek kegyes oltalmában ajánlani az Ur életétis, a ki régi kötelességem szerint maradok Az Ur[na]k
alázatos szolgálja P[ápai] F[erenc]

4.

Londini $\frac{14}{25}$ st[ilo] v[eteri]
st[ilo] n[ovo] Xbr[is] 1715.

Méltóságos Groff Ur!

Isten e bé állandó ujj esztendő tégye az Urnak örvendetessé és egész Hazánk[na]k békességes-
sé, szívesen kívánom.

Sub dato 30. Julii Gernyeszegegről költ levelét az Urnak alázatosan vöttem, választ minden punctumara ez uttal nem tehettek, mert nagyobb részére már ez előtt úgy mint 25. 7br[is] és 6. 9br[is] Bécs felé bocsátott leveleimben meg feleltem nincs is időm hogy ez alkalmatossággal formaliter írjak, mert siet a tabellárius, kiis egynehány schillingemet meg mentette ajándékon vívén a levelet Lipsiaig. A mi dolgainkrol még semmi bizonyost nem irhatok az Ur[na]k, ez előtt mint egy 6. héttel a Lengyel supplicansok kik Hollandiában előttünk jártanak és jocsán proficialtanak, ittis utol értenek bennünket, kiknekis lévén com[m]endatoriajok a Pr[ussiai] királytol, és particularis com[m]issioniojok ezen kiraly Residenséhez, Causájok a miénk mellé annectaltatott, elsőben tartottunk a kár-
tol, de azután mind a Residens mind más Papok remonstralták jo argumentumokkal hogy hasznunkra lészen, vis enim unita fortior ubique est. Hoszszas volna meg írni, azolta micsoda helyeken hányodott és vetődött dolgunk, és mennyi kézen fordult meg leg nagyobb akadályunk a Cantaurensis puerilis vénsége, mindenek erre relegálnak, e penig merő Pater difficultatum, (szintén) de reményük hogy ez életből nem sokára ki imátkazzuk (mint G[roff] Teleki Pal Ur[am] a Brassai birot) a mint hogy máris halni készül és két naptol fogva agonizál, más successoris denominaltatott helyében kiis eddig jo fautorunk volt de hogy bennünket segíthessen arra authoritassa nem volt. Ennek favorához ha a Fő Püspökségben confirmaltatik, nem kevésbé bizunk. Az Ur panaszzát Apám Ur[am] ellen fájlalom, és ha miattam az Urnak ő k[el]g[yel]metől valami offensioja lehetett sajnálom, én okot bizony reá nem adtam, sőt a mikor vagy az Urnak vagy Apám Uram[na]k irtamis, mindenkor arra vigyáztam hogy se az Ur ellen ne impingáljak, se fiui köteleességem ellen ne vétsek. A M[éltó]s[ágos] Gubernium 100. aranya felett esett a mint látom az Ur leveléből, valami difficultas, melyről én Apám Uram[na]k egyebet nem irtam hanem ezt, hogy a midőn az Ur a Gubern[ium] 100. aranyát kívánni fogja sine difficultate adgya oda, mert az a Beszterczei pénz supplementumában mégyen; ha penig fizetésében az Urtol el tarthattya, az öcsém Ur[am] Academiai viaticumát velle secundalthattya. Apám Ur[am] sem panaszkodik énnékem az Ur ellen egyébről, hanem hogy szoros ratióra akarja az Ur ő k[el]g[yel]met huzni, signanter ezért hogy a mit a Magyarországi exiliumban discretionian initt amott obtinealt, azt az Ur fizetésében ingredialtassa, de ezt énnékem innen decedálnom nem szükség nemis illik, volt eddig, (nem tudom de praesenti) törvény s igazság Erdélyben, procedállyon az Ur a szerint, a nélkül ez a difficultas a mint eddig értem nehezen is decidalodik, lévén Apám Uram[na]kis fontos objectioja s exceptioja. Bándi Uramrol mit írjon az Ur értem, én Lejdában az Urnak ezért com[m]endaltam vala mert szemes és servilis legény, a nyelvetis valamennyire tudgya és így 3. esztendő alatt talám nyerhetett volna Hollandiában alkalmatosságot azon com[m]issionian melyben mi a Lengyelek miatt frustalodtunk urgealására, nyelv nem tudása nélkül penig ezt molialni haszontalan.

Az által küldött magokat martius végén vagy Aprilis elein (a mint az idő szolgál.) kell el vetni mint egyéb vetemény magokat, de mindenik speciest külön jegyzéssel kell notalni secundum numerum, hogy a gyomlálás közben ki ne tépessenek, és mig jobban ismértekesek nem lésznek öszvene elegyedgyenek. (Alázatos) A fazékban valokat penig mielt érkeznék, mindgyart el lehet ültetni. Ha az Ur ez egy néhány speciesből ugymint n[ume]ro 15. 16. 17. 30. item ex Junguilla egy pár gyökérrel avagy cepával az Aszszony Teleki Josefne Aszszonyom[na]k kedveskedik, alázatosan vészem az Urtol, mert még régen fogadtam az Aszszony[na]k hogy effélet küldök, hogy penig ez uttal külön includalhasnom, nem lehetett. Egyéb draga cepákat és gyükereket postára nem mertem adni, magammal viszek afféléket a mikét inkább félték. Lengyel országban igen nagy rebellio vagyon Augustus ellen, a Török succursusához biznak a maleconténtusok, Kiis 3. nagy Armadával fenyegetődzik egyik Dalmatiara, másik Magyarországra, a harmadik Poloniara levén destinálva. A Sveciai kiraly Stralsundumban vitézkedik, holottis jo formában meg szorittatott de capitulálni nem akar, és ha a városrol bellyebb szoritttyák a templom szantában akarja magát recipiálni, és magát holtig defendálni, meg hadta a tisztjeinek hogy azon helyben a hol el esik a templomban temessék el. Nagy resolutio. nemis csudálom mert némellyek méltatlan persequallyák. Az Aszszony[na]k Urfiak[na]k és kis Aszszonyok[na]k ajánlom alázatos szolgálatomat, ezen mocskos és siető irasommal penig maradok az Urnak alázatos szolgájája P[ápai] F[erenc]

Az Ur és Aszszony számára Az el mult 28 9br[is] expedialtam Bécsben Bausner Uramhoz egy zacskoban pecsét alatt ezen virág és vetemény magokat.

1. Lactuca Imperialis
2. Cally flori
3. Pluma Principis
4. Pyracantha
5. Lactuca Silesia
6. Yew berris* (nomen Anglia)
7. Brassica Russica dulc.
8. Brassica rubra capitata.
9. Lactuca Marocco

10. Phillirea vera*
11. Genista Hispanica*
12. Lactuca Crispa
13. Mezerian Berries* (Angl.)
14. Nasturtium Indicum
15. Pastinaca major
16. Allium dulce.
17. Rapa Gallica longa
18. Portulaca

19. *Holly berries.*
20. *Oculus Christi*
21. *Portulaca aurea*
22. *Laurus tinus.*
23. *Faenicul[um] Italic[um]*
24. *Caltha Gallica.*
25. *Junquilla.**
igen szép virág.

26. *Apium Crispum*
27. *Corona imperialis*
28. *Potatoes (Hung. articsoka földi répa)*
29. *Tabaca virgin.*
30. *Borso virág. igen szép színű.*
31. *Ranunculus.*
32. *Pisum Coronatu[m] ita dictum quia flores instar coronae concrescunt.*

A Junquilán és Ranunculuson kívül a több notalt és subducalt specíesek élő fák lesznek és fazékban valók, ha esztendőre ki nem kélt mindenik, nem kell el vetni, mert némellyik 2. esztendőre buvík ki. N[ota] B[ene] sub n[um]ero 19. két féle mag[na]k láttzik egyik veres, a másik feketébb s penészes-sebb, az első 2. esztendőre, a fekete penig egyre ki kel kivalt a n[um]ero 19.

5.

Méltóságos Grof Ur

Londini 14. Marty 1716. st[ilo] v[eteri]

Isten e szomorú conjuncturákban az Urat és M[éltóságos] Házát maga szárnyaival takargassa és minden szomorú veszély ellen védelmezze, kívánom.

28 9br[is] Anni proxime elapsi holmi vetemény és Virág magokkal kedveskedtem vala az Urnak és az Aszszonynak Bécs felé dirigálván innen egy viaszszas vászon zacskóban Bausner Uramhoz, azután penig sub dato 14. Xbr[is] ejusdem anni, azon magok[na]k és gyökerek[ne]k specíficat[i]óját s neveket, ugyan Bécs felé indítván Bausner Ur[am] által expediáltam de nem tudván mint mehetet mind a zacsko mind a specíficat[i]o, ezen alkalmatossággal a midőn ajándék tabellariusra adatott szerencsém Lipsiaig, pro superfluo a másik paginán még egyszer enumerálok. Üressen penig leveletem most sem bocsáthattam, hanem egy font igen finum virginiai Tabak mellé annectáltam, dirigálván egy Lipsiai Correspondenssemhez Medicinae Doctor B. F. Jacobi Uramhoz, hogy onnan valamely Erdélyi kalmár által ezen Husvéti vásár alkalmatosságával expediállyá. Ha bizonyos lehettem volna benne, hogy Erdélyiek érkezzenek Lipsiában a dohány mellé jó szível egyebet is addáltam volna. Magunk dolgairól semmit most nem említek egyebet (tudván hogy későn érkezik expeditio Erdélyben) hanem hogy az Öreg Cantauriensis Archi Episcopus Verus Pater difficultatum meg halván, és helyében más emberséges Patriarcha succedálván (kinélis minekelőtte promotealtatott volna audentiank[!] volt, és magát szolgálatunkra jó szível offeralta) az Angliai rebelliois egészen meg csendesedvén, a Scotiai zürzavaris a Praetendens[ne]k Galliában való viszsza szaladásával nagyon declinalván, eddig való unalmas és hosszúságos idő töltésünk után, szíves igyekezetünk[ne]k ámbár nem egészen completus, ugyan csak valami vékony sükerű successussát jó fundamentumon reménylők melly a midőn effectumban mégyn sokszori ígíretem szerint a vásárlásokra is nagy gondom leszen, ideje volna bizony már egyszer hogy dolgunk fordulna jóra, mert láttya Isten csak alig vonnyuk a leplet.

Xberi levelemben kértem vala az Aszszont, hogy ha a vetemény magok jól el érkeznek Erdélyben, ex Allio dulci Pastinaca majore, Rapa Gallica, Junquilo et Piso dulci Teleki Josefne Aszszonyomatis részeltesse; melly ha ez idén el találts mulni, a jövő tavasszal (Isten békességben engedvén érni) a majorságból és a magok szaporításából bővebben supplealhatni. Itt az Török Porta és ő Felsőge között való rupturát bizonyosan hiszszük, az amnestiából excludalt exulokis a szélekben vannak, és a mint írják a Házát újabb motussal ijesztik. A Török az el mult Campanián az egész Moraet subjugálván igen fel fuvalkodott, és azt gondollya hogy mind övé már a dio fáig, de bizony nagy bökkenő fekszik előtte Magyar-országon, melly Armada ex diversis Germaniae partibus mostis minden nap szaporodik, csak felelhessen meg a szegény haza annyi ember intensionjának. Ajánlom ezzel Isten erős oltalmában az Urat M[éltóságos] Házát és Familiáját, én pedig maradok régi igaz kötelességem szerint Az Urnak alázatos szolgája P[ápai] F[erenc]

Specíficat[i]o seminum ex Anglia Mense 9br[is] 1715 in Transylvaniam expeditor[um]

1. Imperialis lactuca
2. Colly flower, alias káli flori
3. Pluma Principis
4. Piracantha
5. Silesia Lactuca
6. Yew berries. (ø)
7. Brassica russica

8. Brassica rubra
9. Marocco lactuca
10. Phillirea vera
11. Genista Hispanica
12. Lactuca Crispa
13. Mezerian berries (ø)
14. Nasturtium Indicum

15. Pastinaca Major
16. Allium dulce ✱
17. Rapa Gallica longa
18. Portulaca
19. Holly berries. (Ø)
20. Oculus Christi.
21. Portulaca aurea
22. Laurus tinus
23. Foenicul[um] Italicum.
24. Caltha Gallica
25. Junquilla, (ritka virág)

26. Apium Crispum
27. Corona Imperialis
28. Arpicsoka avagy földi répa sokkal nemesebb az Erdélyinél
29. Tabacca virginea
30. Dulce pisum N[jota] B[ene] E nem enni való borso, hanem igen szép virág, és csak propter similitudinem flor[is] dicit[ur] pisum.
31. Ranunculus.
32. Coronatum Pisum, Culinare. dicit[ur] vero coronatum quia flores et pisa instar coronase Concrescunt.

✱ ezt mint a közönséges fokhagymát fokonsként kell el ültetni, szintén úgy virágzik mint az magnak el ültetett veres hagyma, és gyümölcsét nem a földben, hanem a szálain producallya, kedvesebb az ize mint a közönséges fokhagymának, egy két fokot a tángyérre dörgölvén a sültnek egész izt ad. etc.

Ø a berrisek[ne]k neveket se magyarul se Deakul ki nem tanulhattam mindenik fazékban való, fának speciese.

6.

Londini 22 9br[is] st[ilo] v[eteri] 1717.

Méltóságos Groff Ur nékem érdemem felett való régi jo Uram s Patronusam!

Hogy Isten az Urat és M[éltóságos] Uri Házát szegény édes Hazánk[na]k mostani szomorú és naponként változó állapottyában, maga szárnyaival kegyelmesen takargatván minden gonoszok ellen védelmezze, és az Ur életét hosszas Esztendőikig terjeszse, szívesen kívánom.

Második levelem ez mellyel ez esztendőben az Ur előtt alázatossan Comparealok, többel szokásom és obligatiom szerint hogy udvarallyak sok vexatioim, melyekkel mind onnan hazul szomorítottam, mind e meg unt stationban fárasztatom, tartoztattak; ne gondollya pedig az Ur hogy valamely sinistra informatio, vagy az öcsém Uram tavalyi relatioja adott volna énnékem a diffidentianak leg kisebb árnyékárais alkalmatosságot, mert a mint másszor is irtam, kivált Öcsém Ur[am] az Ur sokszori gratiaját nagyon agnoscállya, signanter pedig a száz aranynek kezéhez való assignatioját az Ur favoranak unice adscribállya. de busulok mais azon hogy nagy szükségemben érkezvén hozzám azon pénzel, nagyobb részétől meg fosztani képtelenítettem. Ha mi disharmonia lehetett pedig és volt az Ur és idvezült édes Atyám Ur[am] között, kivált meg unt életének közelítő vége felé, noha igen sajnálottam, mindazáltal fülem mellett bocsátván soha arról egy szót sem töttem, tudván hogy emberek vagyunk, és mindenben mindenek[ne]k nem tethetünk; Erről az egyről securus vagyok hogy mind az Urnak in particulari, mind az egész M[éltóságos] Teleki és Betleni Háznak, in suo vigore et flore míg magát bírta, igaz szolgálja volt, mellyet nem csak privatim, hanem publice is az alkalmatosság úgy hozván Contestalni kívánt: *vagy jobbat, avagy csak adgya Isten mássát.*

Nem tudom mit gondolhatnak felöllem mások is az Urak között a kiket egyszer másszor ez előtt levelem által compellalni szoktam, illy hosszas halgatásomért; de mint hogy bizonyost nem irhattam, bizonytalan állapotamban indulásomról és egyebekről, inkább akartam in incognito loco meg némulni, mint sem tovább hazudozni, ugyanis instructionk tenora szerint a dolognak velőjéről senkinek semmit nem aperiáltam, hanem mulatozásomat vagy ezzel vagy amazzal himeztem és háloztam, már pedig mint hogy nem titok otthonis és mások által publiclodott, félek hogy jo Uraim előtt az insinceritasnak notájával máris meg bélyegeztettem. Ha a két E. Uraimék tudgyák, jam satis est, kiknek nem kell sip hogy ki fujják. A kisebbiknek (mellyet el felejtettem az Urnak meg írni) egy levelét vöttem az el mult télen Hala felől, melyben írja hogy az Urto! lévén hozzám assignatioja 300. forintakig, küldgyök per concambium vagy más úton sine mora abbol a mi nálam vagyon Hálában annyit, lévén annyi söt több pénzeis az Ur kezében. Nem tudom vané ebben hire az Urnak, ha nincsen, elég impudens és imprudens praetensio, mellyet mint hogy az Ur ordere és includalt assignati[ti]oja nélkül proponalt, csak contemnaltam, és réa nem válaszoltam, várván ujjabb levelét, de többször nem compareált, jólis tötte, mert ha szintén az Urto! jött volna is paronscolatom, kívánóságának se akkor se most nem satisfacialhattam volna. Ugyanis semmi még kezem között nincsen, jollehet nagy része a Collectának mint egy 4000. font sterlingig (egy font circiter 10. magyar forint) bé jött, melly pénz jo securitas alatt a Bankoban tétetett, míg a residuitas egészen corradaltatik, hogy így osztan az egész summa dividaltassék, melly a jövő October előtt nem lészen. Mint hogy pedig azt az időt semmiképpen itt meg nem várhatom, azon egygyeztünk meg itt a Collecta Directori-

val, hogy minekelőtte innen ki mozdulnék, onnan hazul dimissiom impetraltatván (sub) authenticis Literis más Plenipotentarius denominaltassék, a ki causankat agalván a pénzi percipiallya és per concambium oda az hová kívánni fogjuk transponallya. Erre jobbat nem nevezhetek mint a Pr[ussiai] király Residensét Bonet Uramot, kinek promptitudóját in rebus Ecclesiasticis, és hozzánk való nagy zelussát Ajtai Ur[am] eddig az Urnak aperiálhatta. A Lengyelekis ezt az utat követték, kik Jablonski Ur[am] által (kiis azon Ecclesiák[na]k Seniora, és jól tudgya az itt való szokást, stylust és ceremoniat) gratiarum actoriával, Bonet Uramnak transferalt Plenipotentiával, és több levelekkel mind a Püspök-
kühöz mind másokhoz munialtatván detempore könnyebben szabadulhattanak. Mi pedig ez iránt boldogtalanabbak lévén, és senkihez otthon nem bízhatván a ki secundum merita et titulos hor[um] virorum praestaltassék, egyéb utat nem proponalhatok, hanem hogy 10. vagy 12. subscribalt Album levél formában quanto citius transponaltassék kezemből, hárma egész árkus a többi pedig csak fél légyen, mindenik levélnek harmadik paginája, vagy distinctius faciesse végére tévén a subscriptiot. A subscribensek légyenek: 2 Curator két columnában légyen az subscriptio ez szerint:

Curator Episc[opus]

seu

Curator Prof[essor] kiknek edgyike hogy az Ur maga légyen, (ámbar Curatori terhes officiumát deponalta légyen) szükséges, különben mint hogy az Ur neve némely helyeken az originalis levelünk-
ből isméretes, ha ki maradna, újabb scrupulust szerezne. T[ekintetes] Püspök Uram Gener[alis] Synodus Notariussa. És vagy 2. tractusnak Seniora, una cum Professore Theol[ogiae] Colleg[i]i Betleniani. Ezzel tudom egy kis baja lészen az Urnak, míg össze szerzi a neveket, némelyek scrupu-
losusak lévén (nec immerito) az ilyen színű expeditioban, de hiszem nem kénszeritem az Urat hogy az olyanokkal com[m]unicállya, a mint hogy nemis kell ennek nagy hírének lenni, hanem csak azok-
kal confertaltassék a kik facilisebbek lésznek. Én sancte protestalok hogy ebben semmi egyéb cé-
lom nincsen hanem hogy rövidítem a processust és innen való ki szabadulásomat, egyszersmind
penig antevertállam az otthoni Conceptusban meg eshető errort, mely miatt újabb és hosszásabb
bajunk lenne. Az Istenért kérem azért az Urat, hogy consideralván ezen szamkivetésnél inkább
meg unt terhes életemet, és távul létem miatt idézült édes Atyám Ur[am] árva házának gyámol-
talanságát, siettesse ezen levelemre való válaszárt és kívánságomnak contentumát, mely ha sokára
halad irreparabile malum erit, mert én resolvaltam magamat ezek[ne]k consensussából a viszsza térés-
re, mihelyt a levelek el érkeznek. A hat esztendő el tölt, sőt hetedikis közelit, többet bizony nem
várok, ennekis köszöneti tudom sokaktól bosszuszág lészen. Példa előtem az édes Atyám, kinek
meritumirol nem szollok, mégis mihelyt szemét bé hunta, ez a háladatlan világ árva Hazát és öze-
gyét ottan persequálni kezdette, sőt a mi keservesebb Neo-Professor Uramis, kiket baráttjának
tartott Háza ellen feltámadtanak, az szegény özvegyet holmi Olahokkal (jo hogy Pivoda kapit[ány]
más expeditiora volt akkor tájban és katonákat tölle nem kérhettek) ki hányatták, és mindenféle
mortifica[ti]okkal szomorították E mellett, praetensiokat formáltak, és kivált az edgyike szegény-
[ne]k nem csak fizetése restantiaját, melyről a mint tudom elég documentumink vannak, tagadni
nem szegyenli, sőt minden erejével meg adositani kívánnya. O tempora, O mores! Öcsém Uram[na]-
kis Bandi Uram[na]l vagyon egy kis panaszsza, kik[ne]k egynéhány forintocskájok maradván othon.
Praeceptor fizetésekben, a midőn másoknak restantiajokat meg adták az ő k[el]g[yel]mekét subtra-
háltak hoc argumento: Alumnian vannak Lejdában, ergo restantiajokat nem praetendalhatták.
Sed quae Connexio? melyet így refellalok: Professorrá tötték ö[k]k[el]g[yel]meket, ergo Papságokban
ha mi restantiajok maradt, nem praetendalhatták. Ugyan ő k[el]g[yel]mek nem tudom micsoda
széltől indittatván a napokban egy levelet dirigáltak Lejdában a M[agnificus] Rector[na]k és Pro-
fessorok[na]k, kérvén hogy a Lejday beneficiumra hírek és levelek nélkül senkit se admittallyanak.
Mellyen a Régség igen meg ütközött, ném lévén ahoz semmi szava a Professoroknak. Kivántam volna
ha bár csak haza menetelemig continuálhatta volna az Ur a Curatorságot, mert így szegény Házunk
annyi méltatlanságokra talám nem exponaltatott volna, igyis mindaztal emlékeztetem az Urat ez
előtt mint egy két esztendővel hozzám bocsátott levelére, melyben ezt írja :Attól tart k[el]g[yel]med
hogy az édes Attya öreg és beteges ember lévén ha sokaig mulatoz oda, meg hal, és Háza confusioban
lészen a k[el]g[yel]med tavul létében, de hiszen mire valok vagyunk mi itthon a k[el]g[yel]med Attya
és k[el]g[yel]med joakaroji etc. Méltotassék azért az Ur ezen igiretiről meg emlékezni és bár csak
haza érkezéséig tanácsával és egyéb Uri assistentiájával fovealni, egyszer s mind ha illik, M[é]ltó-
sagos] Gubernator Uramnak egy szóval com[m]endalni, hogy protectioja alá vévén Hazunkat qu-
artelyozokkal és egyéb affele intervenciakkal ne terheltelessék. Alázatosan meg köszönöm és szol-
gálom az Ur ez iránt való faverát, maradván álhatatossan a A M[é]ltosagos] Urnak igaz kötelességű
alázatos szolgája P[ápai] P[áriz] Fer[enc].

A középső oldal margóján: Ajtai Ur[am] méltán neheztelhetne reám, ha Lejdában hagyott
bagasianak haza való transpositioja, a mint talám gondollya az én negligentiam miatt haladott
volna ennyire. Öcsém Uramis ebben eleget fáradozt, de senki sem vállallya Dési Uramis meg kinalta-
tott velle de csak contemnalt.

THE ENGLISH CONTACTS OF THE PÁPAI PÁRIZ-FAMILY I.
(The letters of Francis Pápai Jr. from London)

The English contacts of the Pápai Páriz-family may have some surprise in store. It is known of the famous seventeenth century Transylvanian doctor and teacher that he translated one of Pierre Du Mouline's books, and it was also he who handed some of Basire's papers over to Chishull.

As a scholar of high reputation he sent his son, Francis Jr., to foreign academies, who, during his peregrination was charged with collecting funds in England for the ruined college of Nagyenyed. Pápai Jr. spent some seven years in England collecting money and visiting outstanding men of the day, among them Halley and Newton, as his album manifests.

Six of his letters written from London to Alexander Teleki, the curator of the ransacked college, are presented here dealing with the difficulties of their progress and conditions in England, giving details on Europe's political situation as well as lists of plants he sent home from London as unknown in Hungary. These letters are from the years 1715—1717, the first period of Pápai's stay in England. Their importance is represented by the fact that no letters have turned up yet from the later years of his operation there.

TARTALOM

Petőfire emlékezünk

<i>Csukás István</i> : Adalékok a két világháború közötti magyar—szlovák irodalmi kapcsolatokhoz. (Harcok Petőfi szellemi hagyatéka körül)	3
<i>Nacsády József</i> : Az irodalmi népiesség és az 1848/49-es forradalom	25

*

<i>Horváth Károly</i> : A felvilágosodás korának irodalmi irányzatai a közép-kelet-európai irodal- makban	47
<i>Krajkó András</i> : A Nyugat kritikájának változásai 1919 után	59
<i>Ilia Mihály</i> : Egy Nyugat-kortárs Erdélyben. (Tompai László költészetéről)	73
<i>Pósa Péter</i> : Keats esztétikájáról és költészetéről. (Halálának százötvenedik évfordulójára)	91

Kisebbségi közlemények

<div style="border: 1px solid black; display: inline-block; padding: 2px 5px; margin-right: 10px;"><i>Nagy Barna</i>:</div> Tervezet Ecsedi Báthori István műveinek kiadására	109
<i>Kovács Sándor Iván—Kulcsár Péter</i> : Szepsi Csombor Márton ismeretlen értekezése	121
<i>Jankovics József</i> : A Pápai Páriz-család angol kapcsolatainak történetéhez I. (Ifjú Pápai Páriz Ferenc londoni levelei)	139

B 20 354 2

Felelős kiadó: Dr. Csukás István

Megjelent: 500 példányban — 13,75 (A/5) ív terjedelemben

A kézirat nyomdába érkezett 1971 március hó. -- Készült monószedéssel,
íves magasnyomással — az MSZ 5603-55 és az MSZ 5601-59 szabványok szerint
71-1246 — Szegedi Nyomda